Барацьба за высокія надоі малака пачынаецца ўлетку на пашы. Гэта добра ведаюць у калгасе імя Дзяржынскага на Міншчыне. Вось і даручылі калгаснікі пасвіць скаціну маладому па гадах, але з ладным ужо стажам пастуху Уладзіміру Матусевічу. Статак, які ён пасе, заўсёды добра дагледжаны.

Фота А. Дзітлава.

Пралетарыі ўсіх краін, яднайцеся!

МАЛАДОСЦЬ

Штомесячны літаратурна-мастацкі і грамадска-палітычны часопіс
Цэнтральнага Камітэта ЛКСМ Беларусі
і Саюза пісьменнікаў БССР

8

ЖНІВЕНЬ

1962.

Год выдання X.

У НУМАРЫ:

У НАСТУПНЫМ НУМАРЫ:

Вершы Анатоля Грачанікава і Уладзіміра Паўлава.

Працяг рамана Івана Навуменкі «САСНА ПРЫ ДАРОЗЕ».

Апавяданні Міколы Капыловіча.

Нарыс Аляксея Сінілава «ЛЮДЗІ, IX БУДНІ».

На вокладцы малюнак **Ю. Выхадцава «Па-над Свіслаччу-ракой».**

Мастацкі рэдактар І. Раманоўскі. Тэхрэдактар І. Краўчанка. Карэктар С. Ліпец

«Молодость»
Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Центрального Комитета ЛКСМ Белоруссии и Союза писателей БССР.

Рукапісы не вяртаюцца.

Адрас рэдакцыі: Мінск, вуліца Карла Маркса, д. 40. Тэлефон — 93-8-54.

Фармат паперы 70×108 1/16. Фізіч. друк. арк. 10. Умоўн. друк. арк. 13,7. Вуч.-выд. арк. 14,5. Тыраж 7271 экз. Цана 40 кап.
АТ 04304. Здадзена ў набор 28.VI.62 г. Падпісана да друку 2.VIII.62 г. Зак. 376.

Выдавецтва «Звязда».

Друкарня выдавецтва «Звязда», Мінск, Ленінскі праспект, 79.

Генадзь БУРАЎКІН

РАДЗІМА

ля нас ужо сталі звыклымі
чыстыя звонкія раніцы,
Ціхія і задумлівыя
зорныя вечары,
Працоўныя дні,
калі з намі
сур'ёзна і шчыра раяцца
Не толькі сябры і таварышы,
а і правадыры.

Для нас ужо сталі звыклымі
песні на кожнай вуліцы,
Грукат магутных МАЗаў
на ціхай вясковай шашы,
Шчаслівыя закаханыя,
што ва ўсіх на віду цалуюцца,
І «біп-біп» зямных спадарожнікаў
у гулкай начной цішы.

Для нас будзённымі сталі
сотні казачных дзіваў,
Што на плячах
скрозь гора
і войны
пранёс чалавек...
Якое вялікае шчасце,
што ўсё гэта —
наша Радзіма,
Што ўсё гэта —
наш нястомны
дваццаты
савецкі век.

І можна спакойна крочыць
асмужанымі праспектамі,

Прапахлай дажджамі і росамі
любою зялёнай сцягой
І піць усім целам сонца.
І дыхаць вятрамі,
сагрэтымі
Дыханнем тваёй каханай
і полымем нашых сцягоў.

* * *

Нам адведзена многа гадоў.
Мы на іх атрымалі права
Ад братоў, ад бацькоў і дзядоў,
Што палеглі ў зямлю са славай.

Дзед...
Ён чэсна касіў і араў,
Надрываў свае грудзі і рукі
І маліўся, калі паміраў:
— Хай мае дажывуць унукі.

Бацьку зрэзаў фашысцкі свінец.
Ён упаў на зялёнае жыта
І не ўзняўся.
Прасіў толькі смерць
Нам аддаць яго век недажыты.

О, гады...
Толькі жыць нам і жыць —
За сябе,
За дзеда,
За тату
І за брата,
Што ў Вене ляжыць,
Не сустрэўшы свой год дваццаты.

Жыць і жыць...
Ды гатовы заўжды
За Радзіму сваю без прынукі
Мы пакласці жыццё...
А гады...
Хай за нас дажывуць унукі.

БЕЛАРУСІ

У любві да цябе я не раз буду клясціся.
Не таму,
каб ты помніла клятву маю.
Проста
дзе ні пабуду—у Смаргоні ці ў Клясціцах,—
Я ўсё болей і болей цябе пазнаю.

Пазнаю цябе юнаю і старажытнаю,
У сузор'ях агнёў
і ў паводках бяроз.
Сто разоў
кожным нервам сваім, кожнай жылкаю
Перажыў я твой мужны і велічны лёс.

Колькі вынес і вызнаў ты,
краю мой мілы!..
І сягоння ўспамін твае грудзі пячэ —
Дзе старыя акопы,
як чыесьці магілы,
Што сябры закапаць не паспелі яшчэ...

У нябыт
і нядоля, і гора ўсё.
І цяпер,
даражэй, прыгажэй удвая,
Ты стаіш, Беларусь,
завадская,
зубрыная.
Я — пясчынка твая.
Я — крывінка твая.

І ў любві да цябе я не раз буду клясціся.
Не таму,
каб ты помніла клятву маю.
Проста
ў кожным кутку — у Смаргоні
і ў Клясціцах —
Я ўсё болей і болей цябе пазнаю...

БРЭСТУ

Не,
не турыстам,
не сярод гасцей —
Як сын,
што доўга не бывае дома,
Я прыязджаю ў Брэст усё часцей —
І ўжо даўно
мне тут усё вядома.

І засень паркаў,
і праспектаў тлум...
І ўскраіны з запыленым агрэстам...
І Мухавец...
і тых таполяў сум,
Што,
як штыкі,
ускінуты над Брэстам.

Я кожны раз прыходжу да фартоў,
Стаю,
з дарогі проста,
як паломнік.
І кланяюся зноў зямлі святой,

Дзе кожны камень —
як маўклівы помнік.

Дзе б ні блукаў па свеце, —
абмінуць
Я не магу свяшчэнныя руіны.
І сэрца кожны раз
хоць пяць мінут
Абавязкова тут пабыць павінна.

Я не баюся тут
мурам сівым,
Задымленым байніцам
спавядацца...
Не як з музеем, Брэст, —
як з вартавым,
Вітаюся я моўчкі,
па-сваяцку...

БЯЗБАЦЬКАВІЧЫ

Рыгору Барадуліну

Сорак пяты.
Незабыўны год сорак пяты.
Маёвыя песні
Пасля шэрых ваенных зім.
О, як мы ляцелі —
Толькі мільгалі пяты —
Насустрач салдатам вусатым,
Насустрач бацькам
жывым.

Мы нават і спаць не
кладліся
Без бацькоўскай пілоткі,
Усе ў медалях блішчастых
Хадзілі ў сяброў ля акна.
Шчаслівыя,
Мы не бачылі,
Што плакалі аднагодкі,
Якіх сурова назвала
Бязбацькавічамі
вайна.

Яны тады навучыліся
Хаваць мужчынскія слёзы,
Яны тады вучыліся
Матак сваіх берагчы.
Не па гадах маўклівыя,
Зацятыя і сур'ёзныя,
Бацькоў, —
У медалях, у ордэнах, —
Снілі яны штоначы.

З пасівелымі маткамі
поплеч
Працу любую рабілі,
Многія не паспелі
Закончыць дзесяты клас.
Сонца, сівер і слота
Твары ім агрубілі.
Здавалася,
Што і душы
Агрубіць нялёгкі час.

Яны служылі ў арміі.
Яны спраўлялі вяселлі.
Упарта
Бацькі несустрэтыя
Сніліся зноў і зноў.
Дарагія
сябры-бязбацькавічы
Аблыселі і абвуселі,
І мы вучымся ў іх пяшчоце,
Калі няньчаць яны
сыноў...

ЗДРАДНІК

На вайне
Кожны міг
можна з куляй сустрэцца,
Нават ціхманым золкам,
калі гулка крычаць драчы.
Паміраць не хацелася
Ні ў сорак першым,
ні ў сорак трэцім.
І салдаты
пра смерць не думалі,
У бой ідучы.

Ён жа
думаў пра смерць.
Пра сваю.
Калі раптам снарадам
Разарвецца зямля пад нагамі
І грудзі агнём апячэ.
У салдата —
жыццё або смерць.
Ён абраў сабе здраду.
Нібы рукі Радзімы,
Пагоны скінуў з плячэй.

Ён імчаў напрасткі,
Слізкай цемрай атулены.
Бег —
і боты тапталі
Магілы сяброў.
Ён упаў.
І не ведаў,
свая ці варожая куля
Абарвала дарогу
да цёмных

І сягоння
Стаяць абеліскі,
наліваецца жыта,
Расцвітаюць бяссмертнікі
Там,
Дзе ўпалі салдаты
на шляхах перамог.
Крапівой і асотам
зарастаюць магілы чужынцаў.
А дзе здраднік ляжыць —
Толькі пыл,
Толькі голы пясок,
Толькі мох...

* * *

Вучоныя — разумныя людзі —
Нас прывучылі да дзіваў:
Узважваюцца сонечныя
праменні,
Рэкі цякуць назад,
Машыны гуляюць у шахматы
І роўна за паўгадзіны
Збянтэжаным паэтам
Аб'яўляюць мат.

Глядзіш на паважных
вучоных —
Вусатых,
сутулых,
лысых,
Задумлівых
і лагодных —
Хоць прыкладай да ран,
І нават не хочацца верыць,
Што нехта —
такі ж вось —
высах,
Каб самай страшэннай дозаю
У бомбы загнаць уран.

Вучоныя любяць дакладнасць.
І там,
за морам,
падлічана,
Колькі адною бомбаю
Можна знішчыць навек
Ціхіх садоў
і вёсак,
І гарадоў сталічных,
Колькі застанецца трупаў
І колькі калек.

Няўжо таксама падлічана,
Колькі на свет патрэбна
Барвовых пякельных выбухаў
І радыяактыўных хмар,
Каб спапяліць у калысках
Сотні Эйнштэйнаў і Рэпіных,
Мільёны кветак і песень,
Пацалункаў,
сустрэч
і мар?

А яшчэ ж
на ўсіх кантынентах
Смокчуць сухоты грудзі
І рак,
нахабны, нябачны,
Тысячы смерцяў нясе.
Чуеце, вучоныя?
Вы ж разумныя людзі.
Вучоныя — сапраўдныя людзі.
Сапраўдныя...
Ды не ўсе...

УСКРАІНЫ

Люблю вечарамі
гарадскія ўскраіны.
За кожным плотам
буяюць сады.
Салаўі заліваюцца.
І цыбатыя краны
З цікаўнасцю
паварочваюць шыі сюды.

Каля самых двароў
серабрыцца рэчка.
Качкі
на хвалі
вядуць качанят калыхаць.
Вецер над градкамі шастае,
настоены на парэчках —
І смакуюць яго старыя,
што сядзяць каля хат.

Але вось неба цямнее.
Успыхваюць зоры.
Цёплы туман наплывае з лугоў.
Цішыня.
І толькі чуваць,
як бразгаюць
клямкі,
замкі,
запоры,
Як у кожным двары
спускаюць сабак з ланцугоў.

Абгароджаныя ўскраіны
ненавіджу начамі.
Платы двухметровыя
на трэскі крышыць гатоў,
Калі,
сыта ікаючы,
спаць кладуцца мяшчане,
А раз'юшаныя сабакі
салаўёў выганяюць з садоў.

Зубы сцяўшы,
іду ад сваёй русакосай,
І сабачыя зграі якочуць,
быццам я іх даўлю...

Ад такога брэху нямоўчнага
ўвосень
З галін кідаюцца яблыкі
і разбіваюцца аб зямлю.

Дзе б яны ні былі,
ненавіджу ускраіны,
Дзе на грошы ўзважваюць
бэзу гронкі і яблынь плады...
І я чую:
скрыгочуць, —
напэўна, зубамі, —
краны,
Скрышыць ім не церпіцца
будкі сабачыя і платы...

* * *

Кожны чалавек —
па-свойму філосаф.
Кожны
Неяк па-свойму глядзіць
на ўсю нашу Зямлю,
у соснах, у росах,
што блакітнаю зоркай
паміж зорак мігціць.

Для адных
Зямля—планета шчаслівых,
дзе людзі
на вуснах носяць чаромхавы пах,
дзе сотні духмяных сонцаў
схаваны ў налівах
і тысячы невядомых сузор'яў —
у кавунах.

Для другіх
Зямля — гэта шар,
перапоўнены мукамі,
дзе людзі
панура сноўдаюць
прагныя, як ваўкі,
дзе ліяны
перапляліся з гадзюкамі
і сонца наліваў
точаць ненажэрныя чарвякі.

Мне часам
за першых боязна —
каб не сталі яны другімі,
калі раптам
з ліянаў гадзюка на іх засіпіць...
А другіх
мне шкада.
Іх няпраўда зрабіла такімі,
і прыгожае ў іх
у закутку душы напалоханай
спіць.

Іван НАВУМЕНКА

САСНА ПРЫ ДАРОЗЕ

Раман

Мал. І. Давідовіча

Раздзел пяты

1

Домік з палісаднікам, дзе растуць дзве яблыні, некалькі кустоў бэзу, агрэсту, чорнай смародзіны, прыёмшчык леспрамгаса Аўгуст Эрнеставіч Крамер набыў тры гады назад. На гэтую нерухомую маёмасць пайшлі ўсе зберажэнні. Прыйшлося, вядома, прыкласці і рукі. Абшаляваны знадворку дошкамі домік з сінімі аканіцамі даволі весела пазіраў на свет усімі сваімі чатырма вокнамі.

Існавалі акалічнасці, якія прымусілі Аўгуста Эрнеставіча менавіта ў гэты час і ў гэтым месцы займець сталае жыхарства. Калі чалавеку пераваліць за пяты дзесятак, міжволі станеш думаць аб прыстанішчы. Што датычыць месца, то раён, або, праўдзівей кажучы, мястэчка, дзе размяшчалася кантора леспрамгаса і сам лесасклад, спачатку не спадабаліся. Былі на свеце і прыгажэйшыя мясціны. У адной з такіх — з рэчкай, прыстанню, гудкамі параходаў — і спадзяваўся пасяліцца Аўгуст Эрнеставіч.

Але аб прыгажосці прыйшлося забыць. Рэкі хутка мялеюць. Сплаў-

Працяг. Гл. № 7.

ныя канторы, у якіх Крамер адпрацаваў ледзь не дваццаць гадоў, нарыхтоўваючы і сплаўляючы па вадзе драўніну, скарачаліся. Іх замянялі леспрамгасы, што ва ўсялякае надвор'е, з самай глухамані тралююць лес, дастаўляючы яго на машынах да франка-склада, да чыгункі.

Раён лясны. Ён мае запасы дзелавой драўніны самае малое гадоў на дзесяць. Болей Аўгуст Эрнеставіч працаваць і не збіраўся. Да пенсіі льга дацягнуць і на гэтай апошняй пасадзе, не кідаючыся, як цыган, з месца на месца. Так Аўгуст Эрнеставіч стаў уладаром доміка з сінімі аканіцамі.

Потым мястэчка нават прыйшлося па душы. Бяда памагла. У трыццаць восьмым годзе Крамера арыштавалі. Прычына была бязглуздая: стоячы ля прылаўка ў леспрамгасаўскай краме, выбіраючы брытву, ён услых пахваліў золінгенаўскія сталі. За гэта трымалі ў турме, дапытвалі ледзь не паўгода. Дзякуй грузчыкам, якія чулі гаворку, і асабліва крамніку, Змітру Амельчанку. Яны не схібілі, не пакрывілі душой і ў час следства вельмі добра давялі, што ніякай антысавецкай агітацыяй ён, Крамер, не займаўся. Усё жыццё будзе ўдзячны Амельчанку і гэтым людзям Аўгуст Эрнеставіч.

Зусім новымі вачыма глядзеў на мястэчка, на жыхароў яго Аўгуст Эрнеставіч пасля таго, як яго апраўдалі па следству. Вядома, у грудзях шчымела ад незаслужанай крыўды. Пасля турмы стаў яшчэ болей асцярожны. Хто ведае, дзе аступішся? Але да месца, дзе паражыў гора, прыліпаеш душой. Дый раён не бедны — у нядзелю на кірмашы купляй, што хочаш: яйкі, курэй, свіное сала, муку. Ніхто не забараняе такому начальніку, як прыёмшчык лесасклада, трымаць уласнае свінчо і нават карову. Праз якія-небудзь два гады за домікам вырас даволі-такі прыстойны хлевушок, збіты з сасновых аполкаў складскімі грузчыкамі. Зрэшты, Аўгуст Эрнеставіч задаволен жыццём. Нідзе, па сутнасці, ён так не адчуваў яго паўнаты, як у гэтым мястэчку, якое на першым часе здавалася непрывабным.

На рабоце Крамера цэняць. Ён добры спецыяліст і сваю рэпутацыю шануе. На выбракаваны і адпраўлены ім лес за ўсе дваццаць гадоў ні разу не прыйшло рэкламацыі.

Лес патрэбен людзям не меней, чым хлеб. Аўгуст Эрнеставіч ведае, што некаторыя, хто, як і ён, прапускае праз свае рукі эшалоны драўніны, пры выпадку дзесятак-другі кубаметраў кідаюць «налева». У такіх за лічаныя месяцы вырастаюць дамкі, выглядам і памерам трохі лепшыя, чым той, яго, набыты сумленным заробкам. Але дарэмшчыны Крамер не хоча. Дарэмшчына вылазіць бокам. Нябожчык-бацька, які звекаваў на лесапільным заводзе, прыбаўляючы капіталы купцу, сыну капіталаў не пакінуў, калі не лічыць запавету: на рабоце быць чэсным.

Бацька меў падставы. У рэвалюцыю купцовы капіталы пайшлі дымам, і сам купец знік без следу. А стары механік Эрнест Крамер служыў і савецкай уладзе, меў ад яе павагу.

З людзьмі Аўгуст Эрнеставіч умее ладзіць. Шаферы, грузчыкі, возчыкі, экспедытары з пагрузачнай канторы на яго не наракаюць. У расхлябіцу, па непралазнай асенняй гразі, шафёр болей аднаго рэйса не зробіць. Выпэцканы, зmoраны, ён зарабляе ў дзень не так ужо многа. Звычайнае пачуццё справядлівасці патрабуе ў такім выпадку прыняць захады. Тут трэба кінуць капейку назад, каб знайсці наперадзе. Для добрай справы прыёмшчык Крамер можа крыху нацягнуць у шафёрскай пуцёўцы кіламетраж (хто праверыць даўжыню аб'ездаў?). Але ў каго проста рукі заграбушчыя, той з Аўгустам Эрнеставічам кашы не зварыць. Служба — не дружба. Прыёмшчыка Крамера лічаць работнікам прынцыповым, непадкупным, і на гэта ёсць падставы.

Новыя непрыемнасці для Аўгуста Эрнеставіча настальі з пачаткам вайны. Усе ў леспрамгасе ведалі, што ён немец, што нават у турме сядзеў, і, навошта грэх таіць, сяды-тады ён лавіў на сабе кінутыя з-пад ілба калючыя позіркі. Ён не вельмі крыўдаваў, разумеючы, што інакш і не могуць паводзіць сябе людзі, на краіну якіх напалі яго аднапляменнікі. Злоснымі позіркамі, на шчасце, усё і абышлося. У раёне жылі яшчэ немцы, некалькі сем'яў, але ўсе яны, не выключаючы дзяцей і дзядоў, выехалі некуды на Далёкі Усход задоўга да пачатку вайны. Крамер пакідаць гэтыя мясціны ніколі не думаў. Аўтарытэт у яго быў бездакорны, нягледзячы на колішні арышт. Людзі паважалі, а шукаць лепшага Крамер не любіў.

Калі гаварыць пра самога Аўгуста Эрнеставіча, то гэтых новых немцаў, якія пайшлі за Гітлерам і ўзнялі такі тарарам у сябе на радзіме і ва ўсім свеце, ён не разумее. Фатэрлянд, Германія — святыя для яго словы, хоць сам ён і не імкнецца туды. Яго бацька, дзед нарадзіліся, памёрлі тут, у Расіі, і нават больш далёкія продкі, згодна сямейнага падання, паходзяць не з Германіі, а з Курляндыі, якая Германіі не належыць. Крамер ганарыцца тым, што ён немец, у яго ўяўленні кожны, хто належыць да гэтай нацыі, добры работнік, фахман. І калі яшчэ да вайны, уключыўшы радыёпрыёмнік, ён чуў не мілагучную нямецкую музыку, а нейкія істэрычныя выгукі, барабанны бой, перамешаны з медным рыкам труб, яму станавілася млосна. Не, гэтых новых немцаў ён не мог зразумець. Калі б у Аўгуста Эрнеставіча спыталі пра радзіму, то, нават не задумваючыся, ён назваў бы ёю зямлю, дзе пахаваны яго бацька, дзед, краіну, якая давала яму працу і хлеб, якой ён сам сумленна служыў. Ажаніўся ён з немкай, але магло быць інакш, дзве жончыны сястры выйшлі замуж за рускіх, і ён не бачыў у гэтым нічога кепскага. Ён чуў, што тыя немцы, якія называюць Гітлера фюрарам, крычаць пра нямецкую, вышэйшую расу, якая будзе кіраваць светам. Крамер аб гэтым ніколі не думаў.

Ён памятае першую вайну, бачыў салдат кайзера Вільгельма — асаблівага ўражання яны на яго не зрабілі. Ва ўсялякім выпадку ў яго, тады яшчэ маладога хлопца, у якога былі развязаны рукі, не ўзнікла жадання ўцякаць разам з імі. Рускіх ён разумеў лепш, чым сваіх аднапляменнікаў. У гэтым не было нічога дзіўнага: вырас сярод іх.

Ён лічыў сябе дзелавым чалавекам, палітыкай не захапляўся, ніколі не думаў аб высокіх службовых пасадах. Заработак прыёмшчыка раўняецца інжынерскаму, а іншы раз нават перавышае. Большага Аўгуст Эрнеставіч не хацеў. Мяса, кава — гэта ён мог дазволіць сабе штодня. Ён мог выпіць, калі хацелася, чарку, меў кватэру, абутак, вопратку. Што чалавеку болей трэба? Лёс пакрыўдзіў яго толькі ў адным: не было дзяцей. Некалькі гадоў жонка хадзіла па дактарах, ездзіла на курорты, бегала ў адчаі па шаптухах, знахарках. Нічога не памагло. Тады, у маладым яшчэ ўзросце, крыўда пякла сэрца, быў час, калі сямейнае шчасце вісела на валаску. Жонкі, якая не магла яму нарадзіць ні сына, ні дачкі, ён, аднак, не пакінуў. З гадамі крыўда растварылася, развеялася ў жыццёвых клопатах.

2

Дні за тры да прыходу немцаў Мацвееў ператрос у камунальнай кватэры Шэлега ўсе манаткі. Аб той рабоце, дзеля якой ён астаецца ў мястэчку, жонцы Іван Пракопавіч да пары да часу наважыў не гаварыць, і яна, спалоханая, зневажаная нечаканым візітам міліцыі, вечарам прыбегла ў суседскі хляўчук, дзе ён ужо другі дзень адлежваўся на вышках.

— Што ж гэта такое, Іван? Што ты нарабіў? Да нас з вобыскам?..
— Супакойся, Надзя. Нічога сур'ёзнага. Проста я раздаў са склада ўсё, што там было. А каму — немцам астаўляць?
— Ты сам, сваёй уладай?
— Якая цяпер улада? Дурному ясна — зрабіў правільна.
— А чаму трасуць?
— Жывуць старымі ўяўленнямі. Ахоўнікамі парадку сябе выстаўляюць. Можа хто напісаў, што я сам рукі пагрэў...
Жонка пайшла — супакоеная, але неперакананая. Ён ведае, што яе непакоіць — ад яе не схаваліся яго начныя адлучкі, службай іх не растлумачыш. Прыходзілася плясці небыліцы аб дзяжурстве ў райвыканкоме. Жонкі шкада. Пражылі разам без малога адзінаццаць гадоў, пяць разоў памяняўшы за гэты час месца жыхарства, распрадаючы небагаты нажытак — шафы, крэслы, дзіцячыя ложкі і нават вырашчаныя жонкай фікусы. Лягчэй стала, калі яго перавялі на гаспадарчую работу. Тут, у мястэчку, яны ўжо тры гады.

Дачакаўшыся цемнаты, Шэлег вылазіць са свайго сховішча. Хопіць маскараду. Ідзе ў кватэру — на кухні завешана акно, жонка сядзіць ля стала, шые з каляровых абрэзкаў меншанькай, Сашы, сарафан. Дзяцей паклала спаць.
— Ты ад мяне нешта тоіш, Іван?
— Перастань, Надзя. Без тваіх пытанняў цяжка.
— Нешта ты вельмі спакойны.
— А што мне — на сцяну лезці? Як людзі, так і я. У мяне белы білет.
— Не ўсе, як ты, партыйныя.
— Астаюцца і такія. Што ў мяне, на лбе напісана?..
— Але ж вядома, што ты камуніст. Думаеш, не скажуць?..
— Што я каму дрэннага зрабіў? Дый, бачыш, з вобыскам прыходзілі. Людзі бачылі, скажуць.
— Не разумею я гэтага вобыску. І хавання твайго. Раптам, ні з таго, ні з сяго...
Ён змоўк, лёг, не распранаючыся, на канапу. Размова бескарысная. Жылі столькі не таячыся, добра адно аднаго ведаюць. Жонка, вядома, здагадваецца, пакутуе ад няпэўнасці. Але няхай пакуль так. Так лепш...
Ён не выходзіў з дому яшчэ два дні. На трэці з раніцы прыйшлі немцы. Іван Пракопавіч стаяў на ганку, бачыў усё з самага пачатку: па вуліцы, падымаючы густы пыл, праляцелі тры матацыклісты з перавешанымі праз шыю чорнымі аўтаматамі. Праз паўгадзіны загулі машыны, поўныя салдатні. Афіцэры ехалі асобна, у легкавіках.
Іван Пракопавіч падаўся на вуліцу — жонка поркалася ў гародчыку, прыціхлая, разгубленая. Мала хто з местачкоўцаў быў у гэты час дома, большая палавіна сядзела ў лесе, там жа ў загарадках стаялі каровы, свінні — далей ад вайны, ад ненажэрных вайсковых кухань.

Паток машын з салдатамі, афіцэрамі імчаў па галоўнай вуліцы да паўдня, услед за мотапяхотай рушыла артылерыя, браневікі, танкаў не відаць, але і без іх кідалася ў вочы, што немцы ўзброены да зубоў. Засілле тэхнікі відавочнае. Немцы як бы закаваліся ў бронь, падпарадкавалі сабе сілу матораў — жалезная лавіна коціцца нястрымна.
Іван Пракопавіч не адчувае страху, пачуццё, якое агарнула яго, зусім працілеглае, гэта хутчэй цікаўнасць паляўнічага. Ён ужо бачыў немцаў — хацелася пераканацца, чым гэтыя, якія пайшлі за Гітлерам, адрозніваюцца ад салдат кайзера. Форма ў іх некалькі іншая, няма вастраверхіх касак, афіцэры ў седлаватых шапках і бліскучых пагонах па-ранейшаму нагадваюць ганарыстых індыкоў. Салдаты перад імі, як і тады, выцягваюцца ў струнку.

Шэлегу менавіта гэта і кінулася ў вочы: немцы бясконца адзін другому казыраюць, стукаюць абцасамі, крычаць гэтае сваё «яволь». Яны нагадваюць механічных, як бы заведзеных ключом салдацікаў. Але твары іх не бессэнсоўныя. Смяюцца, галёкаюць, іграюць на губных гармоніках, гарлапаняць песні. Яны ваююць з радасцю, ахмелены вайной — прыйшла думка, прынёсшы сум і трывогу. Гэта было тое новае, што ўбачыў Шэлег. І ў гэтым не прыходзілася сумнявацца, нельга было паверыць, што гэтых вясёлых салдат з закасанымі па локаць рукавамі, з расхрыстанымі каўнярамі мундзіраў пагналі ваяваць пад прымусам.
У другой палове дня рылатыя, з вялізнымі радыятарамі грузавікі, ёмістыя з камуфляжам на бартах браневікі, цягачы, матацыклы, конныя абозы запрудзілі ўсе мястэчковыя вуліцы. Салдаты кінуліся па магазінах, крамах, складах — звінела аконнае шкло, збіваліся замкі,— усё гэта пад рогат, вясёлае галёканне. Немцы ахапкамі неслі кансервавыя банкі, каробкі з цукеркамі, пячэннем, флаконы з духамі, адэкалонам, павязвалі на шыі шаўковыя жаночыя хусцінкі. Проста пасярод вуліцы і ў дварах задымілі кухні, запалалі кастры, немцы смажылі на доўгіх шпотыках курэй і гусей, тут жа, астаўшыся ў адных трусах, мыліся, раскаркоўваючы доўгія з бліскучымі этыкеткамі бутэлькі, пілі віно, елі. У адносінах да мясцовых жыхароў, якія туліліся па хлявах, скляпах, у іх не было нічога варожага, наадварот, яны як бы паказвалі шырыню сваёй натуры, частавалі цукеркамі дзяцей, падносілі па кілішку жанчынам. Гэта быў табар заваёўнікаў, вясёлы і разгульны.
На плошчы перад школай Шэлег напаткаў Забелу. Млынар стаяў на дашчаным тратуары, заклаўшы рукі за спіну, на ім старамодны чорны сурдут, сарочка з манішкай, наглянцаваныя боты — выліты купец, які выфранціўся дзеля святога дня, але твар невясёлы, хмуры.
— Дачакаліся гасцей,— абыякава кінуў ён, падаючы Шэлегу руку. — Колькі наперла іх. Сіла...
— Тэхніка,— пацвердзіў Шэлег.
— А наша дзе? Казалі, закідаем шапкамі. Як у японскую вайну. Дык тады ж дурны цар быў. А мы ж разумнікі, самога бога за бараду хапілі.
— Германія заўсёды была прамысловай краінай. Цяпер у немцаў ледзь не ўся Еўропа.
— Чужыя людзі,— махнуў рукой Забела.— Зразумей, што ён гергеча. Бач, смажаць, ядуць, п'юць. Накармі такую прорву. Глыне цябе — і не абліжацца.
Па разліках Шэлега, млынар — адзін з тых, хто хоць у нейкай ступені павінен радавацца немцам. Але ў яго няма радасці ці, можа, ён тоіць, не паказвае яе. Не, не тоіць. Хутчэй за ўсё ён повен асцярогі, гэты хітры, сквапны чалавек. Ён ужо нешта адчуў, і гарласты натоўп немцаў, што з вазамі і кухнямі размясціўся на плошчы перад школай, не выклікае ў яго захаплення. Іван Пракопавіч сам сабе ўсміхаецца: не ведаеш, дзе знойдзеш. Меней за ўсё чакаў ён, што ў такі дзень не хто іншы, як Забела, усцешыць.
— Млын спраўны? Можна пускаць? — пытае Іван Пракопавіч.
— Пачакай ты, чалавек, з млыном. Тут дзень пражыў і то добра. Ніхто не ведае, як будзе.
Нібы штосьці ўспомніўшы, больш лагодным голасам млынар дадае:
— Табе дзякуй. Вызваліў з бяды. Як-небудзь сквітаемся, не забуду.
Падаў руку і пайшоў, пакалыхваючыся мажным станам, несучы на шырокім, чырвоным твары насцярожаную заклапочанасць.
Дома трывожны непакой, чаканне. Жонка павязала ў клункі воп-

ратку, бялізну, абеду не гатавала, сядзіць, трымаючы на каленях пяцігадовую бялявую Сашу.

— Ты чаго?

— Баюся, Іван. Людзі збіраюцца нанач у лес. Хоць гэтыя дні перабыць.

— Нікуды не пойдзем.

— П'юць гэтыя. П'яныя да жанок прыстаюць. А што ноччу будзе?

— Нічога не будзе. Не бойся.

На вуліцы тлум, музыка, песні, зычныя гартанныя галасы. Рыпіць, угінаючыся пад каванымі ботамі, дашчаны тратуар, мітусіцца салдатня, равуць маторы — наўрад ці бачыла калі-небудзь драўлянае мястэчка такі агромністы наплыў чужаземных людзей, жалеза, сталі, ахмеленай вайной салдацкай весялосці...

Прыбягае Павел — босы, каўнер сарочкі, як заўсёды, наросхрыст, кепка набакір, засеяны вяснушкамі хітры тварык занепакоены. Хочучы штосьці сказаць, пераміноецца з нагі на нагу, калупае пальцам у носе.

— Тата, немец мне шакаладку даў.

— І ты ўзяў?

— Усе бралі.

— Дзе яна? Дай сюды.

— Я ўжо з'еў.

Бацька і маці маўчаць, пераглядваюцца. Насуплены Павел апраўдваецца:

— Немцы наша бяруць. А чаму ў іх нельга браць?

— Што яны ў цябе ўзялі? — захоўваючы строгасць у голасе, пытае Іван Пракопавіч.

— Не ў мяне. У Рубаніхі карову зарэзалі. Проста пасярод двара. Ёй толькі кішкі аддалі. Яна плача.

— Не хадзі, Павел, туды,— просіць Іван Пракопавіч.— Ты яшчэ малы. Нічога не разумееш.

— Я ўсё ведаю. Немцы нас забралі.

— Няпраўда. Гэта проста вайна.

— Немцы нас пераваявалі?..

— Павел! — крычыць маці.— Перастань. Еш і кладзіся спаць. Сёння ляжаш раней.

Павел з хвіліну вагаецца, потым дастае з кішэні і кладзе на стол абойму нямецкіх патронаў. Дзюбкі куль абведзены чырвона-чорнымі паяскамі фарбы. Маці бялее. Іван Пракопавіч заклапочана разглядвае абойму — кулі разрыўныя. Вайна сама, няпрошаная, прыйшла ў дом. Што скажаш сыну? Зняць папругу, адхвастаць? Не хочацца ў такі дзень караць. Не падымаецца рука.

— Слухай, Павел. Табе ўжо хутка дзесяць гадоў. Ты перайшоў у другі клас. Я ў твае гады хлеб зарабляў. Павінен разумець... Абяцай мне ніколі болей не прыносіць дадому нічога такога. Ведай — знойдуць немцы хоць адзін патрон, мяне ў турму пасадзяць. Разумееш?..

— Мне Сыса даў. У яго шмат.

— Ні ў кога нічога не бяры. Гэта кулі разрыўныя. Кінеце ў агонь — вочы высмаліць.

— Я не буду браць, тата.

Шпурнуўшы абойму ў памыйнае вядро і прысеўшы на канапу, ён гладзіць сына па стрыжанай галаве, туліць да грудзей. Вузенькія плечы, вераб'іныя грудзі, парэпаныя ногі, хоць маці штодня прымушае мыць. Летам сын не прызнае абутку. Гойсае ў падраных штанах, купаецца, дзе папала, аднойчы да позняга вечара ў лес сышоў. Іван Пракопавіч не любіць чуллівасці, скупы на ласку. Але цяпер іначай не можа. Напружанне, няпэўнасць знаходзіць выйсце ў гэтай яго нязмелай ласцы. Але і яе дастаткова, каб у доме наступіў мір. У жонкі пасвятлелі вочы, да яе варочаецца рухавасць, бадзёрасць.

— Будзем абедаць. Людзі даўно вячэраюць.

Завешана акно, гарыць на стале дванаццацілінейная лямпа, і, каб не шум на вуліцы, не гэтыя выгукі і крыкі, ніштo б не нагадвала, што жыццё перавярнулася і невядома як пойдзе...

Калі дзеці паляглі спаць, Іван Пракопавіч падышоў да этажэркі, да кніг.

— Давай, Надзя, пераглядзім. Палітычныя трэба прыхаваць.

Палітычных — ледзь не палавіна. Звязалі дзве кіпы. Іван Пракопавіч, выйшаўшы ў сенечкі, палез з імі, асцярожна намацваючы ступенькі лесвіцы, на гару. Вобмацкам дабраўся да лежака, выняў спадыспаду цагліну. Наган на месцы. Сам сабе ўсміхнуўся: «Сын прывалок у дом абойму патронаў, бацька — наган...»

У франтоне — акенца, праз яго цэдзіцца на гарышча скупое святло летняй ночы, відзён кавалачак зорнага жніўеньскага неба. Дабраўся да акна, зірнуў на вуліцу. Немцы ўгаманіліся, толькі на плошчы, перад школай, маячаць постаці патрульных. На ваколіцы, за мястэчкам, палаюць агні. Там спынілася нейкая часць, і нападу немцы, відаць, не баяцца...

3

Домік Крамера — не на галоўнай вуліцы, і ўсяго патоку нямецкіх машын, танкетак, бронетранспарцёраў, цягачоў, якія валаклі палявыя гарматы, даўгія, падобныя на чыгуначныя платформы, фуры з вайсковай амуніцыяй, усёй масы салдат, афіцэраў, якія праехалі ці прайшлі праз мястэчка, ён не бачыў. За ўсе тры дні, пакуль каціўся гэты вал, Крамер ні разу не выйшаў з двара. Самы злосны недобразычлівец, які б назіраў гэтыя дні за Крамерам, не здолеў бы сказаць, што ён чакаў немцаў альбо радаваўся іх прыходу.

У першы дзень, калі паток салдатні, тэхнікі быў асабліва густы, напорысты, Аўгуст Эрнеставіч сядзеў у хаце, рамантаваў ходзікі. Сёетое ён разумее і ў гадзінніках, і ў іншых механізмах, пераняўшы гэтую навуку змалку ад бацькі. Ходзікі сапсаваліся даўно. Сам сабе ён не адказаў бы, чаму іменна цяпер, калі ўнутрана ён быў неспакойны і не мог быць спакойны, яму рупіла ўзяцца за гэтую работу. Можа ён проста хацеў чым-небудзь заняць рукі, можа гэта было неўсвядомленае імкненне ўспомніць напаўзабыты занятак, які мог стаць прафесіяй, пракарміць у няпэўны час.

Абдзьмухваючы, змазваючы ваткай, памочанай у газу, колцы, шасцяронкі, ён чуў гул матораў, жалезны ляскат гусеніц, шматгалосыя крыкі, выгукі, смех, абрыўкі песень. Ён лавіў сябе на думцы, што баіцца гэтага гулу, гэтых галасоў, песень, у якіх, нават напружваючы слых, ён нічога не мог разабраць.

Нарэшце, паток, не ўмяшчаючыся на галоўнай вуліцы, хлынуў і на бакавыя. Паўз вокны Крамера, падымаючы густы, едкі пыл, натужна равучы маторамі, імчаліся вялікія чорныя машыны, з пакрытымі брызентам кузавамі, яны несліся безупынна адна за адной.

У кабінах сядзелі падобныя адзін на другога шафёры ў вязаных сарочках і ў шэра-зялёных пілотках, ледзь не кожны з іх трымаў у роце цыгарэту і раз-пораз сігналіў: здавалася, хрыплымі гудкамі шафёры хочуць аглушыць зялёную вуліцу.

Пасля полудня пайшлі конныя абозы: коні былі добрыя, гладкія, чорнай і гнядой масці, высока нагружаныя фуры з акаванымі коламі рыпелі ў раз'езджаных каляінах, салдаты-возчыкі з шэрымі, запыленымі тварамі абыякава глядзелі са сваёй вышыні. На выгане, ледзь не супраць Крамерава двара, некалькі фурманак запыніліся, возчыкі распраглі коней, павесіўшы ім на морды брызентавыя мяшкі з аўсом. Задыміла кухня, салдаты з вёдрамі пабеглі па дварах. Адзін, пажылы, прысадзісты, з нахмураным чорным тварам, спыніўся ля веснічак Крамера: замкнутыя з двара на засаўку, яны не адчыняліся, ён наддаў плячом, і засаўка ўпала на дол. Спалоханая Гертруда Паўлаўна — Крамерава жонка — выплыла салдату насустрач і загаварыла з ім па-нямецку. На яго гэта не зрабіла ніякага ўражання. Ён папрасіў цыбулі і часнаку, жанчына з неўласцівай для яе раздабрэлай фігуры ўвішнасцю матлянулася ў агарод, нарвала поўны прыпол. Салдат нават не падзякаваў — гэтак жа хмура, медзведзявата падаўся з двара. Гертруда Паўлаўна зайшла ў хату, цяжка села ў крэсла. Яе шырокі, адутлаваты твар сардэчніцы быў белы, як палатно.

— Як жа з імі жыць, божа мой,— шэпча яна.— Яны проста хамы...

Крамер маўчыць. Ён стараецца не глядзець у акно, робячы выгляд, што заняты колцамі і шасцяронкамі. Даўно мінуў абедзенны час, але Крамеры яшчэ за стол не садзіліся. На вуліцы гучна размаўляюць немцы, цяпер Аўгуст Эрнеставіч разбірае асобныя словы, выгукі, але ўражанне такое, што ўсё гэта не сапраўднае, а выдуманае і мінецца, як сон.

Праз гадзіну салдат, які прасіў цыбулі, вярнуўся ў суправаджэнні дзвюх суседак, і зноў Гертруда Паўлаўна выплыла насустрач. Яна, нібы тая птушка, аберагае сваё гняздо ад няпрошаных гасцей. Гледзячы на хмуры, недаўменны твар салдата, на сцятыя губы суседак, цяжка зразумець, хто каго прывёў: яны салдата ці ён іх.

— Паўлаўна, перакажы ты яму,— просіць высокая, худая кабеціна, якую па-вулічнаму завуць Гага.— Ніякіх коней няма ў нас. Гэта ж убачыў у хляве хамут і прыстаў, як банны ліст: конь, конь, на хамут паказвае. Маўляў, каня я свайго схавала. Я забыла ўжо, з якога боку да таго каня падыходзіць. Яшчэ грозіцца, гіцаль: «Пуф-пуф!», маўляў, застрэлю...

Гертруда Паўлаўна, стараючыся быць спакойнай, даводзіць салдату, што коней у асабістым карыстанні жыхароў няма, што яны належалі калгасу, а ўсю жывёлу пагналі на ўсход...

— Прапаганда! — нечакана крычыць салдат, пырскае слінай, твар яго сінее.— Ты — бальшавік. Камуніст. Цябе трэба страляць...

Суседкі, не азіраючыся, кідаюцца прэч, у Гертруды Паўлаўны ад страху падкошваюцца ногі — самлелая, яна садзіцца на ганак. Салдат крычыць, пагражае, пакуль з хаты не выскоквае Аўгуст Эрнеставіч.

— Я — немец! — грыміць ён на ўвесь двор.— Вы не маеце права здзекавацца з маёй жонкі. Яна таксама немка. Я буду скардзіцца вашаму начальніку.

Пры слове «начальнік» салдат цішэе, але праз хвіліну гнеў апаноўвае яго з новай сілай.

— Ты дэзертыр,— паказваючы пальцам на Крамера, гукае ён.— Ты ўцёк з арміі, я цяпер ве-едаю... Цябе трэба арыштаваць...

Аўгуст Эрнеставіч нямее ад замяшання. Хрыплым, надарваным голасам салдат выкрыквае страшныя пагрозы, твар яго ўсё болей сінее, на губах пена. Нарэшце ў двор з вуліцы заскокваюць яшчэ двое салдат, маўкліва падхопліваюць гэтага пад рукі — ён валтузіцца, хапае ротам паветра.

Крамер падымае жонку, вядзе ў дом. Усё ў ім кіпіць ад узбуджэння. Зноў кідаецца на двор — па вуліцы, звонячы кацялкамі, гучна перамаўляючыся, ходзяць салдаты. Там, ля кухні, зычны рогат, нехта іграе на губным гармоніку. Іржуць коні. Пастаяўшы з хвілінку ў нерашучасці, Аўгуст Эрнеставіч вяртаецца ў хату, зашчапляе за сабой дзверы.

— Знайшла з кім звязвацца! Хіба не бачыш — ідыёты, няхай што хочуць робяць. Сядзі і носа не вытыркай.

— Хіба ж я вінавата, Аўгуст? — спрабуе апраўдацца жонка.— Я ж хацела як лепш. Гэта Гага яго прывяла.

— Мая хата з краю. Ведаць нічога не хочу. Я еў хлеб з мазаля. Сумленна працаваў. Гэта не можа быць віной. Мы рускія, а не нямецкія падданыя, каб нас вінаваціць. Яшчэ ўсё можа быць. Не такія слабыя саветы. Бальшавікі, не думай, так лёгка не папусцяцца. Немцы і ў васемнаццатым годзе прыходзілі, а потым уцякалі без аглядкі...

У гэтую хвіліну Крамер шчыра жадае, каб зялёная навалач, якая запаланіла вуліцы мястэчка, пакацілася назад, на захад. Ён зусім не думае цяпер пра тое, што ён немец, што тыя, хто з выглядам пераможцаў ходзяць па вуліцы, яго аднапляменнікі.

— Ідыёты,— нервова вандруючы з кута ў кут, мармыча Аўгуст Эрнеставіч.

У дзверы нехта стукае. Жонка падхопліваецца з ложка, кідаецца да акна.

— Хавайся,— шэпча яна.— Зноў вярнуліся. Яны забяруць цябе. О, майн гот...

Хавацца ў сваім доме Крамер не хоча. Вымае з патайной кішэні бумажнік, дастае пашпарт. Незнаёмым, ломкім голасам, не адчыняючы дзвярэй, жонка размаўляе з тым, хто стаіць на ганку. Нарэшце ў чысты пакой заходзіць салдат — не той чорны, які пагражаў, а другі, у акуратна скроеным мундзіры, лысаваты, з адкрытым, ветлівым тварам. Гертруда Паўлаўна стаіць у яго за спіной, робячы мужу нямыя знакі — маўчы...

— Прашу прабачэння,— пачынае салдат, знімаючы пілотку.— Вам адзін наш зрабіў непрыемнасць. Не звяртайце ўвагі, ён, як бы гэта вам сказаць... Ну, не зусім нармальны. Разумееце, два гады на вайне... Кантузія... Яго і ў абоз пагэтаму перавялі. Прабачце, вы немец?

— Сядайце,— па-нямецку адказвае Крамер.

Салдат садзіцца ў крэсла, пілотку кладзе на калені.

— Проста прыкры выпадак. Обер-лейтэнант паслаў мяне да вас. Мы б не хацелі, каб вы дрэнна думалі пра нямецкую армію. Я ротны пісар. Фельдфебель Бараўске...

Фельдфебель устае, стукае абцасамі.

Крамер называе сябе.

— Вы мелі справу з лесам? О, у нас з вамі блізкія прафесіі. Я памочнік ляснічага. Працаваў у дзяржаўным запаведніку. Гэта былі цудоўныя гады...

Фельдфебель сапраўды здаецца інтэлігентным чалавекам, гаворыць шчыра, яўна стараючыся спадабацца гаспадарам, і ў Аўгуста Эрнеставіча лягчэе на сэрцы. Зрэшты, ён перабольшваў страхі. Немцы заўсёды былі культурнай нацыяй, гэта прызнана ўсімі. А што датычыць наскоку таго вар'ята, то ў сям'і не без вырадка. Вайна...

— Рускія прыцяснялі вас, здзекаваліся? — пытае фельдфебель.— Яны ж ведалі, што вы немец?

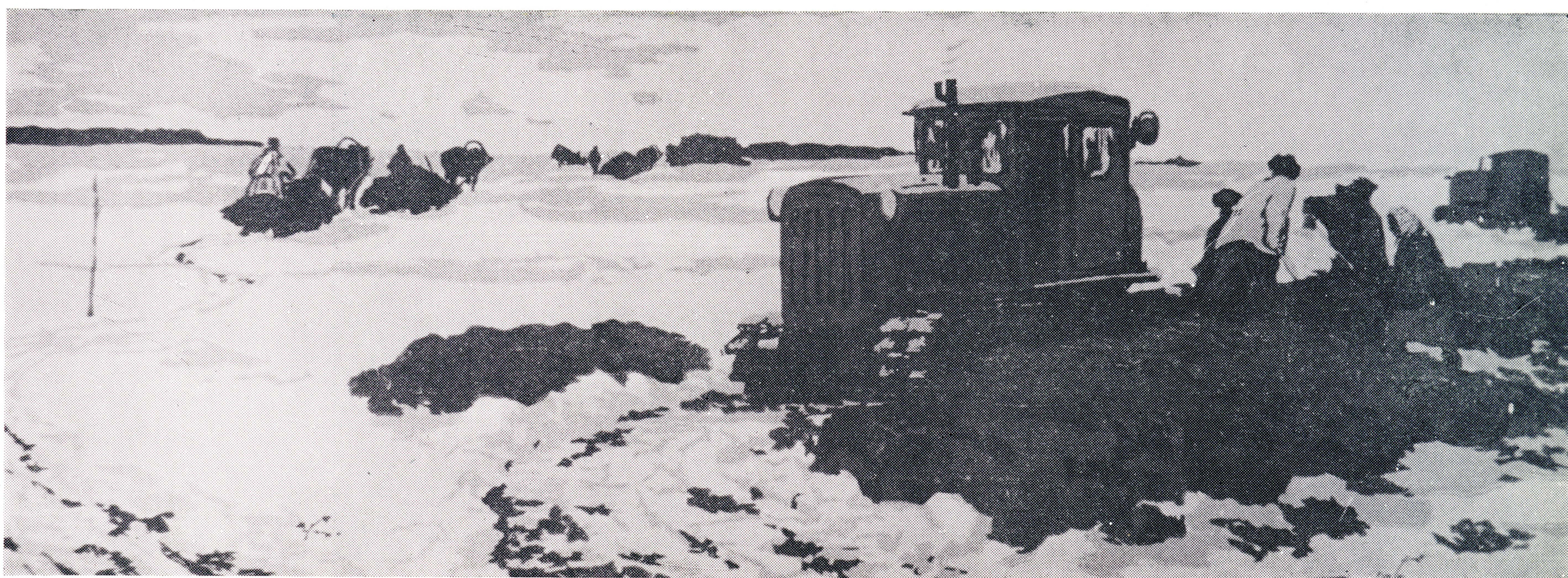

Л. Шакінка. Напрадвесні. З серыі лінагравюр: **«Поры года».**

М. Моўчан. Праца! З серыі літаграфій: **«У пошуках лепшага жыцця».**

Гаспадар у замяшанні. Яму хочацца дагадзіць госцю, які трымае сябе гэтак далікатна, прыязна, тым болей, што яго пытанне як бы тоіць у сабе і адказ, які ён мусіць даць. З другога боку, ён не хоча хлусіць. Таму Аўгуст Эрнеставіч ад прамога адказу ўхіляецца.

— Разумееце, было ўсялякае. На шчасце, усё добра скончылася. Я маленькі чалавек, спецыяліст. Палітыкай не займаўся. Увогуле, рускія цэняць спецыялістаў, незалежна ад таго, хто яны.

— О, мы вас ацэнім лепш. Вам дадуць высокую пасаду.

Зноў Аўгуст Эрнеставіч трапляе ў тупік. Унутрана ён нават уздрыгнуў ад слоў фельдфебеля, але разгубленасці не паказвае. Салдат прыйшоў і пойдзе, а яму тут жыць.

— Позна ў маім узросце ганяцца за чынамі. Каму патрэбны немаладыя, хворыя людзі?

— Вы яшчэ зусім малады,— гаворыць фельдфебель сур'ёзна.— Такія людзі вельмі каштоўныя. Вы добра ведаеце тутэйшае насельніцтва, і вашы паслугі будуць вельмі карысныя.

Выручыла жонка. Яна ўважліва прыслухоўвалася да размовы, штохвіліны падаючы мужу розныя знакі перасцярогі, але бачачы, што аднаму яму з бяды не вырабіцца, прыйшла на помач.

— Павячэрайце з намі, пан афіцэр. Прабачце, гэтак усё неспадзявана. Мы не думалі, што будзе такі госць.

— Не турбуйцеся. Нямецкі салдат заўсёды сыты.

Лысаваты фельдфебель, якога назвалі афіцэрам, падняўшыся з крэсла, сціпла адышоўся да акна, а Крамер увішна ўзяўся памагаць жонцы. Не прайшло і паўгадзіны, як стол быў засланы белым абрусам, а на ім паявілася досыць багатая і разнастайная закуска. Аўгуст Эрнеставіч радуецца: жонка — добры палітык. Перад госцем паклалі, дастаўшы з камода, срэбраны відэлец, нож, паставілі тры пузатыя графінчыкі з празрыстымі па колеру настойкамі і наліўкамі, а таксама бутэльку рускай горкай.

Госць уражаны. Акінуўшы позіркам стол, разгубіўся. На твары яго супярэчлівыя пачуцці: радасць, здзіўленне і адначасова нешта падобнае на страх. Магчыма, ротны пісар баіцца, што яго прыймаюць не за таго, кім ён з'яўляецца.

— Айн мамэнт,— нарэшце гаворыць фельдфебель і чоткім вайсковым крокам выходзіць на двор. З двара на вуліцу. Нешта піша крэйдай на веснічках. Вярнуўшыся, весела гаворыць:

— Орднунг. Кватэра занята для камандзіра транспартнай роты обер-лейтэнанта Біндэра. Вы будзеце задаволены. Гэта надзвычай шаноўны чалавек. Ён паехаў наперад, але заўтра вернецца...

Гаспадар з жонкай пераглядаюцца. Калі б госць быў крыху пранікнёнейшы, то ўбачыў бы, што яго паведамленне іх не ўзрадавала. Відаць, яны не знаходзяць нічога прыемнага ў тым, каб дагаджаць пастаяльцу.

Піць фельдфебель баіцца. Сядзіць, гаворыць. За ўвесь вечар выпіў па чарачцы выстаўленых на стале напіткаў і нават ад гэтай драбязы выйшаў, пахістваючыся.

Ноч праміну ла спакойна, але ні Аўгуст Эрнеставіч, ні Гертруда Паўлаўна доўга не маглі заснуць. На світанні іх разбудзіў настойлівы стук у дзверы. Зайшоў учарашні фельдфебель, прынёс, трымаючы ў абедзвюх руках, вялікую бляшанку.

— Мой падарунак вам. Тут наш салдацкі мёд. Обер-лейтэнант Біндэр жыць у вас не будзе, на жаль. Мы пойдзем наперад. Вайна — нічога не зробіш. Аўфвідэрзэен...

Паставіўшы на стол бляшанку, узяў пад казырок, прыстукнуў абцасамі і, па-вайсковаму крута павярнуўшыся, выйшаў. Гертруда Паўлаўна матлянулася была ўслед, хацела даць што-небудзь госцю на дарогу, але той далікатна адмовіўся.

— Які культурны чалавек,— уздыхнула жонка.— Ветлівы, просты. Хоць бы яшчэ дзянёк пабыў...

Аўгуст Эрнеставіч маўчыць. Хвілін праз некалькі ён ледзь не задыхаецца ад гневу. Двое салдат з закасанымі рукавамі валакуць у двор, трымаючы на плячах на доўгай жардзіне, акрываўленую кароўю шкуру. З гаспадарскім выглядам развешваюць на плоце.

— Фельдфебель загадаў прынесці вам,— гаворыць Крамеру адзін з салдат.— Тут матэрыялу на добрыя дзве пары ботаў.

Аўгуст Эрнеставіч хацеў адмовіцца, хацеў сказаць, што ніхто ў мястэчку шкур не вырабляе, што боты ў яго ёсць і ў новых ён пакуль што патрэбы не мае, але ў яго проста не хапіла адвагі вымавіць гэтыя словы. Ён стаіць, глядзіць на вуліцу — па ёй ужо рухаецца доўгая чарада акрытых брызентам вазоў, храпуць зацугленыя, гладкія коні, ззаду апошняга ваза, падскокваючы на выбоінах, едзе вайсковая кухня.

Жонка прыціхла. Яна таксама разумее, што з гэтай шкурай выйшла брыдка. Няма сумнення, што карову салдаты зарэзалі, адабраўшы ў каго-небудзь з жыхароў. Але ці заплацілі таму, у каго ўзялі? На гэта нельга пэўна адказаць. Магчыма, што не заплацілі. На вайне здараюцца такія рэчы. Але цяпер, калі гэтая шкура вісіць на двары, так ці інакш цень падае на іх, Крамераў. Людзі могуць падумаць, што гэта яны падказалі салдатам, у каго забраць карову. І наогул, навошта ім нажываць ворагаў у гэты ліхі, няпэўны час?

Калі ў поўдзень вуліца апусцела ад фурманак і аўтамашын, Аўгуст Эрнеставіч вынес шкуру з двара, кінуў на выгане. Да самай ночы, грызучыся між сабой, яе цягалі, ірвалі на шкуматы сабакі.

Раздзел шосты

1

Калі глядзець на станцыю здалёку,— у вока не кідаецца ніякіх асаблівых прыкметных перамен. Здаецца, усё засталося на сталым, ранейшым месцы. Шчыльна ціснучыся, пафарбаваныя ў жоўты колер, стаяць пакгаузы, службовыя будынкі, высіцца цагляны гмах вадакачкі, яшчэ вышэй за яго ўзмахнулі разложыстымі шатамі стогадовыя срабрыстыя таполі. Дрэвы вялізныя, у тры абхваты па камлю — менавіта яны надаюць станцыі выгляд утульнасці і нібы завуць падарожнага, які дабіраецца да мястэчка, пад зваблівы свой цень...

Гэта здалёку. Зблізку выгляд станцыі непрыветлівы. З тэлеграфных слупоў звісаюць абарваныя драты, на чыгуначным палатне — варонкі ад бомбаў, пакарэжаныя, задраныя, нібы палазы саней, рэйкі, бокам ляжыць таварны вагон. У чакальнай зале, буфеце, пакоі дзяжурнага — ніводнай шыбіны, дзверы насцеж, вецер ганіць па перону абрыўкі службовых папер. Мінуў толькі тыдзень, як чыгуначны люд пакінуў свой штодзённы, для непрызвычаенага вока непрыкметны клопат, але знак вялікага запусцення лёг на ўсё. Станцыя мёртвая...

Праз тыдзень пасля таго, як прыйшлі немцы, у чыгуначнікаў кончыўся хлеб. Раней, у параўнанні з іншымі жыхарамі мястэчка, яны былі ў прывілеяваным становішчы: мелі ўласную краму, пякарню.

У самыя цяжкія часы, калі ў другіх магазінах было не вельмі густа на паліцах, чыгуначнікі мелі хлеб і да хлеба. Цяпер не было нічога.

Люду на станцыі засталося не болей палавіны. Машыністаў, дзяжурных, саставіцеляў — усіх, найбольш звязаных са службай руху, — эвакуіравалі, яшчэ калі быў не ўзарваны мост на Дняпры. Дні за тры перад заняццем мястэчка рушыла на ўсход пешшу яшчэ адна група. Але гэтых немцы ў дарозе перахапілі.

Зранку ля чыгуначнай крамы па ранейшай звычцы збіраюцца мужчыны, пераважна тыя, хто жыве ў станцыйных памяшканнях. Седзячы на дашчаным ганку, ляніва перагаварваюцца, кураць самасад, раз-пораз цвыркаючы горкай слінай. У краме расчынены вокны і дзверы, на падлозе бітае шкло, стружка і зусім непатрэбныя цяпер вялікія вагі, якія заўсёды заміналі чарзе. Тыя звычайныя, кілаграмовыя вагі, што стаялі на прылаўку, нехта ўзяў.

Ніякай улады ў мястэчку няма. Шквал нямецкага наступлення схлынуў, рушыў далей, на поўдзень і ўсход, пакінуўшы пасля сябе разграбленыя магазіны, крамы, склады, разбураны помнік Леніну на цэнтральнай плошчы. Вечарамі яшчэ даносяцца прыглушаныя гукі далёкай кананады, але днём нічога не чуваць.

Сёння чыгуначнікі ўзрушаны.

— Мукі было яшчэ дзве тоны,— пазіраючы ў зямлю, гаворыць хмуры пуцеец Кардаш.— Я добра ведаю. Немцы яе не забралі. На чорта ім. Печаны хлеб жаруць. Белы, з нашай пшанічкі...

Мізэрны, з вострым, як у крата, тварыкам стрэлачнік Гулік сыпле словамі, як з меха.

— Бяжы, дагані немцаў. Паскардзішся, што Дзенісевіч муку заграбастаў. Яму хопіць. Дзве тоны — гэта сто дваццаць пудоў. І свінкам хопіць.

— А што тут скардзіцца, — злосна пярэчыць Кардаш. — Хто такі Дзенісевіч, каб перад ім шапку здымаць?.. Прыцiснуць, як гніду, да ногця — аддасць.

— Сволач, наеў пуза.

— Хоча на чужой бядзе ў рай выехаць...

— Што тут гаварыць, мужчыны. Пойдзем — усе бэбахі перытрасем.

— Я яго вось гэтымі рукамі задушу. Не пікне...

— Нечага тары-бары разводзіць. Пайшлі на пякарню.

— Нідзе не дзенецца, калі прыгразіць. Няхай хлеб пячэ альбо мукой аддае...

Мужчыны — іх ля крамы чалавек дванаццаць — падняліся з прыступкаў ганка, усёй талакой рушылі да пякарні. Гулік наперадзе — дробна перабірае ножкамі ў стаптаных, з крывымі заднікамі чаравіках, каб не адстаць ад напорыстага кроку мужчын. Да пякарні дайшлі за лічаныя хвіліны. На двары пуста. Ніякіх слядоў пагрому не відаць. Аканіцы зачынены, на іх жалезныя засаўкі. Толькі дзверы прыбудоўкі, у якой захоўваецца мука, сарваны з завес, стаяць, прыслоненыя да сцяны. Тут жа на траве разбіты замок.

— Глядзіце, што ён нарабіў, хіжая шкура! — нервуецца Гулік.— Замок разбіў. Каб табе храпу разбіла.

— Хоча, каб канцы ў ваду...

— Маўляў, я не я і хата не мая...

— Пайшлі, мужчыны, трэсці...

— Мы ў цябе з-пад зямлі дастанем!

Яшчэ больш узбуджаны, злосны натоўп кіруецца да сядзібы загадчыка пякарні Дзенісевіча. Яна недалёка, наўскасяк праз вуліцу відаць

абгароджаны высокім тынам двор, а ў глыбіні яго — крыты чырвонай чарапіцай дамок. Дзенісевіч — прысадзісты, лысы, з хітрым, выцягнутым, як у тхара, тварам — нібы спецыяльна чакаў гасцей: сам выходзіць на вуліцу з двара.

— Давай муку! — яшчэ не дайшоўшы, здалёку крычыць Гулік і трасе паднятымі над галавой кулачкамі.

Гулікавых слоў Дзенісевіч нібы не чуе.

— Вы да мяне, мужчыны? Я і сам праходзіў на станцыю, думаў,— мо каго пабачу...

— Пакраў муку, — захліпаецца Гулік.

— Сціхні,— хмуры Кардаш торгае стрэлачніка ззаду за каўнер.— Як будзе з хлебам, Дзенісевіч? Мы ведаем, што мука асталася. Немцы яе не забралі.

Натоўп стаіць пасярод вуліцы, насупраць Дзенісевічава двара.

— Мука ў сахраннасці, мужчыны. Толькі не ўся. Нехта разбіў замок, шэсць мяшкоў выцягнуў. Хіба ў такі час дагледзіш? Астатнія я дамоў перанёс.— Дзенісевіч акідвае хуткім позіркам мужчын.— Дванаццаць мяшкоў.

— Гэта колькі будзе, калі на вагу? — дапытваецца Кардаш.

— Каля тоны.

Гуліка калоціць, як у ліхаманцы.

— Чуеце, мужчыны, чуеце. Каля тоны. Гэты зладзюга болей палавіны ўкраў.

— Шчанюк ты! — падняўшы кулакі, раз'юшаны Дзенісевіч наступае на Гуліка, той хаваецца ў натоўпе.— Паганы язык твой вырву. Ты бачыў, калі я краў?

Кардаш хапае загадчыка за рукі.

— Перастань. Спакойна трэба. Мы ведаем, што было дзве тоны. Можна накладныя праверыць.

— Якія вам накладныя! — цяжка дыхаючы, крычыць Дзенісевіч.— Разбіты замок бачылі? Я вам не вартаўнік... Дзякуйце, што астатняе прыхаваў. Бярыце па мяшку — і канцы ў ваду. Мне самому абрыдзела з гэтай мукой валэндацца.

Гулік енчыць на ўсю вуліцу:

— Радуйцеся!.. Бярыце аб'едкі і яшчэ кланяйцеся ў пояс злодзею. Ён для вас ласку зрабіў... Мы з цябе кішкі выцягнем, мурло!

Дзенісевіч вырываецца, кідаецца на Гуліка, хапіўшы загрудкі, трасе. Галава стрэлачніка матляецца, як у нежывога.

У гэтую хвіліну чуецца прыглушаны гул матора. Бойка замірае — Дзенісевіч спалохана адскоквае ад Гуліка. Мужчыны змаўкаюць, азіраюцца. Ад пераезду, ахутаная клубамі шэрага пылу, імчыць легкавая машына. На поўным ходу яна праносіцца паўз натоўп, але метраў праз сто спыняецца, разварочваецца пасярод вуліцы, пад'язджае да мужчын. З лакіраванага «Опель-капітана» вылазіць хударлявы нямецкі афіцэр. За ім вылазяць яшчэ двое, відаць, меншыя чынамі, бо ідуць услед за афіцэрам, трымаючыся на два-тры крокі ззаду.

Афіцэр падыходзіць да мужчын. На галаве ў яго седлаватая шапка з арлом, з бліскучым чорным казырком, на грудзях, на мундзіры, розныя нямецкія рэгаліі, і дзіўна, што гэты чалавек з чужога свету пачынае гаварыць зусім па-нашаму.

— Навошта сабраліся, цуда-багатыры? — усміхаючыся, пытаецца афіцэр.

Мужчыны маўчаць, пераглядваюцца.

— Калі не памыляюся, вы чыгуначнікі. Спецыфічны пах...

— Так, пан, мы з чыгункі,— нясмела адказвае Кардаш.— Есці нечага. Сабраліся, каб падзяліць муку. Мука наша, з чыгуначнай пякарні.

Афіцэр абводзіць насмешлівым позіркам насцярожаныя твары мужчын.

— Вы ўжо працуеце?

Кардаш, бачачы, што ніхто не асмельваецца гаварыць, адказвае за ўсіх:

— Якая, пане, работа? Вашы ж самалёты разбамбілі станцыю. Цяпер і за год чыгунку не пусціш. Ні мастоў, ні рэек...

Афіцэр задаволена перамінаецца з нагі на нагу.

— Ну, на тое была вайна, якая для вас ужо скончылася. Дзякуйце нямецкай арміі — гэта яна вярнула вас да мірнага жыцця. Цяпер трэба працаваць. У нас, у немцаў, такое ж правіла, як і ў вас, рускіх: «Хто не працуе, той не есць». Так што перш, чым дзяліць муку, трэба яе зарабіць. Улада цяпер нямецкая, і мука, натуральна, належыць немцам.

— Няма ў нас ніякай улады,— сказаўшы гэта, Кардаш разгублена перасмыкнуў плячыма, падаўшыся крыху назад, у натоўп.

Афіцэр усміхаецца.

— Пачынаючы з сённяшняга дня, яна будзе. Я для таго і прыехаў. Паміж іншым, каго б вы параілі на пасаду бургамістра? Бургамістр — гэта, калі карыстацца савецкімі паняццямі, штосьці накшталт старшыні выканкома. Але аб саветах забудзьце, панове. Немцы — народ сур'ёзны і гульні ў дэмакратыю не любяць. Дэмакратыя — гэта анархія, беспарадак. Бальшавікі таму і прайгралі вайну, што не здолелі навесці ў краіне парадку. Бургамістрам павінен быць адданы нам чалавек. Мы яго самі прызначым. Ён будзе адказваць за парадак.

Чыгуначнікі слухаюць. «Панове, бургамістр»... Дзіўнымі здаюцца ім гэтыя старыя, злінялыя словы. Нібы спадыспаду даўно мінулых дзён паўстае штосьці забытае, аб чым перасталі думаць, што развеялася, знікла з памяці, як сон.

— Пан афіцэр,— пасмялеўшы, пытае Кардаш.— Адкажыце нам от на што. У вас жа, немцаў, таксама ёсць рабочыя. У рабочага чалавека адны рукі. Ён імі працуе. Але ж і рук не падымеш, пакуль не пад'ясі. Вы занялі нашу зямлю. Цяпер ваша ўлада. То спачатку харч дайце, а потым пытайце работы. Нам трэба сем'і карміць. Як жа працаваць, калі жывот пусты? Ну, добра — у нас пакуль бульба ёсць. А кончыцца — што тады?

Афіцэр нездаволена паводзіць плячыма, хмурнее яго прадаўгаваты, выпешчаны твар. Двое, што стаяць за спіной, насцярожваюцца, падступаюць бліжэй да начальніка.

— Вы не адтуль пачынаеце, панове. Германія вядзе вайну, яе рэсурсы выключна напружаны. Яна цяпер не можа даць вам хлеба, але работы будзе патрабаваць. Кожны, хто ў ваенны час ухіляецца ад работы, будзе разглядацца як сабатажнік і расстрэльвацца. Такія законы вайны. Для забеспячэння насельніцтва, якое працуе, прадуктамі харчавання, ну, хоць бы хлебам, павінна быць выкарыстана частка мясцовых запасаў. Астатняе пойдзе для мэт вайны. Рэгуляваць пытанне з хлебам павінна мясцовая адміністрацыя. Ваеннае камандаванне, прадстаўніком якога я з'яўляюся, такімі рэчамі не займаецца. Вось таму я вас і прашу назваць чалавека або некалькіх, з якіх аднаго мы прызначым бургамістрам...

Гулік, які ўвесь час маўчаў, ажывае. З гурту чуецца яго пісклявы, узбуджаны голас:

— Няма ў нас такіх. Дзе тут каго знойдзеш. Паўцякалі начальнікі...

Але нечакана наперад выходзіць Дзенісевіч. Ён таксама хвалюецца — голас дрыжыць, зрываецца.

— Можна знайсці, чаму ж... Узяць хоць бы Крамера. Ён ваш, немец. У турме сядзеў пры бальшавіках. Можа падысці.

Афіцэр зацікавіўся адразу.

— Дзе жыве гэты Крамер? Пакажыце мне. Мы можам паехаць на машыне.

Але Дзенісевіч ужо не рад, што выскачыў: перамінаецца з нагі на нагу, чухае патыліцу. Хітрыя, заплыўшыя вочкі спалохана бегаюць.

Паказваючы пальцам на Дзенісевіча, афіцэр павышае голас.

— Вы сядайце ў машыну. Побач з шафёрам. Я вам загадваю... А вы, панове,— гэта ўжо да чыгуначнікаў,— разыдзіцеся. Германія не любіць, як гэта ў вас называецца, мітынгаў, зборышчаў. Немцы — дзелавы народ. Дасвіданія...

Калі машына, у якую ўціснуўся Дзенісевіч, ад'ехала, чыгуначнікі яшчэ некалькі хвілін стаялі, разгублена пазіраючы адзін на аднаго.

— Вось і падзялілі муку! — усклікнуў Гулік.— Наеліся хлеба. Грошы вашы сталі нашы. Чулі, як падсек?.. Гэты ў лапці абуе. Зубы на паліцу пакладзеш.

— Дзенісевіч і пры немцах пагрэецца, будзьце спакойны. Бач, выскачыў.

— Але ж і немцы! «Хлеба не дадзім, а рабіць прымусім!» Чулі?

— А ты лепшага ад іх чакаў? Пернікаў табе навязуць? Хваробы...

— Скулу ім у бок, а не работы. Залягу на печ, то ні адзін доктар не падыме.

— Яшчэ ўсё можа быць, мужчыны,— хмуры Кардашоў твар стаў яшчэ болей змрочны.— Сямейны, як звязаны. Не на дабро тут асталіся. Да сваіх не прыбіліся, і немец не брат.

Прыціхлыя, разгубленыя мужчыны пачалі разыходзіцца.

2

Навала схлынула. Аўгуст Эрнеставіч паспакайнеў. Некалькі вечароў чуў ён далёкую страляніну, у душы нават радаваўся: можа, бальшавікі вернуцца, усё пойдзе па-ранейшаму, знаёмым, зведаным парадкам. Бачыць бог, яму не трэба немцы, ніякая яны не радня. Але вайна пакацілася далей. У мястэчку ціха, як быццам нікому яно і не патрэбна.

Дзень за днём Крамерам усё больш авалодвае душэўная раўнавага. Ён цешыць сябе думкай, што здолеў утрымацца з боку, вайна не зачапіла яго ні тым, ні другім канцом. Дый і не ў яго гады кідацца ў гэты пякельны вір, у якім так лёгка страціць галаву. Ён, калі і малады быў, не кідаўся. Залатое правіла: цішэй едзеш, далей будзеш.

Упершыню за ўсе апошнія гады Крамер з асалодай аддаецца пачуццю самастойнасці, незалежнасці, якое прыйшло разам з канцом яго службы. З раніцы да вечара ходзіць па двары — дошку прыб'е, галінку абрэжа на вішні. Галоўнае — як-небудзь прыдбаць сена. Будзе сена карове — можна зіму пражыць без клопату. Бульба ёсць, мукі жонка, нібы ведаючы ўсё наперад, прызапасіла.

Калі ля варот спынілася легкавая машына і з яе вылез нямецкі афіцэр разам з тоўстым загадчыкам чыгуначнай пякарні Дзенісевічам,

Аўгуст Эрнеставіч адчуў, што ў сярэдзіне нібы нешта абарвалася. Ён пабялеў з твару, млявасць разлілася па целе, рукі, ногі як бы здранцвелі. Як на ліха, няма дома жонкі — сышла да знаёмай. Дзенісевіч адразу знік, як і не было яго; высокі, перахлябісты афіцэр у суправаджэнні двух салдат заходзіць у двор.

— Вы Крамер? — пытаецца афіцэр па-нямецку.

— Так, пан афіцэр.

— Гэта ваш дом, пляц?

— Так.

— Вы фолькедойч?

— Немец.

— Фольксдойчамі мы называем немцаў, якія жывуць за межамі Германіі. Што ж, запрашайце ў дом.

— Бітэ.

Салдаты астаюцца на двары, афіцэр ідзе ўслед за гаспадаром, выцірае ў сенечках ногі, зайшоўшы ў залу, здымае шапку, кладзе на стол. Абводзіць позіркам пакой, запыніўшыся на стусіку кніг і даведнікаў па лясной справе, што ляжаць на верхняй палічцы самаробнай з лазовых пруткоў этажэркі. Зала ў доме Крамера толькі дашчанай тонкай перагародкай аддзелена ад спальні, на расчыненых дзверцах якой вісіць сурвэтка з вышытым на ёй нямецкім выслоўем. Афіцэр і гэта заўважае, усміхаецца. Потым, не пытаючы дазволу, садзіцца ў крэсла. Гаспадар стаіць.

— Вы пры бальшавіках сядзелі ў турме. Цікава, за што?

Аўгуст Эрнеставіч разгублены. Адкуль афіцэр гэта ведае? Дый гаворыць ён на мове, якая вельмі адрозніваецца ад той, якой валодае ён сам, якой гаварыў бацька. Афіцэр нібы глытае гукі, цэлыя склады, так што не адразу яго і зразумееш. Салдат, фельдфебеля разумець было лягчэй.

— Гэта была памылка, пан афіцэр. Я чалавек маленькі. Мне спрабавалі прышыць тое, чаго я не рабіў.

— Ну, а што менавіта?

— Аднойчы я быў неасцярожны. Сказаў пры людзях, што якасць нямецкіх тавараў найлепшая.

— Што ж, пахвальна. Вы — патрыёт. Скажыце, у гэтай мясцовасці, акрамя вас, ёсць немцы? Я маю на ўвазе мужчын.

— Не ведаю добра, пан афіцэр.

Афіцэр з хвіліну маўчыць, барабаніць пальцамі (на ўказальным — вялікі чорны пярсцёнак) па засланым белым абрусам стале, затым, нібы нешта ўспомніўшы, выразна вымаўляючы словы, гаворыць:

— Я са службы тылу. Обер-лейтэнант Ліндау. Маркграф. Маркграфы ў Германіі — старажытныя, радавітыя фаміліі. Сваёй уладай прызначаю вас бургамістрам гэтага раёна. Вы цяпер цывільная нямецкая ўлада. Гэта вялікі гонар для фольксдойча. Пра вас высокай думкі мясцовае насельніцтва. Я ўлічыў пажаданні жыхароў. Віншую вас, пан Крамер...

— Пан афіцэр, я не хачу,— у Аўгуста Эрнеставіча кружыцца галава, у роце перасыхае, заплятаецца язык.

— Пан Крамер, немец не гаворыць «не хачу». Гісторыя ўсклала на нашу нацыю вялікую місію. Фюрар Адольф Гітлер вядзе нямецкі народ да тысячагадовага шчасця.

— Не магу я, пан афіцэр. Я слабы, хворы чалавек.

— Кожны па меры сваіх сіл павінен служыць айчыне.

— Не буду я бургамістрам, пан афіцэр,— амаль крычыць Аўгуст Эрнеставіч, у адчаі прыціскаючы скрыжаваныя рукі да грудзей.— Я рускі, а не нямецкі падданы. Не маеце права...

Афіцэр глядзіць на Крамера нерухомымі, шклянымі вачыма (бляск іх халодны, алавяны),— у яго сутаргава торгаецца шчака і левае павека, твар бялее. Падымаецца з крэсла, гаворыць ціха, з прыціскам:

— Дзякуйце лёсу, Крамер, вам трапіўся высакародны чалавек. Я пра сябе кажу. У сучаснай Германіі гэтак, як я з вамі, мала хто размаўляе. Вы заўважылі, я нават не спытаў пра вашу прафесію, пра тое, камуніст вы ці не...

— Я не камуніст, пан афіцэр.

— Не мае значэння. Тое, што вы сказалі, вас выдае. Бальшавіцкія настроі ў вас моцныя. Выкіньце іх з галавы. Забудзьце ўсе ранейшыя ўяўленні. Бальшавізм цалкам даказаў сваю нежыццёвасць. Руская дзяржава таксама. Ні бальшавіцкай Расіі, ні якой-небудзь іншай фактычна няма ўжо і не будзе. Расія пераможана. Тут цяпер Германія. Вы цяпер нямецкі падданы, а не які-небудзь іншы.

Голас афіцэра строгі, павучальны, твар нахмураны, і Крамер перад ім, як вучань, які моцна нашкодзіў. Яны абодва стаяць, абодва немаладыя, толькі афіцэр падцягнуты, маладжавы з выгляду, а ў Аўгуста Эрнеставіча пакатыя плечы, крыху ссутуленая спіна і твар, спаласаваны маршчынамі.

— Вы мяне не так зразумелі, пан афіцэр. Я ніколі не займаў высокіх пасад.

— Цяпер будзеце займаць. Зразумейце мяне правільна. Мясцовасць, занятая нямецкай арміяй, будзе ачышчана ад непажаданых бальшавіцкіх элементаў. Вы яшчэ не ведаеце, што такое гестапа. Скажу шчыра: я не магу паручыцца за далейшы ваш лёс у тым выпадку, калі б вы адмовіліся стаць бургамістрам. Паглядзіце на рэчы збоку — адзіны ў раёне немец адмаўляецца ад пасады, якую прапануе яму пераможная нямецкая армія...

— Што я магу адзін зрабіць? — ужо не крычыць, а, ледзь не плачучы, просіцца Аўгуст Эрнеставіч.— Пашкадуйце мяне, пан афіцэр. Я магу працаваць, служыць у вас, але не бургамістрам.

— Дзіўны чалавек вы, — голас афіцэра прыкметна мякчэе. — Першы раз такога сустракаю. Хто вам сказаў, што тут вы будзеце адзін? Праз тыдзень-два ў вас размесціцца гарнізон, жандармерыя, цывільныя нямецкія ўлады. Зразумейце, бургамістр — прадстаўнік мясцовай грамадзянскай улады. Дзе магчыма, на гэтыя пасады мы ставім немцаў. Мы ім больш давяраем. Гэта высокі гонар. Вас проста запалохалі бальшавікі, пан Крамер. І няма чаго вам адмаўляцца. Хто б сюды ні прыехаў, калі вы ў раёне адзіны немец, ён звернецца да вас. Мы, немцы, павінны трымацца разам. Гэта ж так проста. Адмовіцеся — тады вы не наш, мы забудзем, што вы — фольксдойч...

Як яшчэ мог бараніцца Аўгуст Эрнеставіч? Халадзеючы ў душы, праклінаючы дзень, калі яго занесла ў гэтыя нялюбыя мясціны, ён згадзіўся. Праз некалькі хвілін адзін з салдат, які суправаджаў афіцэра, унёсшы ў дом пішучую машынку і паставіўшы яе на стол, выстукваў яму службовае пасведчанне. Салдат падаў афіцэру штэмпельную каробку, пячатку. На паперы красаваўся традыцыйны нямецкі арол з незнаёмай свастыкай у кіпцюрах і побач з пячаткай пакручасты, неразборлівы подпіс Ліндау — маркграфа, обер-лейтэнанта службы тылу.

Гертруда Паўлаўна, вярнуўшыся вечарам дамоў, разважыла інакш: становішча зусім не такое безвыходнае і трагічнае, як намаляваў Аўгуст Эрнеставіч.

— Ну, праўда, Аўгуст, каго ж, акрамя цябе, яны маглі прызначыць? Ты ж не абы-хто.

Пацалаваўшы мужа ў лысіну, яна ўвесь вечар уздыхала, шкадуючы, што не прыйшлося пачаставаць высокага госця.

3

Верасень — мяккі і ціхі. Местачкоўцы дажынаюць асыпаныя жыты, ячмені і аўсы, косяць парудзелыя травы, капаюць калгасную бульбу, цяпер падзеленую на загончыкі.

Павольна мяняюць зялёны ўбор на жоўты і медна-барвовы кусты ляшчыны і воўчых ягад, маладыя асінкі і бярозкі, якія ля тэлеграфных слупоў, па паласе адчужэння, маюць права расці толькі да таго часу, пакуль не дастануць вершалінамі дратоў. Дрэмле поле, застаўленае рэдкімі мэндлікамі. У маўклівым задуменні стаіць на курганку сасна. Цяпер, перад восенню, калі сонца не такое шчодрае, а вятры з дажджамі зусім блізка, яна яшчэ зелянейшая.

Фронта ўжо тыдні два не чуваць. З усходу на захад і з захаду на ўсход ад рання да вечара пыльным шляхам і чыгункай ідуць людзі. Гэта акружэнцы, бежанцы і палонныя, якім пашэнціла вырвацца з лагераў. Яны ідуць змардаваныя і безуважлівыя. Некаторыя зварочваюць на пераезд напіцца.

Сцяпан Птах з сям'ёй у будцы. Чыгунка бяздзейнічае. Адступаючы, чыгуначны батальён у многіх мясцінах пакрэмсаў рэйкі, узарваў масты. Птах цяпер нічога не ахоўвае, але выбірацца з будкі няма куды.

Адзін раз цёплым вечарам Кузьма Шнапс зваліў каля пераезду воз саломы.

— Сцяпан! — гукнуў у двор.— Выйдзі...

Птах выйшаў, павітаўся, і яны з Кузьмой, закурыўшы, прыселі на пярыльцах пераезду.

— Як жывеш?

— Жыву. Толькі газы за гэтую салому табе не дам. Няма газы. Магу заплаціць грашамі...

— Ай, ідзі ты, чалавек,— замахаў рукамі Шнапс.— Якія ў цябе грошы. Што за іх цяпер купіш? Бяры салому і ўсё. Я шчэ падвязу, калі трэба...

— Грошы ёсць, зарплату нашы наперад выдалі, як адступалі. Дзвесце рублёў — за месяц...

— Вайна... Адпакутуе народ. Незлічоная ў немца сіла. Я тую вайну бачыў, у палоне іхнім быў, але такога не было. І што будзе?

— Мы ўсе цяпер у палоне,— сумна ўсміхнуўся Птах.— Куды падацца, за што зачапіць рукі? Жыць з чаго? Ты вось хоць каняку агораў, бульбы накапаеш. А я? Кладзі зубы на паліцу. З маіх пралётаў сямейку не пракорміш.

— Рабочаму класу тужэй,— згаджаецца Кузьма.— Я так заўсёды казаў. Можа толькі і немец вам што будзе плаціць, як чыгунка пойдзе. Паёк можа дасць?..

— Але ж то — пад іхняй уладай рабіць. Лопне яна, а тады што? Няўжо нашы так лёгка папусцяцца? А вернуцца, па галоўцы не пагладзяць. Скажуць: мы кроў пралівалі, а ты немцу памагаў. Вораг...

— Усё можа быць,— уздыхае Шнапс.— Паліецца яшчэ рускай крыві. Гэтыя немцы не такія, як у тую вайну. І тыя на палоннага, як на скаціну, глядзелі. На табе гнілой бручкі, бульбы, але рабі. Здыхай, а рабі... А гэтыя, здаецца, шчэ мудрэйшае звяр'ё. Што будзе яшчэ, што будзе? А-я-яй!..

— І чаму нашы адступілі? — са злосцю гаворыць Птах.— Столькі вязлі гэтых танкаў, гармат, і — як у прорву ўсё. Каб жа хоць вочы не бачылі. А то дзень і ноч, дзень і ноч вязлі, і з аднымі вінтоўкамі ўцякалі. Крыку столькі было: вораг мяжы не пройдзе, задавім, закідаем шапкамі. А прыйшлося: пабеглі, народ на мучэнне пакінулі. Калі ты ўжо так крычаў, калі ты такі смелы, то зямлю грызі, а не адступай. Вінтоўка ж, яна страляе, то чаго ты з ёй уцякаеш? Каго ты немцу пакідаеш: бацьку свайго, маці, сям'ю?..

— Недагледзелі нечага. А можа і здрада? Мы на Мазурскіх азёрах немца пагналі, а генералы, тыя, што цару як бы служылі, у пастку завялі. Захлопнулі дзверцы і ўсё, пі іржавую ваду, грызі зямлю. Зямлю грызучы, не наваюеш, розум трэба. О-ё-ёй, што яшчэ будзе!..

Пра што могуць гаварыць два чалавекі, з якіх адзін не ведае, ці знойдзе заўтра кавалак хлеба сям'і, а другі ўсё пражыў, усё бачыў, але не страціў яшчэ прывычкі ўсім цікавіцца і з усяго здзіўляцца. Пра вайну, якая найбольшай злыбядой таму чалавеку, які есць свой хлеб з мазаля, пра тое, што ў такой калатнечы чалавек сам сабе не гаспадар і яго будзе кідаць, як трэску ў моры...

— Вось што, дзядзька Кузьма,— нейкім ломкім голасам просіць Птах.— Дай ты мне свайго каня. Нагледзеў я ў лесе пару сосен, дык, можа, прывязу. Хто яго, той лес, цяпер сцеражэ?.. Можа як-небудзь хатку скідаю. Трохі прызапасіў лесу, але шчэ мала. Каб хоць сцены вывесці. Я пазней табе аддзячу...

— Аддзячыш, чалавеча, аддзячыш. Нашто пра тое гаварыць? Хіба я не бачу? Бяры каня, я і сам падсабіць магу. Калі хочаш, бяры...

— Ну, дзякуй, дзядзька, вызваліў з бяды. Мне цяпер гэтая будка, як турма...

Над палямі, над лесам, над чыгункай плыве мяккая асенняя цішыня. Не чуваць ні выбухаў бомб, ні далёкай страляніны — вайна адышлася далёка...

4

Домік, у якім жыве Саша Плоткін, струхнелы, стары, але з усімі адмецінамі местачковай фацэтнасці — пафарбаваныя ў жоўты колер аканіцы, высокі ганак, франтон з акенцам. Стаіць ён у ціхім завулку, пад навіссю таполяў. Пад самымі вокнамі разросся куст бэзу. Міця найчасцей ходзіць сюды, да Плоткіна. Хлопцы, рушыўшы ў водступ, далёка не адышліся, вайна пераняла, прыгнала дамоў. Мікола Цябут зашыўся і носа не паказвае, з Вілюгай і Гарнаком Міця не вельмі знаёмы. Таму, калі выдараецца вольная часіна, ён вандруе сюды, і ўжо разам з Плоткіным — да Прымака. Новыя знаёмыя, з якімі ў дзевятым класе і вучыўся Міця ўсяго два месяцы, цяпер — адзіныя дружбакі.

Плоткін — маўклівы, стрыманы, але з іскрынкамі смеху ў разумных, шэрых вачах. Жыве Саша ў невялікай сям'і, у якой, акрамя яго, ёсць яшчэ маці і малодшая сястра. Яму адведзен пакойчык-бакоўка, аддзеленая ад зальчыка фанернай перагародкай. У гэтай цёплай, утульнай бакоўцы Міця з Плоткіным гуляюць у шахматы.

Маці шые,— работы ёй хапае і цяпер,— аднастайна, з кароткімі перапынкамі стракоча нажная швейная машына, за акном шэра, хмура, сыплецца з таполяў жоўты ліст. Хлопцы перастаўляюць фігуркі і маўчаць. Гаварыць няма пра што.

Бывае — яны гартаюць або перакладваюць з месца на месца кнігі. Кніг у кожнага з іх цяпер процьма — па цэлай бібліятэцы. У той

час, калі местачковыя тарбахваты валаклі з магазінаў і складаў усё, што засталося пасля немцаў, хлопцы рынуліся ў бібліятэкі. Там таксама пагаспадарылі ахвотнікі да нажывы: сталоў і шафаў не было, кнігі гарой ляжалі на падлозе. Можна выбіраць, што хочаш. Некалькі дзён узапар Прымак, Плоткін і Міця прыходзілі то ў раённую, то ў школьную, то ў бібліятэку былой лясной школы, найбольш багатую рэдкімі, яшчэ дарэвалюцыйнымі выданнямі. Кнігі насілі дамоў мяшкамі.

У Міці — дый у хлопцаў таксама — усе рускія класікі, многа зарубежных, слоўнікі, энцыклапедыі і наогул усё, што здалося ім лепшым у трох местачковых бібліятэках. Да вайны пра такія кнігі можна было толькі марыць. А цяпер — сядзі і чытай. Але не сядзіцца і не чытаецца...

Глуха, як у склепе, у мястэчку. Чуткі неверагодныя, невядома, хто іх пускае, але яны разносяцца хутка, ад чалавека да чалавека, збіваюць спанталыку, сеюць цяжкі, невыносны сум. Гавораць чорт ведае што — немцы захапілі Маскву, Ленінград, дабіраюцца да Урала. У гэта нельга паверыць, нельга згадзіцца, але хоць бы якая прасветліна, хоць бы адзін чалавек сказаў суцяшальнае слова. Пачуеш адно — нашы адступаюць...

Да Прымака хлопцы і завітваюць, каб пачуць што-небудзь новае. Ён жыве ў гарадку — так называюць пасёлак, які ўзнік у самым цэнтры мястэчка. Дамы тут новыя, хоць і ў беспарадку размешчаныя, пабудаваны найбольш віднымі людзьмі яшчэ ў даваенныя гады. Большая палавіна гэтых асабнячкоў да апошніх дзён пуставала, гаспадары выехалі з сем'ямі. Цяпер іх займаюць начальнік паліцыі, паліцэйскія, якія выплылі невядома адкуль. Новая ўлада ўсталёўваецца...

Весткі ў Прымака змрочныя, нярадасныя.

— Арол нашы здалі, — паведамляе ён. — І Бранск таксама...

— Пазаўчора гаварылі пра Маскву, Урал, а сёння толькі пра Арол. Хлусня...

— За што купіў, за тое прадаю. Паліцэйскія плятуць.

Аляксей Прымак праводзіць час трохі не так, як яго дружбакі: у гэтыя пустыя, панылыя вечары ён сустракаецца з дзяўчынай, якую яны ўтраіх называюць лётчыцай. Яе ўжо бачылі і Міця, і Плоткін — вясёлая, прыгожая, з хлопцамі запанібрата, носіць скураны лётны шлем. Аляксей старэй за іх на два гады, яму ўжо васемнаццаць. Нельга сказаць, каб ён быў вельмі прыгожы ці дасціпны, але дзяўчаты да яго хінуцца. Гэта было заўважана яшчэ да вайны, і для Міці — гэта вялікая тайна. Аляксей заўсёды цвіце ўсмешкай, яго можна назваць сімпатычным, але цяжка паверыць, што ён ведае якія-небудзь асаблівыя словы, якіх прагнуць дзяўчаты. Наадварот, Аляксей гаворыць пра самае звычайнае, ён умее, калі трэба, падпусціць жарт, вострае слоўца,— дык ці ж ён адзін гэта ўмее?..

— Слухай, цябе цягне да лётчыцы?— дапытваюцца хлопцы.

— Не. Але ж ад аднаго суму здохнеш.

— Пра што вы гаворыце?

— Ні пра што. Адстаньце...

Пра знаёмых дзяўчат Аляксей не любіць расказваць, загадкава ўсміхаецца. Гледзячы на гэтую ўсмешку, можна думаць усё, што прыйдзе ў галаву. У душы Міця зайздросціць Прымаку, найбольш той яго лёгкасці, з якой ён паводзіцца з дзяўчатамі. Здаецца, ён ведае нешта такое, чаго Міця ведаць ніколі не будзе, ніколі не пераступіць мяжы, што аддзяляе яго ад прывабных і загадкавых істот, якімі нечакана сталі дзяўчаты.

Пра Сюзану Міця думае цяпер мала, толькі зрэдку ўсплыве яе вобраз, пакідаючы ў душы ціхі, прыемны смутак. Яна як бы адышла ад яго, аддалілася, Міцю цяжка нават уявіць, якая яна, як гаворыць, усміхаецца. Сюзана тут, у мястэчку, але ён баіцца нават выпадкова спаткацца з ёю. Што ён ёй скажа?..

У адзін з тых дзён, узяўшы кошыкі і рыдлёўкі, яны ўтраіх пайшлі на асушанае балота накапаць цукровых буракоў — з іх у мястэчку вучыліся варыць павідла. Дзень імжысты, хмуры. Клетка перакапана, сям-там знойдзеш кволы, нікім не заўважаны бурачок. Пакалупаўшыся ў тлустай, чорнай зямлі, селі на кучу бацвіння, прымоўклі. Узбоч калектара — езджаная дарога, але ўжо метраў праз сто не відаць яе: губляецца ў густой, шэрай імжы. Не відаць ні мястэчка, ні бярэзніку ўскрай тарфяніку, і ўражанне такое, нібы яны адны на балотнай клетцы пад асеннім нізкім небам. У змрочны гэты дзень, як ніколі за ўвесь месяц, адчулі хлопцы сваю адзіноту.

На іх вачах асушалі балота. Мабыць, кожны з іх, правальваючыся па пояс у твань, у рудую, пакрытую вясёлкавымі плямамі ваду, лазіў сюды па яйкі дзікіх качак, па стрэляныя гільзы пасля зімовых чырвонаармейских манеўраў. І недзе ў душы яны, мабыць, ганарыліся, калі чыталі ў газеце пра ўраджаі жыта і бульбы на гэтым самым Гіблым балоце, памятным і знаёмым з дзяцінства. Вясной пасеялі тут цукровыя буракі — хто раней чуў пра іх?.. Усё гэта прайшло. А што наперадзе?..

Саша Плоткін, прыўзняўшыся з зямлі, пачаў чытаць верш:

В минуту унынья, о Родина-мать,
Я мыслью вперед улетаю,
Еще суждено тебе много страдать,
Но ты не погибнешь, я знаю...

Ім, траім, стала хараша ад шчырых, крыху сумных радкоў, ад таго, што жыў на свеце вялікі паэт Някрасаў, які нібы адгадаў іх сённяшні настрой. Дзень гэты Міцю запомніўся — адзін з чарады аднастайных, панылых...

З хлопцамі лягчэй, весялей, сустрэча з імі — свята, але найчасцей Міця адзін. Ледзь не штодраніцы вандруе ў лесе — восень грыбная. Грыбоў, блукаючы па верасах і рэдкалессю, назбірвае поўную каробку-лубянку, але яны не прыносяць былой радасці. Міцем валодае дзіўны, упершыню зведаны настрой, калі ўсё навакольнае здаецца не сапраўдным, не рэальным, а толькі сном, цьмяным адбіткам нечага сур'ёзнага, вялікага, што, атуліўшыся пеляной звычайнасці, стаілася ў шматзначнасці сваёй і раскрыецца па часе. Лес той самы, знаёмы і блізкі з дзяцінства, і разам з тым ён зацяўся, хавае ў прыцемку штосьці загадкавае, таямнічае; вершаліны сосен шумяць па-асабліваму, трывожна і насцярожана. Проста болей нельга верыць у тое, што ўсё, што трапляецца на вочы, такое, якім на першы погляд здаецца. Усё павінна мець другі — унутраны і стоены сэнс. Жыццё стала незразумелым. Ранейшыя паняцці перавярнуліся ў ім, аказаліся хісткімі і няпэўнымі...

Думае Міця і пра немцаў. Хто яны, якая сіла прыгнала іх сюды? У іх краіне нарадзіліся Маркс і Энгельс, былі рэвалюцыі, забастоўкі. Дзе ўсё гэта? Куды яно дзелася? Міця верыў да вайны, што рабочыя ўсіх краін — браты па класу, у іх аднолькавыя інтарэсы. Гэта было зразумела. Аднак у гэта ўжо нельга верыць, бо ўсе тыя гарматы, танкі, самалёты, якія ён бачыў, зрабілі сваімі рукамі нямецкія рабочыя. Навошта яны іх нарабілі? Каб забіваць такіх жа, як яны самі, савец-

кіх рабочых. Выходзіць, кавалак хлеба для іх, немцаў, даражэй за смерць братоў па класу...

Міця ўжо бачыў немцаў і яшчэ больш упэўніўся ў сваім перакананні.

Ля будкі спыніліся тры грузавікі, і салдаты, якія з іх вылезлі, насыпаўшы ў кацялкі розных парашкоў, пачалі гатаваць абед. Яны доўга елі, потым пілі каву, падліваючы ў яе віно з доўгіх з бліскучымі этыкеткамі бутэлек. З выгляду гэта звычайныя салдаты, найбольш маладыя, без ніводнага афіцэра, і Міцю здзівіла, што яны з такой раскошай ядуць.

Адзін пажылы немец, твар якога здаўся Міцю прыветлівым, добрым, даў сястры Тані цукерку. Дзяўчынка баялася браць, і ён гладзіў яе па галаве, ласкава і з усмешкай угаварваючы. Немец быў самы звычайны чалавек. Міця не ўбачыў у ім нічога звярынага. Міця, нарэшце, асмялеў і, цяжка падбіраючы нямецкія словы, спытаў:

— Зінд зі Арбайтэр?*

Твар немца перасмыкнуўся, вочы забегалі, азірнуўшыся, ён спалохана прамовіў:

— Ду біст юдэ?**

Міця зразумеў, пра што пытае немец, да яго не дайшло толькі, чаго той баіцца. Але ахвота размаўляць прапала. Ён адказаў фразай, якую паўтаралі ледзь не на кожным уроку нямецкай мовы:

— Ін дэр шуле вір лэрнен дойчэ шпрахэ. ***

— Гут, гут,****— і немец загергетаў яшчэ нешта, але з яго слоў Міця нічога ўжо не зразумеў.

Перш чым увайсці ў мястэчка, немцы, відаць, мелі прывал у лесе — узбоч шляху валяюцца бляшанкі з-пад кансерваў, бутэлькі, срабрыстая папера, абрыўкі газет. Газеты яшчэ за летнія месяцы, але Міця іх падбірае — хочацца ведаць, што пішуць немцы для саміх сябе. Толькі нямецкай мовы ён не ведае — з дзесяці слоў знаёмае адно. Ад гэтага крыўдна, у школе за чатыры гады можна было мову вывучыць, пра гэта заўсёды гаварыла добрая, ціхая Мар'я Іванаўна. Але хто яе слухаў?..

Вечарам, дома, узброіўшыся слоўнікам, Міця спрабуе чытаць знойдзеныя кавалкі. Адна газета цэлая нават, з партрэтам Гітлера і вялікім, выдрукаваным чырвонымі літарамі загалоўкам на першай паласе. Міця прыглядваецца да Гітлера: аблічча яго не мае ніякай прывабнасці, страшнае, — рот крывы, вочы, як у шаленага, і гэты касмыль на лбе... Нечым няўлоўным Гітлер падобен на грузчыка Зыка — быў такі на станцыі. Палучыўшы грошы, Зык подбегам шыбаваў у краму, напіваўся і, п'яны, чамусьці заўсёды стараўся ўзабрацца на што-небудзь высокае — на паркан, дрэва, аднойчы залез нават на дах сталоўкі. Адтуль, напінаючыся, варочаючы вачыма, крычаў:

— Слухайце мяне, народы!..

Тыя, што стаялі ўнізе, глядзелі на Зыка, як на дзіва, слухалі і рагаталі. Нарэшце прыходзіў міліцыянер, лез на дах, і ўсё канчалася.

Праз газетны тэкст да сэнсу напісанага Міця прабіраецца, як праз густы, цёмны лес. Бывае, што і словы ўсе перакладзены, стаяць, як салдаты ў вольным страі, а сувязі між імі ніякай. Трэба яшчэ ведаць граматыку. Зрэшты, сёе-тое Міця разумее. У газетах найбольш пераможныя рэляцыі аб летніх баях пад Смаленскам, Кіевам. Шмат высокіх слоў: усявышні дух, бог, воля нацыі... Ёсць нешта пагрозлівае ва ўсіх гэтых словах — уяўляюцца самалёты, танкі, гарматы, вясёлыя твары салдат, якія ехалі па пыльным шляху на вайну, як на пагулянку. Нашы адступалі, змардаваныя, у выцвілых ад поту гімнасцёрках, з чорнымі нямоленымі тварамі. І калі Міця думае пра тое, пра што хочацца думаць,— пра наша наступленне, уцёкі немцаў, яму становіцца страшна. Цяжка сабе ўявіць, каб змардаваныя чырвонаармейцы пагналі назад гэтую жалезную армаду...

* Вы рабочы?
** Ты яўрэй?
*** У школе мы вывучаем нямецкую мову.
**** Добра, добра.

Раздзел сёмы

1

Для Аўгуста Эрнеставіча наступілі пакутлівыя, поўныя няпэўнасці дні. Маркграф Ландау, пакінуўшы дакумент з гербавай пячаццю і скрутак адозваў на нямецкай і рускай мовах, паехаў. Яму клопату мала. Абяцанага гарнізону няма. І калі яшчэ будзе?

Пра тое, што ён прызначан бургамістрам, Аўгуст Эрнеставіч нікому не гаворыць. І жонцы загадаў, каб маўчала. Немцы ваююць, а ім тут жыць... Тым болей, што па мястэчку паўзуць чуткі пра партызан. Не ўсе тыя, што патрулявалі па вуліцах з вінтоўкамі, і нават не ўсе ў вайсковым адзенні падаліся ўслед за арміяй. Некаторыя асталіся тут, блукаюць па лясах. Тры дні назад на шашы —гэта ад мястэчка якіх-небудзь дзесяць кіламетраў — разбілі дзве нямецкія машыны, салдат і афіцэраў палажылі. Страх!.. Гертруда Паўлаўна чула пра гэта можа ад дзесяці чалавек.

У доме Аўгуст Эрнеставіч не начуе. Ці далёка да бяды? Хто перашкодзіць тым, што ў лесе, прыйсці сюды... Прыцемкам, калі не віжуе чужое вока, захапіўшы дзяружку і кажух, Аўгуст Эрнеставіч кіруецца на агарод, у кіяшныя бадылі, дзе стаіць невялічкі саламяны буданчык. Вядома, і тут не схавішча, але калі прыйдуць у двор, пачнуць ламацца ў дзверы, можна пачуць, зашыцца куды-небудзь глыбей.

Ноччу ён доўга не спіць. Не лета ўжо, з ваколіцы цягне зябкасцю. Праз дзірку шалашыка відаць кавалак неба, на ім па-асенняму чыстыя зоркі. Глуха, дзіка ў мястэчку. Ноччу ні аганька, ні зыку. Аўгуст Эрнеставіч ляжыць, думае. Завіхурылася жыццё, і чалавек сабе не гаспадар. Падхопіць яго, як саломіну, закруціць у шалёным віры, паспрабуй, знайдзі ціхае прыстанішча. Хіба ён хацеў быць бургамістрам? Згоды не пыталіся, прызначылі. А як цяпер будзе?

Аўгуст Эрнеставіч перабірае ў памяці вялікія і малыя падзеі свайго мінулага жыцця і не знаходзіць нічога падобнага на сённяшняе становішча. Былі і няўдачы, і згрызоты, але хоць ясна было, што рабіць. Жыў чэсна. Наўрад ці знойдзецца чалавек, якому ён нанёс вялікую крыўду. А што наперадзе?..

Засынае пад раніцу. Спіць нервова, пакутліва...

Як бургамістр Крамер яшчэ і пальцам не паварушыў. Адозвы, якія пакінуў маркграф, ляжаць у сенечках, прыхаваныя ў старой шафе. Што ў тых адозвах? Загад усім, хто дзе-небудзь працаваў, вярнуцца на ранейшае месца. Папярэджанне насельніцтву не хаваць агнястрэльнай зброі, не даваць прытулку пераапранутым чырвонаармейцам, здаць нямецкім уладам радыёпрыёмнікі. За невыкананне кожнага з патрабаванняў мера пакарання адна — смерць. Крута бяруць, але ўсё гэта пакуль што не болей, чым паперка, пусты гук. Трэба, каб за словамі стаяла рэальная сіла, а яе няма. У мястэчку — ніводнага нямецкага

салдата, таму Аўгуст Эрнеставіч і не расклейвае адозваў. Будучае пакажа, што рабіць. Пакуль што лепш не высоўвацца...

Толькі не вызначаны шляхі твае, божа! Ніхто не мусіў ведаць аб прызначэнні Аўгуста Эрнеставіча бургамістрам, але неяк жа ўведалі. Папаўзла пагалоска. Прываліў віншаваць Забела, млынар, яго Крамер менш за ўсё баяўся — сякія-такія сувязі меліся да вайны. Млынар задаволена загудзеў:

— Вы, значыцца, цяпер наша ўлада. Накшталт каменданта. Яйбогу, добра, што вас паставілі. Наш усё-такі чалавек. Народ ведаеце. Я баяўся, прыедзе, думаю, які з Германіі, паспрабуй, удзяўбі яму, што ды як...

— Ды не, Дзяніс Панасавіч, якая ўлада. Яшчэ віламі па вадзе пісана...

— Правільна робіце, дарагі,— адразу зразумеў Забела.— Паперад бацькі ў пекла не суньця. Яшчэ ўсё можа быць. Я вам вось што скажу,— млынар знізіў голас да шэпту.— Начуйце пакуль што ў мяне. Неспакойна кругом. Не дай бог бяды...

Вечарам Крамер у Забелы. Дом у таго — харомы. Нездарма хадзіў, абсыпаны мучным пылам. Стол застаўлен закускамі, гарэлкай, скварыцца на таганку яешня — не тоячыся, паказвае млынар, што госць жаданы. Ноч правялі за чаркай, у прыемнай бяседзе. Гаварылі пра ўсё: пра няпэўнасць жыцця, лёгкадумнасць немцаў.

— Абапірацца, дарагі, трэба на разумных людзей,— як бы паміж іншым устаўляе Забела.— Якія жыццё разумеюць і не падвядуць цябе. Ёсць такія. Пашукаўшы, знойдзеш. Вось, скажам, Шэлег — з камунгаса. Чалавек бачыў далёка, яшчэ калі бальшавікі тут былі. Праўда, ледзь не ўходалі яго. Схаваўся. Цяпер тут, бачыў днямі.

— За што яго?

— За тое, што разумеў, адкуль вецер. На сябе спадзяваўся...

Упершыню за ўсе апошнія дні спаў Аўгуст Эрнеставіч спакойна, сноў не памятаў, вяртаючыся назаўтра апоўдні пасля пахмелкі трохі пад мухай, куды весялей глядзеў на хмурыя местачковыя хаты.

У Забелы Крамер правёў ночы тры: няёмка стала турбаваць людзей, дый, мабыць, перасталі быць тайнай для іншых вячэрнія візіты на чужую вуліцу. Хіба ад каго схаваешся? Але набіўся чалавек яшчэ болей знаёмы — складскі вартаўнік Зуй, не стары, пануры, з глюгматым, як у турка, носам,— невядома, як ён ураваўся ад прызыву. Крамер недалюбліваў Зуя: нячысты на руку, цішком гандляваў лесам... Але выбіраць не прыходзілася. Пайшоў і да яго начаваць.

Зуй разам з жонкай — чорнай, высокай і худой, як палка, — частаваў, гучна ікаючы, падліваючы ў шклянку гарэлкі, хваліў вялікі розум госця, яго справядлівую натуру, але тут жа, за сталом, заводзіў непрыемную размову.

— То, пане камендант, сваім дурным розумам я разумею так — зноў вярнулася ўласнасць. Немцы ўласнасць любяць, прызнаюць. Дзесяць маіх дзесяцін адышло пад калгас. А цяпер жа тая зямля — мая... На трох маіх дзесяцінах бульба. То магу я яе сабе выкапаць? Я ў калгасе не быў, аднак жа зямля мая...

— Пачакаць трэба,— хмура адказаў Крамер.— Прыедуць немцы, тады. Яшчэ нічога невядома.

— То ж зіма на носе. Пойдуць дажджы, хліпата. Дабро загіне...

Спаў Крамер у Зуя дрэнна, бадай, усю ноч не самкнуў вачэй, варочаўся, думаў. Аднекуль наплыло — робіць не тое, што трэба. Хавацца — палавіна дзела. Дай волю такім, як Зуй, з роднага бацькі сарочку здымуць.

Назаўтра, адмовіўшыся ад Зуевага сняданку, прайшоўся па мястэчку, вітаючыся з сустрэчнымі, не могучы адбіцца ад настойлівага жадання з кім-небудзь пагаварыць, параіцца. Успомніў Забелавы словы пра Шэлега, узрадаваўся. Трэба акружаць сябе людзьмі, шукаць памочнікаў, інакш прападзеш. Збольшага загадчыка камунгаса ведаў, прыходзілася разы два сустракацца — дзелавы, стрыманы. Не ведаў, дзе жыве. Дапытаўшыся, завітаў — Шэлег, стоячы ў палісадніку, кітаваў шыбы.

— Да вас я, Шэлег,— сказаць «пан» не адважыўся.

— Рад вас бачыць, пан бургамістр.

— Ведаеце ўжо?

— Чуў. Мяне асабіста навіна ўзрадавала.

— Давайце, калі маеце час, пройдземся. Хачу з вамі пагаварыць.

— Запрасіў бы ў кватэру, але там непарадак. Рамонт...

— Дзякую, я пачакаю.

Некалькі хвілін, пакуль Шэлег мыў рукі, пераапранаўся, Крамер выходжваў па дашчаным тратуары пад вокнамі яго дома. Потым зайшлі пад акацыі, у школьны сквер, прыселі на лавачку.

— Што вы думаеце рабіць, Шэлег?

— Неяк трэба жыць.

— А калі я вам прапаную работу.

— Ну што ж, і працаваць трэба.

— Маім намеснікам.

— Не, пан бургамістр. Заслуг перад немцамі я не маю, і гэта будзе незразумела. Я сам хацеў зайсці да вас. Бацька мой пры цары яшчэ трымаў майстэрню, ну, і я валодаю рамяством. Рамонт швейных машын, бляшаная справа — вёдры, тазы. Цяпер гэта асабліва патрэбна. Думаю прасіць у вас дазволу на майстэрню.

— Ну што ж,— у голасе бургамістра несхаваны жаль.— Не буду пярэчыць. Я і сам, калі гаварыць праўду, думаў гэтым заняцца...

Іван Пракопавіч адчувае — Крамера штосьці прыгнятае, непакоіць.

— Хацеў я з вамі параіцца,— нарэшце гаворыць бургамістр.— Мала асталося адукаваных людзей, дый не ведаю іх... Як вы думаеце? Некаторыя хочуць захапіць калгасныя пасевы. У асабістае карыстанне. На той аснове, што пасевы на зямлі, якая ім раней належала...

— Думаю, гэта несправядліва, пан бургамістр. Трэба падумаць пра ўсё насельніцтва. Яно засталося без сродкаў існавання. На мой погляд, найлепшае выйсце — раздзяліць пасевы. Не мінаючы сем'яў рабочых, служачых. Чым яны вінаваты, што не займаліся сельскай гаспадаркай?

Іван Пракопавіч бачыць: бургамістр пасур'ёзнеў, задумаўся, на твары — нерашучасць.

— Як паглядзяць на гэта немцы?— няўпэўнена пытае ён.

— Няма часу адкладваць. Ураджай можа загінуць. Дый людзі, не пытаючы дазволу, яго ўбіраюць. Хто як можа.

— Можа, няхай ідзе, як ідзе?

— Тады адны нахватаюць па горла, а другім не застанецца нічога. Вы ж самі бачыце. Пачнецца голад.

Падумаўшы, Крамер згаджаецца.

— Вы кажаце праўду. Аднак, хто гэта возьме на сябе? Афіцыйна даваць распараджэнне я не маю права. Не маю інструкцый.

— Хай зоймецца той, хто займаўся раней. Я маю на ўвазе агранома Драгуна. Сумленны спецыяліст. Брыгадзіраў ведае, калгаснікаў. Я яму вашы словы перадам.

— Перадайце. Няхай Драгун. Немцы патрабуюць, каб усе вярнуліся да ранейшай работы...
Бургамістр падняўся і развітаўся прыязна, як з добрым знаёмым.

2

Драгун жыве ў прасторным доме, які некалі належаў мясцоваму папу. Тут пасялілася дзве сям'і — агранома і дырэктара МТС. У пэўнай меры аграном можа лічыць сябе мясцовым — працаваў тут, пры МТС, калі не было яшчэ раёна, дый родам недалёкі, з вёскі Грамы, якая ад мястэчка вёрст за дванаццаць.

Вечарам у шыбіну аграномава акна нехта пастукаў. Драгун выйшаў на ганак, прыглядзеўся. Ля веснічак — высокая постаць.

— Хто там?

— Ідзі сюды, Васіль Іванавіч. Не бойся — свае.

Голас знаёмы, а чый — разабраць цяжка.

— Пачакайце, заскочу ў хату, накіну пінжак.

Праз хвіліну, падышоўшы да веснічак, аграном пазнае загадчыка камунгаса.

— Вы не прадаеце медны самавар?— шэптам пытаецца той.

Гэта пароль — узрушаны аграном маўчыць.

Маўчыць і Шэлег — чакае адказу.

— Якую хочаце цану?— нарэшце таксама шэпча Драгун.

Двое, якія ведалі адзін другога, як звычайныя людзі, раённыя работнікі, адчуваюць сябе няёмка. Выходзяць з двара, кіруючыся ў завулак, які вядзе да цагельні, а там далей — на ваколіцу. Там шэрань ночы, бязлюддзе.

— Не думаў, што ты,— прызнаецца Драгун.

— Я і сам не думаў.

— Многа нас?

— Не пытай.

— Прабач, я яшчэ не адвык.

За цагельняй — кар'еры, у якіх капаюць гліну; курганкі пяску — у змроку здаецца, што яны выскокваюць насустрач. Прыселі на адзін, агледзеліся. У мястэчку брэшуць сабакі, недзе пазваньвае навешаным званком спутаны конь. Ноч зорная, цёплая.

— Заўтра табе трэба ісці на работу, — ціха гаворыць Шэлег. — Як і раней — аграномам. Дамовішся з бургамістрам...

— Ён таксама наш?— узрадавана ўсклікае аграном.

Шэлег на хвіліну змаўкае.

— Вельмі гарачы. Усё хочаш ведаць. Хіба не папярэджвалі?

— Ну, маўчу, маўчу...

— Не наш Крамер. Немец ён. Адзіны з больш-менш адукаваных немцаў у мястэчку. Можна было загадзя разлічваць, што гэтыя за яго ўхопяцца.

Недзе за чыгункай — гулкі раскацісты выбух. Абое падхопліваюцца, насцярожана прыслухоўваючыся. Праходзіць некалькі хвілін. Нішто больш не парушае цішыні.

— Дзеці, мусіць,— заўважае Шэлег.— Мой нядаўна абойму патронаў прывалок. З разрыўнымі кулямі...

Драгун дастае пачак папярос, чыркае запалкай. Закурваюць, курацьу далонь.

— Пра Крамера я наводзіў спраўкі,— напаўголаса працягвае Шэлег.— Нічога благога не гавораць. Паўгода сядзеў у турме, пакуль ішло следства. Апраўдалі... На службу пайшоў без ахвоты. Па-мойму, нешта савецкае асталося ў ім. Але давяраць не прыходзіцца. Пастаўлены немцамі. Увесь тыдзень дома не начуе. Значыць, баіцца...

— Ты думаеш?..

— Нічога я не думаю. Будучае пакажа. Галоўнае, Крамер прыйшоў да мяне сам. Стварае апарат. Важна падсунуць яму нашых людзей...

Абодва маўчаць. Драгун, не патушыўшы, пстрыкае недакуркам — апісаўшы агністую дугу, той падае ў кар'ер. Недзе за чыгункай яшчэ адзін выбух.

— А што мне рабіць у гэтага Крамера?

Шэлег доўга маўчыць.

— Дырэктыў пакуль няма. Але будуць. Трэба легалізаваць становішча і дзейнічаць. Момант якраз выгадны. Па чутках, немцы не ўсюды распускаюць калгасы. Чаму, ты не думаў?

— Прызнацца, не думаў.

— Не вельмі хітрая арыфметыка... Будуць фашысты грабіць насельніцтва? Будуць. Няма ніякіх сумненняў. А на арцельнае дабро ім, проста, лягчэй накласці лапу...

— Правільна.

— Давай рашаць. Калі два тыдні назад было правільна спальваць пасевы, то цяпер самае вернае — раздаць іх па дварах, падзяліць. Каб немцам не дасталося ні зерня...

— Я так і гаварыў! — усклікае Драгун.— Такую каманду даў...

— Камандуй цяпер ад імя бургамістра. Ён баіцца, вагаецца, але на выпадак чаго абяцаў падтрымаць. Калі ўдасца, то мы двух зайцаў заб'ем: людзям хлеб і немцам дулю пад нос. Галоўнае — скарэй. Пасевы дзяліць на ўсіх — на калгаснікаў, рабочых, служачых...

Абодва ўзрушаныя — абстаноўка нязвычная, наперадзе нічога пэўнага. Крамер — не немцы. Як усё павернецца, калі немцы асядуць тут?

— Пра фронт нічога не чуваць? — пытаецца Драгун.

— Нічога.

Разыходзяцца па адным. Постаць Драгуна растае ў змроку, а Шэлег яшчэ сядзіць. Неба светла-шэрае, зорнае, над лесам — срабрысты сярпок месяца. Мястэчковыя хаты,— як суцэльная цёмная сцяна. Плыве, заглушаючы ўсе іншыя пахі, церпкі водар атавы. Блізка поўнач. Шэлег падымаецца, ідзе услед за Драгуном. У цёмным завулку трашчыць пад нагамі сухое вецце. Завулак гразкі, вясной яго загацілі. Вуліца стаілася. Ні аганька ў вокнах. Прайшоўшы метраў з паўсотню, Шэлег раптам спыняецца: у садку насупраць прыглушаныя галасы, смех. Вымае папяросы, закурвае. Як бы весялей стала: не ўсе спяць...

* * *

За наступныя два тыдні ў жыцці Аўгуста Эрнеставіча адбылося столькі падзей, столькі прыйшлося прыняць рашэнняў, што ўсяго гэтага хапіла б на цэлае жыццё...

Немцы прыкацілі ўсемярых — шэсць жандараў і начальнік, капітан Швальбе, немалады, хударлявы, з жоўтым, хваравітым тварам. Жандары пажылыя, дзябёлыя, за выключэннем аднаго, такога ж высокага, перахлябістага, як і сам начальнік. Прозвішча ў гэтага польскае — Красоўскі, хоць назваўся немцам і без запінкі гаворыць па-нямецку.

У жандараў дзве машыны — легкавая і вялікі грузавік-фургон, па

самы брызент набіты скрынкамі, мяшкамі, вінтоўкамі і іншымі прыпасамі. Не раздумваючы, жандары занялі пад жыллё і службовыя памяшканні школу. На другім паверсе кожны аблюбаваў сабе пакой, а капітан заняў два — пад спальню і кабінет.

На другі дзень, уладкаваўшыся, Швальбе выклікаў Крамера. Класны пакой стаў досыць утульным кабінетам: ля сцяны засланы зялёным сукном стол, мяккія крэслы, канапа, на сцяне партрэт Гітлера і вялікая нямецкая карта еўрапейскай часткі Савецкага Саюза. Выгляд у Швальбе прыветлівы, голас мяккі, ціхі, тон — даверлівы. Толькі ў светлых, халаднаватых вачах—аганёк насцярожанасці.

— Рад другі раз сустрэцца, пан Крамер. Прабачце, учора не меў часу як след пазнаёміцца. Сядайце...

На стале — вялікая чорная бутэлька і дзве срэбраныя металічныя чарачкі. Капітан наліў.

— За знаёмства, пан Крамер. Рад бачыць у вашай асобе суайчынніка.

— Я тутэйшы немец, пан Швальбе.

— Не мае значэння. Немцы, дзе б яны ні жылі,— адна сям'я.

Выпілі — пітво вострае, моцнае.

— Французскі каньяк, — ахвотна тлумачыць капітан, неяк крыва ўсміхаючыся.— Францыя — цуд. Сонца, віно і жанчыны...

Швальбе ні аб чым не распытвае. Павольна, расцягваючы словы, расказвае пра службу, пра сябе.

— Я не салдат, пан бургамістр, а паліцэйскі чыноўнік... Жандармерыя — ахова парадку. Вядома, у вайну і жандары страляюць. Непрыемная рэч — вайна... Я пакінуў у Германіі пасаду шэфа паліцыі, зялёны, спакойны гарадок. Там у мяне жонка і дзве дачкі. Дочкам час выходзіць замуж. Але жаніхі на вайне, а дочкі ў арбайтслагеры, у вёсцы. У Германіі цяпер або працуюць, або ваююць... Фраў адна дома...

Швальбе дастае партманэ, дастае тры фатакарткі.

— Фраў Марта,— па чарзе перадаючы фатаграфіі ў рукі Крамера, атэстуе ён.— Гэта — Эльза, старэйшая дачка, а гэта — Інгеборг, малодшая. Дочкі-красуні...

Не спяшаючыся, выпілі яшчэ па шкаліку — за фраў, за дачок.

— Спадзяюся на поўнае ўзаемаразуменне з вамі, пан бургамістр. Нам трэба моцна трымацца за рукі. Дарэчы, вам вядома становішча на фронце?

— Нічога не ведаю.

— Ахвотна раскажу,— жандар устае, падыходзіць да карты.— Вось гэта Кіеў, бачыце? Учора ён заняты нашымі войскамі. Акружана і палонена мільённая армія. Савецкія генералы канчаюць самагубствам. Кіеўская аперацыя — цуд...

Па срэбранай чарачцы — за Кіеў, за перамогу нямецкай зброі.

Без прывычнай закускі ў галаве Аўгуста Эрнеставіча злёгку пашумлівае. Швальбе стаіць ля карты з выглядам стратэга, тон упэўнены, з уладнымі, стальнымі ноткамі:

— Ленінград, цытадэль бальшавізму, акружан. Яго хутка возьмуць. Стрэлы нямецкага наступлення,— жандар нібы сячэ рукой паветра,— нацэлены на Маскву. Праз месяц вайна закончыцца. Да халадоў...

Крамер збянтэжаны. Ён і думкі не дапускаў, што ўсё скончыцца так хутка. На карце, якую ён бачыць перад сабой, прыколатыя кнопкамі нямецкія арлы. З поўначы на поўдзень іх цэлы ланцуг. У напрамку Масквы клін як бы завастраецца.

Швальбе падымае чарку за Маскву, за хуткую перамогу...

— Скажыце, пан Крамер, ці многа ў гэтым паселішчы камуністаў, савецкіх функцыянераў і яўрэяў? Жандармерыі пажадана мець спіскі... Не абавязкова іх зараз жа арыштоўваць, заключаць у канцлагеры ці знішчаць. Але ведаць трэба. Наша служба...

«Вось куды хіліш,— мільгае ў думках.— Мякка сцелеш, ды як палажыш...» Імгненна ўзнікае непрыхільнасць да Швальбе: «Падладжваўся, выходзіць, спецыяльна, каб выведаць, зрабіць даносчыкам...»

— Не думаю, каб тут было многа такіх,— раздумліва адказвае Крамер.— Можа, іх наогул няма. Мястэчка, пан капітан, занята немцамі праз два месяцы пасля пачатку вайны. Усе, хто хацеў адсюль выехаць, лёгка гэта зрабілі...

— Не выключана, што ёсць спецыяльна пакінутыя агенты.

— Магчыма. Але што яны значаць перад сілай германскай арміі? Вы самі сказалі, — праз месяц вайне канец.

— Гэта ўсё так, пан Крамер. Але ж...

— Хацеў яшчэ спытаць вас, пан капітан. Для мяне важна. У адозвах камандавання сказана, што ўсе мусяць вярнуцца на ранейшае месца работы. Незалежна ад пасады. Ці азначае гэта, што немцы будуць караць савецкіх кіраўнікоў?

На твары жандара — замяшанне, якога не можа схаваць. Апусціўшы вочы, як бы выціскае з сябе:

— Скажу вам, як немец немцу, пан бургамістр... Вайна яшчэ ідзе... Вялікая Германія зацікаўлена ў тым, каб на занятых ёю землях было спакойна. Нам не выгадна, каб тут панаваў беспарадак. Таму мы возьмем на службу ўсіх, хто да нас прыйдзе.

— Значыць, ранейшая дзейнасць ні для кога не можа быць віной?

— Камісараў і яўрэяў мы будзем караць.

— Але тут няма такіх.

— Вы, я бачу, вельмі даверлівы, пан бургамістр.

— Я жыў сярод гэтых людзей. Добра іх ведаю.

Тон размовы адразу мяняецца.

Швальбе неяк звяў, сеў у крэсла — уздыму хапіла ненадоўга. Голас слабы, рухі старэчыя, толькі вочы паблісквають. Зноў сцеле лістам:

— Вы для нас знаходка, пан Крамер. Мне будзе вельмі прыемна працаваць з вамі. Вы ведаеце насельніцтва, яго настроі. Гэта вельмі каштоўна. Скажыце, партызаны ёсць па лясах?

— Ёсць.

Капітан не тоіць жаху — твар пабялеў, рукі дрыжаць.

— У гэтай мясцовасці? Я хачу сказаць — блізка?

— Блізка, пан капітан. Тыдзень назад на шашы разбіты дзве нямецкія машыны. Адсюль якіх-небудзь дзесяць кіламетраў.

— Так, так,— як нежывы, паўтарае Швальбе.— Па дарозе я штосьці такое бачыў. Машына зусім згарэла. Думаў,— фронт, баі.

— Рускія тут адыходзілі без бою.

— Што рабіць, пан бургамістр? У мяне толькі шэсць жандараў. Трэба неадкладна выклікаць спецыяльны атрад.

Крамеру прыемна бачыць спалоханы твар жандара, панылую яго постаць. Зласлівае пачуццё расце, ён як бы адчувае сваю перавагу над гэтым фанабэрыстым палахліўцам. Ловіць сябе на думцы: жандар — воўк, авечкай толькі прыкідваецца. Ад таго, што разгадаў, раскусіў яго — весялей.

— У вас ёсць зброя, пан капітан. Чаго баяцца? Я адзін сядзеў тут ледзь не два тыдні. І нічога — жывы.

— Мой бог, пры чым тут зброя? Што могуць зрабіць супраць лясных партызан жандары? Ды хіба гэта жандары? Мяхі з саломай...

Капітан ускочыў, нервова пахаджвае з кута ў кут. На двары светла, сонечны дзень, але жандар і ў акно глядзець баіцца.

— Пан бургамістр, прашу вас... Памажыце стварыць паліцыю. Для аховы парадку і барацьбы з ляснымі бандытамі. Пакуль паліцыі няма — прашу прызначыць начных вартаўнікоў. Па дзесяць чалавек на вуліцу...

На гэтым размова канчаецца. Крамер развітаўся з жандарам задаволены. Унутрана ён адчувае: Швальбе спасаваў, таму воляй-няволяй схіліўся перад ім. Радасна ад думкі: «У Швальбе — жандары, але ён баіцца...»

3

Раённая ўправа, хоць пакуль і без шыльды, размяшчаецца ў памяшканні пасялковага Савета. Будынак новы, каменны, атулены старымі бярозамі, і месца выгаднае — у самым цэнтры мястэчка. Ёсць ужо ў Аўгуста Эрнеставіча ўласны кабінет і сякія-такія падначаленыя. Перакладчыцай запрошана настаўніца нямецкай мовы, жонка старшыні пасялковага Савета, які ў арміі. Яна адмаўлялася, але Аўгуст Эрнеставіч настояў на сваім — такі чалавек яму асабліва патрэбен. Справа ў тым, што ў нямецкіх паперах бургамістр адчувае сябе не дужа ўпэўнена. Па друкаваным разбірае, а па пісаным — з вялікай натугай. Бывае, што і ў друкаваным трапіцца слова, якога зроду не чуў.

У крэсле загадчыка агульнай канцылярыі — пасівелы, згорблены стары па прозвішчу Рак-Кандэрскі. Апошнія гады ён жыў з пенсіі. На службу набіўся сам. Спаткаўшы на вуліцы бургамістра, гэтак пачаў бэсціць савецкую ўладу, што аж Крамеру няёмка стала. Цяпер прыходзіць у канцылярыю раней за ўсіх, уссунуўшы на нос перавязаныя медным дротам акуляры, корпаецца ў паперах і ўвесь дзень сіпіць на маладых сакратарак і машыністак. Аграном Драгун, першы, каго бургамістр запрасіў на службу, сталага месца не мае — ездзіць па вёсках, наладжвае дзейнасць млыноў. Хлеб — самае вострае, што цяпер трэба бургамістру. Без хлеба, без тых мізэрных паўкілаграма на дзень нікога працаваць не прымусіш, як ні палохай, якія ні вывешвай загады. А здабыць зерне ці муку можна пакуль што толькі адным шляхам — праз мукамольны збор на млынах.

У левым крыле будынка — фінансавы аддзел, бухгалтэрыя. Грошы ідуць ранейшыя, савецкія, але страшэнна ўпалі ў цане. Дзесяць рублёў прыроўнена да адной нямецкай маркі. Але і за маркі нічога не купіш. Абмен рэчава-натуральны: метр міткалю — пуд бульбы. Кірмашу ў мястэчку няма і няма ніякай магчымасці яго аднавіць. Ніхто нічога не вязе прадаваць...

Бальніца — хоць няма ніводнага ўрача — працуе, а школы зачынены. Аўгуст Эрнеставіч задаволен: няхай сабе яшчэ нясталы, але ўсё ж парадак. Тысячы людзей, якія насяляюць мястэчка і навакольныя вёскі, не могуць жыць, не захоўваючы пэўных правіл паводзін, не абслугоўваючы адзін аднаго. Хіба можна ўявіць сабе жыццё без бальніцы, аптэкі, без карабка запалак і, калі на тое пайшло, без пажарнай каманды? Парадак паступова пачаў наладжвацца, і ўсё гэта дзякуючы яго, Крамеравым, клопатам.

Штодня з раніцы Аўгуст Эрнеставіч выклікае да сябе жыхароў: чыгуначнікаў, работнікаў пошты, бухгалтараў — усіх, хто да вайны займаў якую-небудзь пасаду. Некаторыя ісці на работу не хочуць, спасылаючыся на тыя ці іншыя прычыны, але бургамістр не пагражае, не абражае крыкам або якім-небудзь грубым словам. Аргументы ў яго досыць важкія, і ён ахвотна выкладае іх перад кожным. Ніхто з жыхароў не вінават, гаворыць ён, што пачалася вайна і ў мястэчка прыйшлі немцы. Ніхто нічога не можа змяніць. Трэба жыць, значыць, трэба працаваць. Тым болей, што нямецкія законы — суровыя. Навошта ж наклікаць на сябе бяду, калі яе можна абмінуць?..

Крамер пачынае ўнутрана ганарыцца сабой і тым становішчам, якое заняў у мястэчку. Яму цяпер здаецца, што сапраўды ў раёне няма чалавека, які б мог замяніць яго, стаць бургамістрам. Ну, хто б здолеў так размаўляць з немцамі, з тым самым Швальбе, як гэта робіць ён, Крамер? Швальбе ён паставіў на месца, даўшы зразумець, што бургамістр — першая ў раёне фігура. Цяпер начальнік жандармерыі ходзіць да яго, Крамера, ва ўправу, а не выклікае, як у першыя дні, да сябе.

З паліцыяй уладжана. Не хто іншы, як ён, Крамер, знайшоў для Швальбе начальніка паліцыі. Праўда, чалавек, які сам прыйшоў на кватэру бургамістра, назваўшыся Плішчынскім, не спадабаўся. Відаць, хлуслівы — спачатку заявіў, што вярнуўся з турмы, з лагера, потым, забыўшыся, пачаў выхваляцца, што лейтэнант, добраахвотна здаўся немцам, вайсковую службу ведае. Ён прасіўся на пасаду начальніка паліцыі так настойліва, што бургамістр накіраваў яго да Швальбе. Той наогул не дапытваецца — хто ды адкуль? Хочаш у паліцыю — калі ласка, бяры вінтоўку, патроны, павязку на руку.

Крамера непакоіць такая лёгкасць. У паліцыі ўжо дванаццаць чалавек, з іх толькі шасцёра мясцовых. Астатнія або прыблудзіліся няма-ведама адкуль, або жывуць у мястэчку год ці два. Паспрабуй, разбярыся, што за людзі... На мясцовага можна ўсё-такі спадзявацца — тут яго сям'я, набытак, хоча не хоча, а ўзяў вінтоўку, будзе адбівацца ад тых, з лесу. А прышлыя? Разбягуцца, як рудыя мышы, пры першай небяспецы. Паспрабуй, вазьмі з іх...

Швальбе не такі ўжо благі, як здалося ў першыя дні. Падараваў прыёмнік, новенькі «Тэлефункен», і Аўгуст Эрнеставіч мае магчымасць штовечар слухаць нямецкія перадачы з Берліна. Пакуль яшчэ не ўкладваецца ў свядомасці, але, відаць, бальшавікі вайну прайгралі канчаткова. Заняты ўжо і Бранск, і Арол, і Вязьма, акружана і ўзята ў палон мільённая армія, немцы пад Масквой.

Патаемна, палохаючыся ўласнага ценю, Аўгуст Эрнеставіч шукае іншы раз хвалю Масквы. Гертруда Паўлаўна ў такія хвіліны выходзіць на ганак, на варту, пільна ўглядваючыся ў цемень ночы — не дай бог, хто-небудзь прыліпне да акна, падслухае, чым займаецца бургамістр.

Перадачы з Масквы не пераконваюць Аўгуста Эрнеставіча ў тым, што справы ў немцаў пахіснуліся. Факт застаецца фактам — адступленне па ўсім савецкім фронце, баі пад Масквой, Ленінградам. Дый голас маскоўскага дыктара ледзь чуваць — увесь эфір запоўнены нямецкімі перадачамі. Па-нямецку гавораць і Парыж, і Варшава, і Прага, і Белград. Свет стаў нямецкі. Міжволі Аўгуста Эрнеставіча захлістае захапленне, перамешанае са страхам. Якая магутная Германія!.. Як шырока сягнулі немцы ў сваіх дамаганнях! Мала Еўропы ім — яны і ў Афрыцы, далёкай лівійскай пустыні, пад самым Егіптам... Хто мог падумаць, што Германія, пераможаная ў першай вайне, гэтак узвысіцца! Відаць, сапраўды незвычайны чалавек гэты Гітлер, які з'яднаў немцаў, зрабіўшы іх неадольнай, жалезнай сілай!..

У самога Аўгуста Эрнеставіча планы сціплыя. Ён не збіраецца туды, у далёкі, ахутаны прывабнай заслонай таямнічасці фатэрлянд,

астанецца тут, тут цяпер таксама Германія. Ён, можна лічыць, напалову рускі і пражыве сярод людзей, якіх ведае лепей, чым немцаў. Праўда, яго арыштоўвалі, паўгода трымалі ў турме, але ўсё адно рускія — харошы народ. Гэтак гаварыў яшчэ нябожчык-бацька. У іх шырокая душа і добрае сэрца. Яны не ўмеюць доўга памятаць крыўды, падзеляцца, калі трэба, апошнім. І самае галоўнае — яны не глядзяць з пагардай на людзей другога паходжання: немец ты, яўрэй, цыган ці татарын. Гэтага не разумеюць немцы, якія прыйшлі сюды, не разумее той жа Швальбе.

Наогул, не ўсё падабаецца Аўгусту Эрнеставічу ў паводзінах аднапляменнікаў. Яны высакамерныя, пагардліва ставяцца да ўсяго, што не адпавядае іх уяўленням. Нават у дачыненні да яго, немца, які нарадзіўся і жыў тут, у Расіі, іншы раз адчуваюцца ноткі прытоенай перавагі. І слова выдумалі — «фольксдойч». Нібыта немцы, якія жывуць за межамі Германіі, не такія, як там, у фатэрляндзе...

Яшчэ больш непакоіць Аўгуста Эрнеставіча тое, што ён вычытвае ў нямецкіх газетах, чуе па радыё. Нібы аслеплі там, у Берліне!.. Бальшавікі — варвары, Расія — дзікая краіна, якую насяляюць цёмныя, злосныя мужыкі! Гігант на гліняных нагах... Няпраўда гэта. Няўжо там, у Германіі, нічога не разумеюць? Вядома, тут, у Расіі, было такое, што сам ён, карэнны яе жыхар, не можа апраўдаць. Узяць хоць бы той яго арышт — шэсць месяцаў адсядзець у турме ні за што, ні пра што. Хапала і безгаспадарчасці. Аўгуст Эрнеставіч добра ведае, колькі гніло, а потым з незвычайнай лёгкасцю спісвалася дзелавой драўніны, на якую затрачваліся вялізарныя грошы. Але ж нельга закрываць вочы на тое добрае, што паявілася толькі пры бальшавіках. Ён памятае старое жыццё — яно гэткае ж далёкае ад савецкага, як неба ад зямлі!.. У Савецкім Саюзе не знойдзеш непісьменнага, трактары, машыны, электрычнасць — хіба ж гэта варварства? І галоўнае — паноў няма, ні перад кім не трэба здымаць шапку. Які-небудзь грузчык мог напісаць самому наркому... Немцы гэтага не разумеюць, нібы наўмысна адварочваюцца. Гэта і палохае Аўгуста Эрнеставіча, нават тады, калі ён слухае па радыё пераможныя нямецкія рэляцыі. Такія думкі здаюцца крамольнымі, бургамістр ні з кім імі не дзеліцца...

Усё ж Аўгусту Эрнеставічу падабаецца, што ўсе, каго ён ведае і не ведае, вітаюцца з ім першыя, аказваюць усялякую ўвагу. Ён нават памаладзеў за апошні час. Ходзіць выпраміўшыся, не сутуліцца. Кожнага дня, з раніцы прыйшоўшы ва ўправу, пераказвае апошнія навіны, пачутыя па радыё. Яго слухаюць уважліва, не перабіваючы ніводным словам.

Раздзел восьмы

1

Першы снег выпаў рана — трэцяга кастрычніка. Яшчэ не выкапалі бульбу, нават рады скошанай атавы і рудой пажоўклай асакі накрыла белым пухам. Асенні снег доўга не трывае — прыбаўляе слаты. Але гэта верная прыкмета, што зіма ляжа грунтоўна, не запозніцца.

Іван Пракопавіч апошнія дні панылы. Ходзіць, павесіўшы галаву, твар зацяты, хмуры. Кожны, хто зірне на яго высокую, крыху сутулую постаць, убачыць, што жыве ён не весела. Ён не вельмі расхаджвае. Падбірае інструмент, прымае сякія-такія заказы. Майстэрня, пакуль цёпла, у хлеўчуку, зімой прыйдзецца перабрацца ў хату. За ўвесь ме-

сяц здолеў адарвацца толькі ў Кавенькі. Староста ў Кавеньках былы дарожны майстар Іван Буян, які так і не дачакаўся пенсіі. Заняць гэтую пасаду ўгаварыў яго Іван Пракопавіч.

Вечарам, калі Драгун дома, Іван Пракопавіч ідзе да яго. У скверы ў голых вершалінах таполяў і акацый шастае вецер, пад нагамі апалае, мяккае лісце. Панылa, глуха. Немцаў і паліцэйскіх не шмат, яны, відаць, баяцца — праз усю ноч страляюць, стараючыся запалохаць нябачнага ворага. Агні ў вокнах школы, дзе жандармерыя, і ў будынку міліцыі, дзе паліцэйскі ўчастак. Варта цывільная — па вуліцах, збіўшыся ў талаку, вандруюць дзядзькі і дзяды з кійкамі ў руках, гучна, каб надаць адвагі самім сабе, размаўляюць. Пры такіх патрулях можа прыйсці ў мястэчка, хто захоча, і ніхто не спыніць, не спытае дакументаў. Але нікога няма...

Увесь апошні месяц Іван Пракопавіч чакае пасланцоў з лесу. Дзіўна, крыўдна, што Мацвееў забыў пра мястэчка, пра іх, падпольшчыкаў. Гэтага нельга растлумачыць захадамі канспірацыі, нельга зразумець, і таму Шэлега ўсё часцей агортвае трывога. Пра ахоўны батальён пасля першага бою на шашы, які быў яшчэ ў пачатку верасня, нічога не чуваць. Нібы праваліўся скрозь зямлю. Яшчэ горш тое, што сам ён, Шэлег, нічога не можа зрабіць, бо не ведае, дзе шукаць Мацвеева. Яму, спасылаючыся на тую ж канспірацыю, не ўказалі хоць бы прыблізных арыенціраў. На явачных кватэрах у Прудку і Малкавічах нікога не было.

Каторы ўжо раз вяртаецца з пустымі рукамі хітры, увішны Драгун. Пакінуўшы яго ў падполлі, якраз пацэлілі — такія асабліва патрэбны. Але і Драгун пра ахоўны батальён нічога не вынюхаў, хоць, ездзячы па млынах, аблазіў усе закуткі. Надзейна зашыўся ў лясны гушчар Мацвееў, хоць і гаварыў, што лесу не любіць. На сваю рызыку Шэлег з Драгуном зрабілі так, што ў дзвюх вёсках свае старасты. Апрача Буяна ў Кавеньках, свой чалавек у Прудку — былы старшыня калгаса Гопчанка. Былых старшынь, якія цяпер старастамі, чалавек пяць, астатніх паставілі немцы, і варта прыглядзецца, чым яны дыхаюць.

Драгун прывозіць навіны не радасныя. У мястэчку не так яшчэ, а ў вёсках падымае галаву ўсялякая шваль. Вылазяць, выслужваючыся перад немцамі, кулакі, лішэнцы — ідуць у паліцыю, становяцца бургамістрамі валасцей. Гэтага трэба было чакаць. У краіне, дзе прайшлі вялікія класавыя бітвы, заўсёды знойдуцца нездаволеныя — яны многа страцілі і цяпер хочуць вярнуць. Незразумела другое — ідуць часам у паліцыю, бяруць у рукі зброю і тыя, якія нічога не маглі мець супраць савецкай улады. Навошта ім паліцыя? Ратуюць шкуру, выслуж-

ваюцца?.. Прыставіць бы да сценкі, кулю ў лоб — і ўся размова. Няхай не забываюць, што савецкая ўлада тут, у раёне, яна ўсё чуе і бачыць... Але Мацвееў хаваецца. Інакш не вытлумачыш яго паводзін...

Вечарам завітваюць да Драгуна былыя спецыялісты з райза — заатэхнік Куніцкі, прысадзісты, шыракаплечы, але з хітрым, выцягнутым, як клін, тварам і мітуслівымі рукамі, і ветурач Шкірман — прозвішча ў яго нібы нямецкае, але сам тутэйшы, родам з глухой лясной вёскі. Тоўсты, маладжавы Шкірман—даўні таварыш Драгуна; разам вучыліся ў сямігодцы, дый працаваць у апошнія гады прыйшлося разам. Да кампаніі іншы раз далучаецца нарыхтоўшчык Піліп Красней — перад самай вайной яго засудзілі за растрату на два гады, але адсядзець не прыйшлося. Усе трое ўжо лічацца на службе — у канторы «Заготжывёла», хоць ні жывёлы, ні работы пакуль няма. З усіх толькі Шкірман быў у арміі, трапіў пад Уманню ў акружэнне, але, пераапрануўшыся ў цывільнае, прыцягнуўся дадому.

У Драгуновай кампаніі, відаць, свае, бо ўстрывожаны падзеямі на фронце, якія дзень за днём горшыя і горшыя. Немцы пад Масквой. Цяжка паверыць, але гэта так — бургамістр Крамер, прыйшоўшы ва ўправу, першым чынам пачынае пераказваць зводку. У руках немцаў і Вязьма, і Ржэў, і гарадкі, якія не наносяцца на карту, па сутнасці, прыгарады Масквы.

Настрой панылы, змрочны — апускаюцца рукі. Вярэдзяць душу неадступныя пытанні. Няўжо Масква не ўтрымаецца? Якімі довадамі вытлумачыш такое глыбокае адступленне, калі ворагу здадзена вялізарная тэрыторыя, багацейшыя раёны, сотні гарадоў. Тут не можа быць гаворкі ні пра стратэгію, ні пра тактыку. Дык што ж гэта — катастрофа? У грамадзянскую вайну становішча бывала яшчэ горшае, але хіба можна параўноўваць? Ваявалі голыя, галодныя. Дзе ж цяпер сіла і тэхніка? Хіба вайна з Гітлерам такая поўная нечаканасць?..

На гэта — няма адказу. Балючыя думкі зліваюцца ў суцэльны рой, гнятуць душу невыносным цяжарам. Недзе ў глыбіні свядомасці Іван Пракопавіч адчувае, што не ўсё як трэба было і да вайны, шмат было незразумелага, але ён гоніць ад сябе гэтыя адчуванні, шукаючы апраўдання ўсяму, што было і ёсць. Калі спавядацца перад сабой самім, то ён не верыць і ніколі не паверыць, што ўсё загіне. Рэвалюцыя, грамадзянская вайна, савецкая ўлада — гэта не толькі падзеі, гэта ў розуме, у сэрцы,— новы свет. Ён не можа загінуць, таму што з яго лёсам звязаны лёс мільёнаў людзей, сэнс іх жыцця... Але ўсё — і там, на фронце, і тут, у глыбокім варожым тыле,— ідзе не так, як трэба...

У падпарадкаванні Шэлега не чацвёра, як намячалася тады, летам, а трое, і адзін з гэтых траіх для дзела зусім не падыходзіць. Варта смеху, як ягс заканспіравалі. Трымаючы ў памяці прозвішча канспіратара—Лабуда і адрас на ўскраіннай вуліцы, Іван Пракопавіч ніколі б не падумаў, што гэтае прозвішча належыць знаёмаму чалавеку.

Да Лабуды ён пайшоў на другі дзень пасля спаткання з Драгуном. Маленькая пахілая хатка не ад вуліцы, а ў глыбіні двара, за хлявамі — такім аказалася жытло. У хаце поўна дзяцей, здаецца, васьмёра, дзве жанчыны — жонка канспіратара і сястра яе. Самога гаспадара дома не было, адлучыўся, і пакуль Іван Пракопавіч размаўляў з жанчынамі, яму стала ясна, што яны ведаюць усё. На звычайныя пытанні адказвалі з асцярогай, штохвілінна пераглядваючыся, бялеючы ў тварах. Нарэшце зайшоў гаспадар — нізенькі, разгублены, з бяльмом на левым воку. Ён для нечага прынёс у хату ахапак сена, і Іван Пракопавіч адразу пазнаў у гэтым чалавеку дырэктара ільнозавода Цярэшчанку.

Ільнозавод на другім канцы раёна, кіламетраў за пяцьдзесят, але ж хіба ніхто не ведае ў мястэчку дырэктара? Прыязджаў сюды на нарады актыву, пленумы райкома. Навошта ж яго перахрысцілі ў Лабуду?

Іван Пракопавіч пароля не сказаў. Каб апраўдаць свой прыход і якнебудзь выручыць незадачлівага гаспадара, не выдаўшы сябе, сказаў, што набірае сабе людзей у майстэрню. Лабуда-Цярэшчанка звяў на вачах.

— Я згодзен,— залепятаў пабялелымі губамі.— Вы павінны мяне памятаць. З Жываглодавіч я, з ільнозавода.

— Вас я ведаю як Цярэшчанку.

— Прозвішча двайное ў мяне. Але як мянялі пашпарт, то папрасіў, каб запісалі апошняе...

Тлумачэнне, вартае смеху. Былы дырэктар проста ашалеў ад страху.

— Вось што, Цярэшчанка,— тонам загаду загаварыў Шэлег.— Не ведаю і не хачу ведаць, чаму вы цяпер Лабуда. Але жарты кіньце. Яны дорага каштуюць. Новы пашпарт спаліце... У майстэрню, можа, і вазьму вас. Толькі пазней, зімой...

Выходзячы, Шэлег злавіў удзячныя позіркі жанчын. Зразумелі яны што-небудзь ці не, але непакой іх зменшыўся.

Апошні падначалены Шэлегу чалавек — інжынер лесакультур Дзянісава. Жыве яна на прыватнай кватэры, і, не хочучы ўзбуджаць непатрэбных гаворак, Іван Пракопавіч не адважыўся да яе ісці. Сустрэў вечарам на вуліцы. Дзянісава — высокая, па-дзявочаму стройная, са смуглым нервовым тварам. На ёй старэнькае, мабыць, яшчэ студэнцкае паліто, стаптаныя туфлі, галава павязана сіняй хусцінкай. Прыселі ў скверыку на лаўцы. Ціха назваў пароль, Дзянісава ўстрапянулася, не могучы схаваць збянтэжанасці, адказала.

— Паступайце на службу. У той жа лесгас,— загадаў ён.

— Працаваць на немцаў? Ні за што!..

— Другіх устаноў, на жаль, няма. Усе нямецкія.

— Як гэта?.. Памагаць ворагу?..

— Установы нямецкія, людзі савецкія.

— Не пайду! — Дзянісава ўскочыла, нервова захадзіла ля лавачкі. — Я не для гэтага ставалася. Наша задача — дыверсійная работа.

Ён схапіў яе за руку, сілком пасадзіў побач з сабой.

— Якую ж дыверсію вы прыдумалі?

Наблізіўшы да яго твар, яна зашаптала:

— Прыдумала... Хацела толькі параіцца. Добра, што знайшлі мяне. Усё вельмі проста. Я натаўкла ў ступе шкла... Гаспадыня не заўважыла. Шкло дробненькае, як мука. Цяпер трэба прабрацца на пякарню, высыпаць яго ў цеста. Гэта не цяжка зрабіць...

Іван Пракопавіч збоку зірнуў на Дзянісаву: самае большае ёй гадоў дзевятнаццаць — горкае дзяўчанё, якое толькі што закончыла тэхнікум. Уяўная рашучасць ад унутранай разгубленасці. Можа, наадварот,— прыроджаная душэўная няўроўнаважанасць, бо ў саміх рысах твару штосьці няўрымслівае, трапяткое. Падаўляючы пачуццё раздражнення, якое нарастала ў душы, падумаў: «Такіх вось астаўляюць...» Спытаў, як мага спакайней:

— Ты замужам, Надзя?

Яна схамянулася, уздрыгнула, адказаўшы пытаннем на пытанне:

— Хіба гэта мае значэнне? Я камсамолка, сама папрасілася пакінуць мяне тут...

— Я твой кіраўнік. Павінен ведаць усё.

Апусціла галаву, прамовіла ціха, з унутраным болем:

— Была. Мы разышліся.
— Хто твой муж? Ну, той, што быў?..
— Нягоднік. Я жыла з ім толькі тры месяцы.
Задаўшы яшчэ некалькі пытанняў, ён ведаў пра яе ўсё. Родам з Любаншчыны, бацька — сельскі актывіст, забіты кулакамі ў калектывізацыю, дома маці з малодшым братам. Пакідаць тут яе не хацелі, але дайшла да абкома, дамаглася. Муж — лейтэнант, але ў яго ўжо была жонка і нават дзіцё. Тут, у мястэчку, яе мала хто ведае, прыехала за тры месяцы да вайны...
— Загадайце, і я прабяруся ў пякарню. Назаўтра ўсе, хто есць гэты хлеб, палягуць...

Гаворыць, а яе трасе, як у ліхаманцы.
— Не гаварыце глупства, Надзя. Хлеба з пякарні немцы не ядуць. Могуць загінуць людзі.
— Хлеб выдаюць тым, хто прадаўся. На работу пайшлі здраднікі. Такіх не шкада.
— Я таксама ем гэты хлеб.
Яна асеклася, вінавата зірнуўшы на яго, пачырванела.
— Дык вы ж ведаеце. І каму трэба, скажаце. Каб не елі...
Яму шкада яе. Бачыў: хварэе, толькі, мабыць, яшчэ цяжэй на тую самую хваробу, што і ён. Пакутуе ад бяздзейнасці, ад няпэўнасці становішча. Загаварыў, каб падбадзёрыць.
— Вайна пакуль складваецца няўдала, Надзя. Сама разумееш. Ніхто не думаў, што будзе так. Але трэба верыць, што выстаім. Інакш нечага агарод гарадзіць. Павер мне, я помню яшчэ грамадзянскую вайну — і гэтая працягнецца доўга. Нам хопіць работы...
— Дзе цяпер фронт? — ціха спытала яна.
— Не ведаю.
— Дык што ж мне рабіць?
Думка прыйшла нечакана. Дзянісава з Любаншчыны. Там, па чутках, партызаны з першых месяцаў вайны. Можа, там і абласны атрад... Ермаловіч...
— Слухай, Надзя. Чаму б табе не праведаць маці, брата? Пропуск дастанем. Паглядзіш, як там у вас. Можа, завяжаш сувязі з партызанамі. Я раскажу, як і што рабіць...
Яна здзіўлена ўскінула вочы:
— Навошта далёка ісці? Пашліце мяне ў наш атрад. Я туды прасілася з самага пачатку...
— У каго прасілася? — разгублена спытаў ён.
— У райкоме камсамола, ваенкамаце, міліцыі.
Яму хацелася закрычаць, затупаць на яе нагамі — яна ведала тое, што ёй ведаць не трэба, але ў яго не хапіла на гэта сілы: дзяўчына сядзела, даверліва прыхінуўшыся да яго. У голасе просьба, дакор. Прамовіў суха, па-начальніцку:
— Вось што, Дзянісава. Анархію разводзіць нечага. Вы нічога не ведаеце, зразумела? Начальнік ваш я. Пойдзеце дамоў і ўсё. Інструкцыі палучыце пазней...
Збянтэжаная, збітая з тропу, яна паднялася.
— Зойдзеш праз тыдзень. Да мяне ў майстэрню...
Калі яна пайшла, зноў пашкадаваў яе — прамая, бескампрамісная натура. Такой у падполлі цяжка. Пакажы ёй ворага — будзе страляць, стаяць да апошняга, але хітраваць, выкручвацца не ўмее. Агарнулі нярадасныя думкі: можа, уся моладзь такая? Так яе навучылі, выхавалі. Добра гэта ці дрэнна? Добра там, на фронце, дзе ўсё адкрыта. Тут зусім другое. Успомніўшы пра тоўчанае шкло, усміхнуўся — душа ў дзяўчыны поўная нянавісці...
У Драгуна — два пакоі, мужчыны, якія ў яго збіраюцца, сядзяць за кухонным сталом у пярэднім, гуляюць у карты, кураць. Дзверы ў сенечкі прыадчынены — каб выходзіў дым. Гавораць найбольш пра дробязнае — абмяркоўваюць мясцовыя навіны, успамінаюць выпадкі з мінулага жыцця. Але за ўсім гэтым тоіцца большае: трывога, разгубленасць, нямая, балючая няпэўнасць, што будзе заўтра?.. Нават перасмейваюцца іншы раз, але сапраўднай весялосці няма, яе не ўносіць у мужчынскую кампанію і рухавая, вясёлая Драгунова жонка, якая любіць гасцей. Шкірман, на першы позірк, апатычны, абыякавы, слова

з яго не выціснеш, Куніцкі зыркае хітрымі вачыма, тоячы на тонкіх вуснах незразумелую ўсмешку, Красней сыпле жартамі — людзі не падобныя, розныя. Што цягне іх сюды, да Драгуна, зводзіць разам?

Шэлег адчувае — мужчыны сыходзяцца не проста. Да вайны кампаніі гэтай не было, нават Драгун са Шкірманам сустракаліся хіба ў святы, разы два-тры ў год, а тут збор вечар у вечар. Нарадзілася штосьці такое, што ўсіх яднае, падымаючы над клопатамі штодзённасці, сямейнымі інтарэсамі. З гэтага пачыналася і ў васемнаццатым годзе. Людзі нейкім унутраным чуццём пазнаюць адзін у другім аднадумцаў...

2

Ужо каторы дзень спорны, як з рэшата, дождж, імжа, плывуць над ваколіцай туманы. На шэрым полі там-сям шматкі ярка-зялёнай азіміны, у лагчынах — ніцыя, без лістка вербы. Трохі вышэй на ўзгорках — размытыя, рудыя пляшыны суглінка. Пуста, адзінока ў полі — пасля Кузьмы-Дзям'яна статак на пашу не гоняць.

Ёсць нешта маркотна-прывабнае ў асеннім малюнку прытоенага пад хісткай заслонай дажджу мястэчка. Сонца схавалася надоўга за калматыя хмары, нізкае неба вісіць, здаецца, над самымі дахамі. Сена мала, каровы блукаюць па агародах, грызуць збуцвелы кіяшнік, мычаць. Над усім пануюць чорна-шэрыя колеры: мокрае дрэва будынкаў, голыя сады, вымытая, прыбітая дажджом пясчаная вуліца. Гукі прыглушаны, як і колеры,— аднастайнае шасценне дажджу, пошум ветру...

Іван Пракопавіч злёг: цела, як разбітае, агнём гарыць галава. Трэці дзень у гарачцы. Засынаючы, правальваецца ў бездань, прачынаецца — у вачах чырвоныя кругі. Жонка кладзе кампрэсы, ходзіць замаркочаная, сумная. Прыціхлыя дзеці — у кухні.

Вечарам заявіўся Драгун, такі ўстрывожаны, што жонка не затрымала, пусціла да хворага. Іван Пракопавіч чуе знаёмыя галасы ў пярэдняй, потым над сабой, але не можа вырвацца з паўтрызнення. Нарэшце расплюшчвае вочы. На стале прыкручаная лямпа, паўзмрок, завешаныя вокны, на табурэтцы ля ложка — аграном. Чамусьці не зняў нават паліто і кепкі.

— Бяда,— як з-пад зямлі, даносіцца яго голас. — Усё прапала.

Сэрца нырае, быццам пад лёд. Перахоплівае дыханне. Іван Пракопавіч вымаўляе амаль без голасу, аднымі губамі:

— Масква? Немцы занялі?..

— Ды не Масква. Тут, у нас. Мацвееў забіты. Касарэвіч і Адамчук збеглі. Немцам прадаліся. Паліцыя ўжо разграміла базы...

Іван Пракопавіч з цяжкасцю прыўзнімаецца на локцях. Страх адхлынуў, дыхаць лягчэй.

— Што яшчэ чуваць пра батальён?

— Немцы ведаюць, хто ў лесе. Бургамістр выклікае жонак. Маўляў, няхай вашы прыходзяць. А то будзе горш...

Электрычнай іскрай успыхвае думка: «Пра зброю, апрача Мацвеева, ведае Аўсянік. Раптам ён вернецца...»

Іван Пракопавіч устае, становіцца босымі нагамі на падлогу. Ногі дрыжаць, рукі непаслухмяныя, як не свае. Ва ўсім целе пустата. У дзвярах, прыхінуўшыся да касяка, стаіць жонка, твар пабялелы, глядзіць з жахам.

— Надзя, выйдзі... Зачыні дзверы...

Апранаецца, абліваючыся потам, задыхаючыся, нацягвае боты.

— Вось што, Аляксей... Сёння або ніколі. Ёсць зброя. Яе трэба перанесці ў новае месца... Могуць захапіць...

— Далёка? — пытае Драгун. — Ты ж хворы, як ты?..

— Павядзеш, як бычка на шворцы,— спрабуе жартаваць. — Або папаўзу...

Расчыняюцца дзверы, з рашучым выглядам заходзіць жонка, на руках у яе ватовае паліто, зімовая шапка. Іван Пракопавіч глядзіць на яе здзіўлена.

— Я ўсё ведала,— гаворыць яна з крыўдай у голасе, адводзячы ад мужа позірк. — Яшчэ з лета... Ты мне скажы... Гэтыя, што паўцякалі, пра цябе ведаюць?.. Я не за сябе баюся, за дзяцей...

Іван Пракопавіч адчувае, як на вочы міжволі набягаюць слёзы.

— Даруй, Надзя... Так трэба было... Ніхто нічога не ведае. Не хвалюйся. Даю слова....

Яна глядзіць з недаверам.

— Дык ты не назусім?

— Заўтра буду дома. Трэба па дзелу.

— Ты такі хворы. Куды ты пойдзеш?..

— Мне лягчэй. Нічога не думай... Спі...

Іван Пракопавіч сапраўды адчувае сябе лепш. Ва ўсякім выпадку, трымаецца на нагах, значыць, пойдзе. Ён задаволен, што адным махам рассечаны заблытаны вузел у адносінах з жонкай. І раней адчуваў, што здагадваецца. Хіба магла, пражыўшы з ім дзесяць гадоў, так лёгка паверыць, што стаў абыякавы да палітыкі, да ўсяго, што дзеецца навокал?.. Але пра тое, што яна ведае ўсё, не думаў. Не гаварыў, бо не хацеў, каб дрыжала, пакутавала. Відаць, трэба было сказаць. Шкада яе. Ён заўсёды з ёю мала лічыўся...

— Завяжы шыю шарфам,— просіць жонка, гледзячы на яго з жалем. — Апусці ў шапцы вушы... Плашч у сенцах...

На двары цемень, хоць выкалі вока. У скверы вецер аж свішча. Па лужынах хлюпоча дождж — нібы нябачны сявец кідае жмені кропляў узмах за ўзмахам. Пераадольваючы слабасць у нагах, Шэлег спускаецца з ганка, вобмацкам, трымаючыся за штакетнік, ідзе да хлеўчука. Там заступ.

Павольна ідуць далей. Шэлег апіраецца на заступ, як на кій. Ля Драгуновага дома зноў прыпынак — аграном шукае заступ і ліхтар. За чыгуначным насыпам цёмная, мокрая пустэча поля. Вецер валіць з ног, дождж яшчэ спарнейшы. Сагнуўшыся, намацваючы грунт дарогі, яны

маўкліва хлюпаюць па лужах. Дарога вядзе ў лес. Іван Пракопавіч цяжка дыхае. Драгун, які ідзе першы, запавольвае крок.

Колькі брыдуць, не ведаюць. Да лесу не блізка, самае малае вярсты чатыры. Няма ніякіх арыенціраў, па якіх можна было б вымераць хаду і час.

Лес, праўдзівей, кустоўе перад ім, угадваюць па шуму ветру, больш прыглушаным, густым, чым у чыстым полі. Да свісту і шасцення дажджу прымешваюцца аднастайныя, нудныя ўздыхі. Прайшоўшы метраў пяцьдзесят кустамі, Драгун спыняецца, расхінае злубянелыя полы паліто, запальвае ліхтар. І адразу цемень робіцца яшчэ гусцейшая, адскоквае ўбок і наверх, перад вачыма перасечаная вузлаватым карэннем каляіна, запоўненыя чорнай вадой калдобіны, мокрыя, бліскучыя камлі бярозак і алешын.

— Трэба ісці да прасекі,— хрыпіць Іван Пракопавіч. — Яшчэ вярсты дзве.

Лес, які пачынаецца за кустамі, уздыхае недзе зверху; унізе, на дарозе, цішэй, цяжкія кроплі, падаючы з абвіслых галін, здаецца, звіняць. Светлая палоска ліхтара як бы вырывае з чорнай, як дзёгаць, цемры фантастычныя відовішчы: разлапістыя рукі сукоў, імшаныя бароды на гнілых пнях, нечыя зыркія, агністыя вочы ў навіслых шатах ялін. Трохі жудасна ў лесе: цемень, халодная слата і гэтыя панылыя, як стогны, уздыхі. Іван Пракопавіч ідзе поруч з Драгуном, і ў яго цяпер адзін клопат — не прамінуць прасекі. Па лясной гэтай дарозе ішоў толькі адзін раз, пасля таго, як з Мацвеевым закапалі зброю. Але тады была раніца, а цяпер ноч, і ніякіх прыкмет, акрамя прасекі, не ўбачыш. Ён не думае аб тым, куды і як перанесці вінтоўкі, гэта пазней, спачатку трэба знайсці сховішча.

Унутраны голас падказвае, што яны пагарачыліся, не варта з вечара ісці ў цёмны, мокры лес: сховішча хутчэй за ўсё не знойдзеш. Найлепш — выйсці на золку. Але ў такім выпадку наперадзе была б трывожная, пакутлівая ноч, адчуванне сваёй бездапаможнасці. Раніцай ён, можа, і не ўстаў бы, а цяпер ідзе сваімі нагамі, нягледзячы на хваробу. Зрэшты, да раніцы можна пачакаць, раскласці агонь, абсушыцца,— рашае Іван Пракопавіч і супакойваецца. Ён не любіць сумненняў.

Яны брыдуць яшчэ з паўгадзіны і нарэшце натрапляюць на прагал у цёмнай сцяне лесу. Прасека. Цяпер трэба павярнуць налева, ісці кіламетр ці больш, там будзе бель, Дзянісава прыстань, яшчэ адна папярэчная прасека, недалёка ад яе метка — ралістая бяроза. І крокаў праз трыццаць — памятны пясчаны грудок.

— Налева ці направа? — пытаецца Драгун.

— Пачакай. Нічога цяпер не знойдзем. Трэба пражэктар, а не «лятучая мыш».

— Заблудзіліся?

— Здаецца, не, але няхай развіднее. Перабудзем тут. Раскладзем агонь, яму выкапаем.

Нават у асеннім, наскрозь прамоклым лесе можна знайсці адносна сухую мясцінку, дзе не ліе за каўнер і дзе зацішней. Яны пайшлі нацянькі, грузнучы ў апалым лісці, моху, і хутка выбіліся ў спелы бор. Грунт тут цвярдзей, пад нагамі дробны верас, пясок,ігліца, шум ветру ў вершалінах самотней, працяжней. Купчастыя сосны там, наверсе, нібы спрачаюцца з нябачнай навалай. Натрапілі на хвою — галіны яе звісаюць, як шацёр. Селі пад дрэва. Драгун дастаў з патайной кішэні карабок, разламаў на часткі, чыркнуў запалкай — і вось ужо побач з пастаўленым на зямлю ліхтаром у паласе яго святла весела трапеча агеньчык. Хварасцінка да хварасцінкі, і агню трэба ўжо большая спажыва. Адышоўшыся на некалькі крокаў ад вогнішча, трымаючы ў левай руцэ ліхтар, Драгун збірае апалыя галіны, сукі. Шэлег асцярожна пірамідкай кладзе іх на агонь. Праз кароткі час, які для абодвух праляцеў непрыкметна, пад хвояй гарыць сапраўдны касцёр, якога не затушыць ні дождж, ні вецер. У прагавітае полымя можна кідаць цяпер усё, што валяецца на мокрым, застыглым доле. Цемра адступае глыбей у лес, вырысоўваюцца тоўстыя, парэпаныя камлі хвой, цёмныя вершаліны, шэры лоўж валежніку непадалёку. Драгун, збіўшы кепку на патыліцу, завіхаецца ля лаўжа, ломіць на калена збуцвелае голле, цягае ахапкамі.

Ёсць штосьці вялікае, радаснае ў таямніча-прыгожым малюнку начнога кастра. Полымя, прагна ліжучы кавалкі дрэва, сыплючы ў неба залатымі іскрамі, шугае на ўсю моц. Грэецца не толькі цела — светлымі пачуццямі поўніцца душа. Адкуль гэтае адчуванне прыгажосці і ўсяўладнай сілы агню? І чаму з усяго жывога, што бегае, лётае, дыхае, мае гарачую кроў і сэрца, не баіцца агню — адзін толькі чалавек?

Іван Пракопавіч вымае ладны, падобны на цыбуліну, кішэнны гадзіннік. Вельмі рана яшчэ, самая поўнач, палавіна другой гадзіны. Дождж як быццам пацішэў.

— Наша першая партызанская ноч,— Іван Пракопавіч сумна ўсміхаецца. — Ведаеш, я — амаль здаровы.

— А я прамок, як сукін сын. Толькі цяпер адчуў. Спіне холадна.

— Скінь паліто, сушыся. У цябе закурыць ёсць?

— Ёсць.

Працягла шумяць хвоі, цемра, калі агонь прытухае, падступае да яго ўшчыльную, потым адскоквае зноў.

І праз усю ноч яны гавораць. Небяспекі, якая б ім пагражала, здаецца, няма: Шэлега ведаў адзін Мацвееў, і калі праўда, што ён забіты, то цяпер ірвецца тая ніць, якая звязвала з батальёнам. Але ці ўтрымаецца батальён? Здарылася самае страшнае, нечаканае — здрада. Пра яе яны найменш думалі, бо гэта штосьці зусім процілеглае таму глухому рэжыму стоенасці, які, відаць, панаваў там, у батальёне.

— Касарэвіч, здаецца, у маслапроме працаваў?

— Ды я яго даўно раскусіў,— са злосцю гаворыць Драгун. — У Піляціцкім сельсавеце мы з ім былі ўпаўнаважаныя. Па адпраўцы жывёлы. Начавалі, помню, на балотнай станцыі. Ну, я сказаў—яшчэ ў райком не выклікалі тады, — што думаю эвакуіравацца. А ён шчэрыць зубы — куды ты, маўляў, паедзеш. Немец усюды будзе...

— Дык чаму маўчаў?

— А халера яго разбярэ. Думаў — мяне правярае.

— А што пра Адамчука ведаеш?

— Тое, што і ты. Дарожны майстар... Заслужаны... Насып яму солі на хвост.

— Да сценкі іх трэба,— раптоўна наліваючыся гневам, гаворыць Іван Пракопавіч. — Ці лепш цішком... Дачакаюцца...

— Позна замахалі кулакамі. Немцы ўсё адно ўсё ведаюць. Прыціснуць жонак...

На хвіліну абодва змаўкаюць, глядзяць на агонь. У памяці Шэлега размова з Ермаловічам — яна здаецца далёкай, несапраўднай, нібы прамінула з таго часу многа гадоў. Ермаловіч гаварыў аб пільнасці, аб тым, што трэба пачысціць ахоўны батальён. Чысцілі, ды, відаць, не дужа. А можа выгналі, каго не трэба?.. Бывала ж, што глядзелі на чалавека праз паперкі, анкеты. Анкета, можа, і чыстая, а душа — як у гада... Дзе Ермаловіч цяпер?

— У цябе была калі-небудзь такая ноч? — пытаецца Драгун.

— Была.

— І ў мяне была. Такая самая — асенняя, цёмная. Толькі, здаецца, без дажджу. А можа, і дождж ішоў, чорт яго ведае. Старэйшы брат жаніўся, і мы з бацькам к вяселлю гналі самагонку. У дваццаць сёмым гэта было, ужо тады за самагон прыціскалі. Заехалі да аднаго хутараніна — апарат у яго адразу за домам, у лесе. Выгналі адзін затор, я хапануў першаку — і мора па калена. Бацька па ваду паслаў, а я залез на яліну — пяю... Выпіць бы цяпер па кілішку...

Іван Пракопавіч усміхаецца. У характары Драгуна бясцэнная якасць — што б ні здарылася, не губляе гумору. Ён заўсёды зайздросціў такім людзям — іх усе любяць, і жыць ім лягчэй. Сам ён жартаваць, смяшыць другіх не ўмее.

— Расказвай цяпер ты. Твая чарга,— просіць Драгун.

— Што расказваць. Хапала ўсялякага. У дваццатым годзе я быў на польскім фронце. Па мабілізацыі прафсаюзаў. Трапіў у самую кашу — пад Валкавыскам полк разбілі. Якраз восенню. Выбіраліся, хто як мог — па лясах, балотах. Але я мала помню. Забыў...

— Ты, выходзіць, са старой гвардыі?

— Чамусьці другое помніцца. З дзяцінства. Сям'я не сказаць, каб вялікая — чацвёра дзяцей, бабка, бацька-стрэлачнік. Я самы старэйшы. Трымалі карову — на бацькавым заробку не пражывеш. Карова старая, з адвіслым бокам, даўно б пара збыць, але вельмі малочная, сіменталка. Сям'ю карміла. Вясной пагнаў яе на чарнаголаў, а яна загрузла ў балоце. Плаваў каля яе па шыю ў багне, плакаў, як чалавека, прасіў — вылазь... Хацеў сам утапіцца: як без каровы прыйсці дадому? Але ўсё ж пайшоў... Выцягвалі вяроўкамі — усю ноч. Ведаеш — большай пакуты за жыццё не перажыў. Страшна сёння ўспомніць...

— «Вышли мы все из народа», — задуменна дэкламуе Драгун. — Я цяпер многа думаю, Іван, і от што надумаў. Хоць гэта, як кажуць, элементарна. Не можа савецкая ўлада загінуць. Па той простай прычыне, што дала жыццё мільёнам такіх, як мы. Кім бы мы былі, каб не савецкая ўлада?

Іван Пракопавіч загаварыў злосна, з надрывам:

— Хто быў нічым, той стане ўсім... Гэта ты верна... Але ж і сляпыя мы былі, гэта таксама праўда... Чаго б інакш нам з табой тут сядзець? Знайшліся Адамчукі, Касарэвічы, плюнулі ў твар, здрадзілі. А мы ж іх сваімі лічылі. Ды яшчэ самымі перадавымі. Зірні ў іхнія анкеты — пралетарскае паходжанне, заслугі. А капні глыбей — гніль. Кар'ерысты, шкурнікі. Пра сябе думалі, а там далей — трава не расці... Так што з пралетарыяў паны і падпанкі таксама растуць. І заўваж — неблагія... Так задзярэ нос, што качаргой не дастанеш. Думаеш, Касарэвіч з Адамчуком сёння здрадзілі?.. Даўно яны здрадзілі... Толькі мы не бачылі ці не хацелі бачыць...

— Бачыў і я, не такі ўжо сляпы. З нашай вёскі першы закончыў тэхнікум Дудка. Быў такі чалавек. Дык ты думаеш, што ён сказаў, прыехаўшы ў вёску: «Ліжыце мне боты, я цяпер аграном, а вы — гной...» Так і сказаў.

— Гэта дурань. Раскусі і выплюнь. Былі і болей небяспечныя. З выгляду свой, вылезе на трыбуну, Марксам і сацыялізмам хрысціцца, а ў душы — кулачуга...

— Гарлапанаў хапала...

— І ціхаходаў. Многа, брат, было ціхенькіх, асцярожных людзей. Думаць не хацелі, не ўмелі, бо болей за ўсё дбалі пра крэсла. Не дай бог, каб са службы прагналі... Па-мойму, у гэтай вайне мы расплочваемся за ўсё, што недагледзелі, недарабілі. За бюракратаў, прыстасаванцаў, шкурнікаў... Але першая куля — ім. Вер майму слову... Пераховаем вінтоўкі, а людзі знойдуцца. Не можа быць, каб не знайшліся. Трэба патроху сабіраць людзей... Яшчэ каму-небудзь тайнік паказаць. На выпадак: калі нас з табой... Разумееш, адным словам...

Яшчэ да таго, як наступіў шэры, непрыветлівы золак, яма была гатова. Яны выкапалі яе тут жа, за некалькі крокаў ад вогнішча — пясок, суха. Прасекі не абмінулі, яна прывяла іх да Дзянісавай прыстані, і досыць хутка яны знайшлі ралістую бярозу і пясчаны, засыпаны жоўтым лісцем узгорак. Па ўсіх прыкметах, з лета тут нікога не было. Скрынкі з вінтоўкамі цяжкія, удваіх не перанесці, бо ходу не меней вярсты. Яны распакавалі іх — зброя змазана тавотам аж залішне. Вінтоўкі — іх дваццаць штук — перанеслі ў два заходы, і яшчэ адну ходку зрабілі па цынкі з патронамі. Хадзілі да сваёй ямы нацянькі, лесам. Апоўдзень усё было скончана: на новым месцы нават прыдзірлівае вока не знайшло б нічога падазронага — засыпанае мокрым лісцем, ігліцай вогнішча, паблізу лоўж са збуцвелага галля...

Перад тым як разысціся, Іван Пракопавіч, атрасаючы пясок з полаў злубянелага плашча, глуха прамовіў:

— Ты, Аляксей, калі будзеш у раёне, прыглядвайся да людзей. І гэтым, што ў цябе збіраюцца, намякай. Не адразу, паступова... Па-мойму, свае яны...

— Свае ў дошку! — ахвотна выгукнуў аграном. — Ручаюся галавой...

— Гульню ў хованкі пара канчаць. Я табе раскрыю сакрэт, толькі аднаму табе. Зразумеў?.. Яшчэ ёсць двое астаўленых. Але адзін нікуды не варты, а дзяўчыну я пакуль што пашлю дамоў, на яе радзіму. Яна з Любаншчыны: там, па чутках, партызаны. Цяпер для нас самае галоўнае — сувязь з партызанамі...

Заступы схавалі ў лесе, разышліся па адным, пайшлі рознымі дарогамі...

3

Да вайны дарожны майстар Адамчук быў тоўсты, ладны, круглы з твару. Цяпер, пабадзяўшыся два месяцы па лесе, зусім змізарнеў. Стаіць перад бургамістрам ссутулены, з абвіслымі плячыма, у спалоханым выразе худога няголенага твару нічога начальніцкага. Кабінет Крамера без асаблівай раскошы: пакой вузкі, у ім пакрыты зялёным сукном стол, два крэслы, ля сцяны стараватая канапа. Але і ў такім кабінеце Адамчук адчувае сябе, як на вуголлях.

Бургамістр барабаніць пальцамі па стале, маўчыць.

— Я не вінаваты, Аўгуст Эрнеставіч,— прастуджаным голасам просіцца Адамчук. — Магу паклясціся дзецьмі. Сілком зацягнулі. Вы ж мяне ведаеце...

— Ну, а ў лесе вас жа ніхто не прывязваў. Маглі раней прыйсці.

— Не так проста. У іх жа зброя. Дасталі б, каб на тое, і дома.

— А цяпер не дастануць?

— Не баюся я іх цяпер. Разбрыліся, хто куды.

Крамер, нягледзячы на хмуры выраз твару, задаволен у душы. Небяспека, якая вісела гэтыя два месяцы над ім, мінулася, можна цяпер ездзіць па раёне, начаваць, дзе захочацца, не баючыся напаткаць кулю. Без адзінага стрэлу абяцаў ён Швальбе вярнуць тых, што ў лесе, дамоў, аддаць жандармерыі іх зброю, амуніцыю, харчовыя прыпасы, і слова спраўдзіў. Праўда, у мястэчка вярнуліся толькі пяцёра, а з гэтымі, што самі ўцяклі,— сем. Але атрада фактычна не існуе. Крамеру гэта вядома. Камандзір Мацвееў забіты, труп апазналі ў суседнім раёне, паліцыя

ездзіла спецыяльна; найбольш заядлыя падаліся на ўсход, хочуць перайсці лінію фронту. Няхай ідуць хоць чорту ў зяпу, абы тут, у раёне, было ціха. Вядома, без Адамчука і Касарэвіча, які цяпер у паліцыі, нічога гэтага не ўдалося б. Яны паказалі склады, назвалі прозвішчы...

— Сядайце, Адамчук,— нарэшце запрашае бургамістр.

Адчуваючы сябе ніякавата і праз гэта апускаючы вочы, напаўголаса пытае:

— Хацеў бы я ведаць вось што. Гэтым, што вярнуліся пазней, пасля вас, можна верыць? Ну, вы мяне разумееце...

Адамчук устрапянуўся, спалохана заморгаў вейкамі.

— Я вам усё, як на споведзі, расказаў, Аўгуст Эрнеставіч. Не ўтаіў нічога. Нашто мне таіць? Зброю яны аддалі ўсю, святая праўда. Пра гэта і ў жандармерыі пыталіся. А як там далей, ведае адзін бог. У чужую душу не залезеш. Сёння толькі за сябе самога можна ручацца...

Бургамістр маўчыць.

— Я не хачу крыві, Адамчук,— нарэшце глуха гаворыць ён, моршчачыся, нібы ад болю. — За гэтых пяцярых перад жандармерыяй паручыўся. Кім хто быў да вайны, мяне не датычыць. Самае галоўнае — сядзі ціха цяпер, працуй, і нічога болей ад цябе не трэба. Няўжо людзі не разумеюць? Я хачу, каб у раёне быў мір, спакой. Вось і ўсё...

— Святая праўда. А тым часам людзі ўсялякія трапляюцца...

Адамчуку кідаецца ў вочы: Крамер у гэты момант безабаронны, разгублены, як малое дзіця, якое без прычыны пакрыўдзілі. Здаецца, нічога не засталося ў ім ад важнага, надзьмутага бургамістра, які ўсе гэтыя дні яго дакараў. Перамена такая нечаканая, што Адамчук не можа сабрацца з думкамі.

— Вы вось жывыя, а адзінаццаць чалавек расстралялі.

— Расстралялі? — жахаецца Адамчук, бляднеючы ў твары.

— Іх не дапытвалі нават. Таму аднаго прашу: сядзіце ціха. Галаву згубіць вельмі лёгка. Навошта партызаны, даносы, падкопы? Ёсць жа такія людзі, што прыходзяць з заявамі на актывістаў, камуністаў! Слухаць нічога не хачу!.. Няма ніякіх камуністаў, беспартыйных. Ёсць людзі. Усякія — добрыя і благія, злосныя і бяскрыўдныя. Усе хочуць жыць...

Адамчук, не могучы ад хвалявання вымавіць слова, згодна ківае галавой. Ён гатовы прыняць цяпер любую праграму, адрачыся ад усяго, што ведаў, чуў, абы толькі астацца жывым, дыхаць, бачыць святло няхай сабе гэтага шэрага асенняга дня. У словах Крамера — збавенне. Адамчуку здаецца, што сам ён думаў гэтак жа, думаў даўно, яшчэ ў тыя бязвоблачныя дні, калі ганяўся за чынамі, грашыма, узнагародамі. Нарэшце да яго даносяцца словы, дзеля якіх ужо некалькі разоў прыходзіў ён сюды, у раённую ўправу, спавядаўся, каяўся, спадзеючыся заслужыць давер у бургамістра.

— Пойдзеце на чыгунку,— ужо спакойна гаворыць Крамер. — Пасада ранейшая. Хутка прыедуць нямецкія чыгуначнікі. Трэба іх добра сустрэць. Адрамантаваць кватэры, дроў нарыхтаваць. Людзей набірайце самі. Пакуль няма немцаў, па ўсіх пытаннях — да мяне..

— Век буду ўдзячны, Аўгуст Эрнеставіч,— расчулены Адамчук падхапіўся, шапку трымае ў руках, кланяецца. — Не падвяду. Як родны бацька вы для мяне...

Пасля таго, як узрадаваны дарожны майстар знік за дзвярыма, Крамер яшчэ доўга ходзіць з кута ў кут, думае. Усё жыццё баяўся ён бойкі, калатнечы, крыві. Так склаўся лёс, што ад яго сталі залежаць чужыя жыцці. Ён зрабіў усё, што мог, каб гэтыя, што вярнуліся з лесу, не загінулі. Загінулі другія — тыя адзінаццаць, якіх схапіла зондэркаманда як стоеных партызанскіх агентаў. Відаць, тут Плішчынскі пастараўся і Касарэвіч: нездарма яго адразу паставілі намеснікам Плішчынскага. Касарэвіч не падабаецца — твар нядобры, востры, як клін, позірк вачэй мігатлівы, як у сабакі. Такіх людзей трэба асцерагацца. Нездарма з таго дня, як уцёк з партызан, ні разу не завітаў да яго, бургамістра. Са Швальбе шэпчацца. Няхай. Так альбо інакш, а заслуга ў тым, што партызаны разбрыліся і ў раёне ціха, належыць яму, Крамеру. Гэта прызнае сам Швальбе, нават рапарт напісаў.

У душы Крамер усё ж задаволены сабой — магла быць большая калатнеча і кроў. Мужчын з лесу прывялі жонкі, варта было толькі іх паклікаць, паабяцаць, што ўсё будзе ціха і мірна, калі тыя, хто хаваецца, вернуцца да сем'яў.

Бургамістр, рыўком адчыніўшы дзверы, выходзіць у агульную канцылярыю. Рак-Кандэрскі зняў акуляры, працёр іх хусцінкай — падрыхтаваўся слухаць; адклала ўбок паперы перакладчыца Мар'я Іванаўна.

— У раёне цяпер будзе ціха,— як бы з нейкай урачыстасцю пачынае Крамер, адкашляўшыся ў вялікі чырвоны кулак. — Вайна яшчэ ідзе, але яна далёка. Тут, у мястэчку, у навакольных вёсках, сёлах проста мірныя людзі. Яны павінны жыць, працаваць, а не страляць адзін у другога. Партызан няма... Таму і ў немцаў не будзе прычын на арышты...

— Выпусцяць і тых, што арыштавалі? — не тоячы ўзрушанасці, пытаецца Мар'я Іванаўна. — Я вас так зразумела, Аўгуст Эрнеставіч. Вядома, памылка можа быць, на тое вайна. Але гэтая дзяўчына Дзянісава з лесгаса, старыя яўрэі... Яны ж нявінныя людзі...

— Тут я нічога не мог зрабіць,— адчуваючы, што яго злавілі на слове, Крамер злуецца. — Ёсць сілы вышэйшыя за мяне. Але гаварыў і буду гаварыць — трэба сядзець ціха. Не малоць языкамі...

У шырокім, застаўленым канцылярскімі сталамі пакоі няёмкая цішыня. Заскаквае нейкі мужчына, але, зразумеўшы, што трапіў не ў час, порстка сігае назад, у калідор. Рак-Кандэрскі, як заўсёды, прыходзіць на выручку.

— Маскву, чуваць, немцы занялі, — гаворыць Рак-Кандэрскі, ліслíва моргаючы падслепаватымі вачыма. — Значыць, хутка вайне канец. Тады і мір будзе, і спакой...

— Масква акружана, — ужо злосна кідае бургамістр, кіруючыся назад, у кабінет.

Мар'я Іванаўна сумна ўздыхае. У яе свой пагляд на гэтыя амаль штодзённыя пропаведзі. Ахмялеўшы ад улады, робіцца непадобны на сябе нават добры чалавек. Яшчэ не прайшло і трох месяцаў, як Аўгуст Эрнеставіч бургамістр, а ўжо прыкметны ноткі высакамернасці ў голасе, і паходка другая, і стаўленне да знаёмых людзей можа выклікаць часам адно толькі здзіўленне. А сам жа нават нямецкіх папер прачытаць, як належыць, не ўмее.

Раздзел дзевяты

1

Аграномы з нямецкай сельскагаспадарчай камендатуры знешне нічым не нагадваюць людзей гэтай прафесіі. Двое звычайных вайсковых афіцэраў і трое паўцывільных, у жоўтых, без пагонаў шынялях, ботах, высокіх седлаватых шапках. Камендатура заняла новае, перад вайной

адбудаванае памяшканне райспажыўсаюза, і ў першы тыдзень, уладкоўваючы свой быт, немцы нікуды не паказваюцца.

Надвячоркам хмурага лістападаўскага дня, калі супрацоўнікі ўправы ўжо разыходзіліся, Крамер выклікаў да сябе Драгуна. Настрой у бургамістра панылы, твар — стомлены. Аб прычыне Драгун здагадваецца: у Крамера непаразуменні з сельскагаспадарчай камендатурай. Аграномы-немцы незадаволены тым, што ў раёне не знайшлося харчовых прыпасаў. Чуткі ўжо ходзяць — камендатура бярэ пад свой кантроль млыны, соль, якая асталася на базе спажыўсаюза, нямецкай маёмасцю будуць аб'яўлены саўгасы, а таксама калгасныя будынкі, інвентар і машыны. Пайкі служачым і рабочым урэзваюцца — замест паўкілаграма, устаноўленага бургамістрам, цяпер будзе трыста грамаў, едакі і сем'і наогул не ўлічваюцца. Здзіўляе ў чутках адно: немцы нібыта не збіраюцца прызнаваць правоў былых уласнікаў на іх маёмасць. Кулакі, лішэнцы, нэпманы — усе, чыё багацце ў свой час было абагулена, з нямецкіх рук не атрымаюць нічога.

— Колькі да вайны раён здаваў хлеба і мяса? — пытаецца бургамістр у Драгуна.

— Добра не памятаю, Аўгуст Эрнеставіч. Хлеба, здаецца, не болей тысячы тон. Мяса штосьці каля трохсот тон.

— Гэтыя, з камендатуры, — бургамістр адчайна махае рукой, — патрабуюць дзве тысячы тон збожжа і пяцьсот — мяса. Ды яшчэ малака тысячу тон.

— Нерэальны падыход, — узрушаны Драгун стараецца гаварыць спакойна. — Трэба ж глядзець на факты. Пастаўкі ў асноўным выконваліся калгасамі. Калгаснай жывёлы няма — пагналі на ўсход, ураджай загінуў напалавіну. Цяпер без усялякай здачы будзе голад. Вы ўлічыце, — раён не толькі здаваў, але і атрымліваў. Нават больш, чым здаваў. Хлеба толькі ў мястэчку прадавалася дзевяноста тон за месяц. А мука, крупы, цукар...

Крамер трэ далонямі скроні, устае, нервова прахаджваецца ля стала. Высокая дзябёлая яго постаць здаецца яшчэ больш сутулай — як бы нябачны цяжкі груз гняце бургамістра.

— Я то магу ўлічваць, ды яны не хочуць, — нарэшце глуха гаворыць ён. — Вы станьце на маё месца. Думаеце, з імі лёгка? Ледзь два цэнтнеры солі на месяц выпрасіў. Ды яшчэ няшчасныя пайкі...

— Людзі ж працуюць, мусяць нешта атрымліваць. Усялякая ўлада...

— Трэба іх таксама разумець, Драгун. Вайна, немцы льюць кроў. Салдату падай, ён ведаць нічога не хоча. Германія — бедная краіна. Прыдзецца здаваць...

Драгун прыкусіў губу — з вуснаў ірвалася злое, абразлівае — хто прасіў немцаў ваяваць? Загаварыў, стрымліваючы ўнутранае хваляванне:

— Гэта ўсё правільна, Аўгуст Эрнеставіч. Але я заўсёды лічыў немцаў практычнымі людзьмі, з цвярозым розумам. Нават палавіну такой колькасці збожжа і мяса, як вы назвалі, можна ўзяць толькі канфіскацыяй. Гэта будзе азначаць, што сельская гаспадарка разарыцца ўшчэнт. Улічыце, што нямецкія часці, якія тут праходзілі, нямала ўзялі. Колькі зарэзана кароў і свіней толькі ў адным мястэчку? Калі ж здаць яшчэ гэтае, то вясной не будзе чым сеяць, не будзе кароў і свіней. Немцы на будучы год не палучаць нічога. Я ўжо не гавару пра голад насельніцтва...

За акном зусім цёмна. У дзверы стукае вартаўніца — чэзлая, апранутая ў мужчынскі, да пят, кажух кабецінка. Яна ўносіць запаленую лямпу. Крамер выглядае яшчэ болей збянтэжаным — на прадаўгаватым шэрым твары плямы. Здзьмухвае са стала нябачны пыл, непаслухмянымі тоўстымі пальцамі перабірае паперы.

— Вы, Драгун, напішыце мне гэта. Асцярожна толькі. Вы правільна гаварылі, але трэба асцярожней. Пра тое, што два месяцы паблізу стаяў фронт і ўраджай асыпаўся, што нямецкія часці многа ў насельніцтва забралі. Болей лічбаў. Яны любяць лічбы. У мяне пад рукамі нічога не было. Здаваць прыйдзецца, але, можа, зменшаць...

Вечарам у вокнах местачковых хат рэдкі ланцужок агнёў. Мясцінамі агні бледныя, мігатлівыя: на камінках лучына. У завулках густая, як дзёгаць, чарната. Надрыўна выюць сабакі. Яны на прывязі цяпер днём і ноччу: паліцэйскія страляюць у сабак, дзе б ні ўбачылі. Такі загад сельскагаспадарчай камендатуры. За сабак будзе налічвацца падатак. А што возьмеш з бяздомных?..

Выйшаўшы ад бургамістра, Драгун пастаяў пад старым вязам, насупраць вокан Шэлегавай кватэры, затым порстка рушыў праз вуліцу.

Шэлег дома. І ён і жонка нечым узрушаны.

— Увагнаў я Крамера ў пот, — пачынае Драгун, пераказваючы размову з бургамістрам.

Шэлег слухае няўважліва, барабаніць пальцамі па стале, аб сваім думае.

— Што ты на гэта скажаш? — нарэшце пытаецца Драгун, зняважаны абыякавасцю субяседніка.

— Так і павінна быць. Фашысты паказваюць зубы.

— А што нам рабіць?

Замест адказу Шэлег падымае на стале цырату, кладзе перад Драгуном газетны ліст. Агранам недаўменна пазірае то на Шэлега, то на яго жонку. Яна, як бывала заўсёды, з пакоя не выйшла, стаіць, прыхінуўшыся спіной да печы, з цікавасцю паглядвае на мужчын. Нібы нешта ўспомніўшы, Драгун раптам упіваецца вачыма ў загаловак. Перад ім «Правда», святочны нумар за 7 лістапада. Болей Драгун нічога не чуе, не бачыць, таропка мацае пальцамі паперу, нібы жадаючы ўпэўніцца, што газета сапраўдная, прыглядваецца да даты, якой памечан нумар, нарэшце кладзе перад сабой газету апошняй старонкай, нячутна варушачы вуснамі, доўга не зводзіць вачэй з таго месца, дзе звычайна ўказваюцца адрас рэдакцыі і нумары рэдакцыйных тэлефонаў...

Паўгадзіны ці болей чытае. Шэлег маўкліва сядзіць насупраць.

— Дзе ты ўзяў? — адарваўшыся нарэшце ад газеты, пытае агранам.

— Нашы з самалёта скінулі. У лесе. Буян знайшоў.

— Можаш даць мне да раніцы? Заўтра прынясу.

— Ёсць дзесяць штук. Я сказаў Буяну, каб яшчэ пашукаў.

Твар у Драгуназзяе, вочы блішчаць. У гэтыя асветленыя нечаканай, нязнанай раней радасцю хвіліны ён забыў пра ўсё. У параўнанні з тым, што ён ведае і адчувае цяпер, дробязнымі, неістотнымі здаюцца тутэйшыя іх няўдачы: распад ахоўнага батальёна, які так і не стаў партызанскім атрадам, здрада тых, каму да вайны верылі, расстрэл Дзянісавай, якую выдаў, відаць, Касарэвіч,— доўгі ланцуг вялікіх і малых падзей, якія прывёў да сённяшняга іх становішча. І раптам з цемры бездані, у якой яны апынуліся, адразу — на вышыню! Немцы Масквы не ўзялі, яна жыве, Чырвоная Армія ваюе з фашыстамі — вось галоўная праўда, тая вышыня, адкуль разыходзяцца ўсе дарогі. Будзе гэта, будзе ўсё...

Драгун нібы бачыць перад сабой прасветленыя твары тых, хто, як і ён, возьме газету ў рукі, прачытае ўсю радок за радком — запомніў-

шы, пасмакаваўшы кожнае слова, надрукаванае там, у Маскве. Колькі іх — пяцёра, шасцёра? — тых, каму ўжо сёння можна даць газету, верачы, што яна не трапіць у рукі фашыстам, а пойдзе, яднаючы круг за кругам новых аднадумцаў...

— Мы арганізуем новы атрад, — раптам гаворыць Шэлег, — у нас усё ёсць.

— Заўтра ж трэба пусціць газеты па сельсаветах, — дадае Драгун.

— Самкý з Піляціч трэба даць, буйнавіцкаму настаўніку Батуру і сакратару сельсавета Валюжычу.

— Ведаю, гаварыў — нашы. Гопчанку адзін экземпляр. Шкірману — само сабой... Трэба сабрацца разам...

Яны здзіўлена глядзяць адзін на другога: якім ясным, простым здаецца тое, што хвіліну назад яны вымавілі ўголас. Але слова сказана, слова ўжо жыве. З прагным імпэтам, захліпаючыся гарачым шэптам, перабіваючы адзін аднаго, яны прыкідваюць, да каго трэба паехаць у першую чаргу, каму што сказаць, каго праверыць, ухваляюць або тут жа адводзяць кандыдатуры тых, хто, на іх думку, цалкам паспеў, каб прылучыцца да справы, якая адна сёння самая галоўная, неадкладная. Яны ў гэты час зусім не думаюць аб прычынах, акалічнасцях, што прывялі да распаду ахоўнага батальёна — гэта мінула, гэта ззаду. Не думаюць пра ахвяры, якія яшчэ могуць быць. Так, паднятая камандай, атакуе варожыя пазіцыі рота — мёртвыя, параненыя падаюць, жывыя, ахмеленыя нянавісцю, прагай жыцця, прыціскаючыся пад градам куль да зямлі і зноў падымаючыся, нястрымна лезуць наперад...

2

Выпаў і растаў кастрычніцкі снег, а Міця па-ранейшаму ходзіць у лес. Цяпер па зялёнкі, самыя познія, апошнія грыбы восені. Дзіўныя гэтыя, нехлямяжыя на выгляд, грыбы, пачынаюць расці тады, калі жыццё замірае, бяроза і клён трапечуць жоўтым лістом, а паўнапраўным гаспадаром лесу адчувае сябе адзін дзяцел, які спакойна выдзёўбвае казюрак з іх нябачных схованак. Якраз у такую халаднечу і слату зялёнкі набіраюцца моцы, каб вытыркнуцца на бязгнойных, сыпучых, як прысак, лясных жаўтапёсах.

У гэты лістападаўскі дзень Міця прыйшоў, каб развітацца з лесам. Зялёнак амаль не было. Трапіўшы ў знаёмы сасоннік, ён застыў здзіўлены: на галінах маладой хвойкі вісела нешта белае. У першую хвіліну Міця падумаў, што гэта снег. Але раніца была цёплая, імжыстая, між дрэў слаўся туман. Хлопец падышоў бліжэй і ўбачыў на хвойцы газету. Ён зняў яе — газета была савецкая, святочны лістападаўскі нумар. У Міці перахапіла дыханне і пацямнела ў вачах...

Высока-высока ў небе плыў самалёт з пяціканечнымі зоркамі на крылах. У самалёце быў лётчык, чалавек, а ў яго дома — маці, браты, сёстры або дзеці. Ён ляцеў праз ноч і фронт. Яго маглі б збіць, і ніхто не ведаў бы, дзе яго магіла. Але ён ляцеў. Вёз не бомбы, а вось гэтыя газеты, каб людзі, якія засталіся тут, пад немцам, ведалі, што Масква жыве, трымаецца, хоць вораг пад самымі яе сценамі. Хацеў лётчык скінуць газеты над мястэчкам, а рассыпаў на лес, на верасы: ноччу ў тумане цяжка правільна разлічыць. Колькі захапіў вораг гарадоў і мястэчак, і колькі трэба самалётаў, каб развезці ўсюды газеты? І ці ўсе лётчыкі вернуцца назад?..

Міця прачытаў газету ўсю, ад пачатку да канца. Знайшоў яшчэ некалькі і схаваў у кошык. Тут жа, па верасе, валяліся невялікія чырвоныя лісткі, надрукаваныя па-нямецку. Прабегшы позіркам тэкст, Міця зразумеў, што гэта лістоўкі для нямецкіх салдат і афіцэраў. Адзін лісток паклаў у кішэню — дома, са слоўнікам, цікава прачытаць... Кароткі асенні дзень канчаўся. З Міцевых вачэй у дзень гэты як бы спала нейкая пелена. Знаёмыя, зведаныя рэчы станавіліся на ранейшае месца. Лес быў той самы, знаёмы да дробязей, яго толькі пакалечыла вайна. Летам, у ліпені нямецкія лётчыкі гасілі сюды, у сасоннік, бомбы, думаючы, што тут войска. Мноства варонак засталося па лесе, вялікіх і малых: па краях іх жаўцеў пясок, вісела аголенае карэнне дрэў, кругом валялася пакарэжаная бляха ад стабілізатараў бомб.

Былі ў лесе і акопы, але іх пакапалі пазней, у жніўні: кавалерыйская часць займала тут абарону. Яна ў бой не ўступала, адышла раней, чым з'явіліся немцы. Новыя акопы былі побач са старымі, якія засталіся яшчэ з часоў грамадзянскай вайны. Тут ішлі бai з немцамі, белапалякамі, стракапытаўцамі і балахоўцамі. У старых акопах даўно цвіў верас,раслі грыбы, хітрыя грыбовікі хавалі тут ад чужога вока абрэзанае карэнне, каб не паказваць патайных, багатых грыбовішчаў. Ля новых акопаў сям-там валяліся абоймы патронаў, запалы, гранаты. Міця склаў іх, прыкрыў верасам.

Ідучы дадому, Міця думаў, паказаць ці не паказаць бацьку газету. Наважыў паказаць. Збочыўшы з насыпу, прайшоў спачатку да хлява, схаваў пад страху газеты, а з той, што была ў кішэні, падаўся ў будку.

Навіна бацьку не ўзрадавала.

— Масква далёка, — прамовіў ён хмура. — А бяда, вунь яна, блізка ходзіць. За што тых адзінаццаць расстралялі? Не ведаеш?.. А ты ў сям'і не адзін. Калі што якое, не памілуюць нікога. А чым яны вінаваты, што табе газеты чытаць хочацца, — узвысіўшы голас, бацька паказаў на сясцёр, якія, не разумеючы прычыны спрэчкі, здзіўлена пазіралі на Міцю. — Сям'ю загубіць хочаш? Каб гэта было ў астатні раз. Па лесе многа чаго валяецца, дык што, трэба ўсё ў хату валачы? Глядзі, Міця...

Бацька быў злосны. Скамячыўшы газету, шпурнуў яе ў печ.

Бацька зноў зачаў гэтую гаворку дзён праз некалькі, калі яны ішлі

на старую сядзібу часаць бярвенне. Лесу на зруб ужо бадай што хапала. Тры ці чатыры ночы ўзапар патаемна ад чужых вачэй Птах са старым Шнапсам вазілі на яго кані бярвенні з лесу. Лесарубчага білета Птах не меў і дазволу ні ў кога не пытаўся. Чыгунка бяздзейнічала. Пуцейскае начальства ў асобе ранейшага майстра Адамчука сям'ю не высяляла, нават не было размовы пра гэта. Але загад быў недвухсэнсоўны— берагчы інструмент, складзены ў пустой будцы, і снегаахоўныя шчыты, некалькі штабялёў якіх стаяла на Птахавым участку. Нібы само сабой разумелася, што плата за гэта — пражыванне ў казённай будцы.

— Ты, Міця, не малы і павінен разумець, што час настаў цяжкі, — строга прамовіў бацька. — Можа яно ўсё пераменіцца і нашы як-небудзь прагоняць немца. Дай бог хутчэй. Хіба ж я вораг?.. Але ж і ў немца сіла. Так што берагчыся трэба. Нізавошта галаву скруціш і сям'ю падвядзеш. Немцам народу нашага не шкода. Бач, колькі пастралялі. Ім абы к чаму прычапіцца. Трэба ўмець жыць, як набяжыць. Тваімі гэтымі газетамі не паможаш, калі танкамі не ўзялі. Вось каб хату паставілі... Уцякаць трэба з гэтай будкі. На чорта служба гэтая ды і каму служыць?..

Міця чуў у словах бацькі праўду, але з ёй не хацелася згаджацца. Бацька найбольш думаў пра сям'ю, пра тое, каб як-небудзь пражыць. Міця ж не мог уявіць сабе, што ўсё застанецца так, як ёсць. Тады не варта жыць. Такое жыццё было б агіднае. Ён ужо чуў пра тых, расстраляных. Іх пахапалі з розных вёсак. Местачкоўцаў трое, і ўсе незнаёмыя. Асабліва страшная, недарэчная смерць адзінаццатага, маладога прыгожага хлопца з Піляціч, адкуль родам і Міцева маці. Яго ўзялі па дарозе: ішоў у мястэчка да родзічаў. Немцам, відаць, не спадабалася, што быў па-святочнаму апрануты — у новым касцюме, туфлях, белай вышытай сарочцы. Паманілі пальцам: «Ком, ком!» Ён падышоў да машыны, а яны — чаргой з аўтамата...

Міця з бацькам штодня ходзяць на новую сядзібу. Вянок за вянком вырастае там зруб. Хата падабралася пад вокны — і Птах употай цешыцца ёю. Міця навучыўся часаць бярвенне, умее абыходзіцца са склюдам, пуцам, фуганкам, долатам. Вечарам ідзе да Плоткіна. Газету прачыталі ўтраіх і лістоўку пераклалі. У ёй гаворыцца, што наступае зіма, а сем'і нямецкіх салдат і афіцэраў, якія ваююць на фронце, голыя, галодныя. У канцы заклік — здавацца ў палон Чырвонай Арміі. Хлопцы пацiснулі плячыма: каму павінны здавацца немцы тут, за сотні кіламетраў ад фронту? Лістоўка ж тут скінута.

Хмурай раніцай паўз будку да лесу праехала фурманка. Спераду яе важна дыбалі два немцы ў блакітных шынялях, з перавешанымі праз шыі чорнымі аўтаматамі. Ззаду, панурыўшы галовы, з вінтоўкамі на плячах ішлі трое паліцэйскіх. Паліцэйскія былі ў звычайным адзенні, з белымі нарукаўнымі павязкамі, на якіх чарнела нешта напісанае па-нямецку. З траіх знаёмы адзін Сямён Цялеш, высокі, хмуры чалавек, да вайны ён працаваў на станцыі грузчыкам. На калёсах — стары каваль Лейба з тоўстай, непаваротлівай жонкай Ханай. Яны цёпла апрануты, нібы сабраліся ў дальнюю дарогу.

— Сцяпан, выйдзі, паглядзі! — гукнула маці, убегшы ў хату з пустым вядром у руках. — Божа мой, божа, што ж гэта робіцца на свеце?..

Міця з бацькам выйшлі на парог і доўга стаялі, пазіраючы на чорны шлях, па якім тэпала шэсць няўклюдных фігур.

— Страляць павезлі, — вярнуўшыся ў хату, сказаў бацька.

— Дык чым жа вінаваты хоць гэты Лейба? Ён жа нікому зла не зрабіў. Вады не замуціў.

— Усім тое будзе.

— А Сямён гэты... Як жа ён паглядзіць у вочы Лейбу? Разам жылі...

— Мала свалачэй на свеце...

Маці плакала, бацька, маўклівы і задуменны, сядзеў на ўслоне. Міця са сцятымі губамі і пабялелым тварам хадзіў па хаце. Праз паўгадзіны з лесу данеслася аўтаматная чарга і некалькі адзіночных стрэлаў.

ЧАСТКА ДРУГАЯ

Раздзел першы

1

За будкай голае шэрае поле, цёмны лес. Вецер гоніць па шляху скручанае сухое лісце, гудзе ў парваных тэлеграфных дратах. Праз Птахаў пераезд да лесу штодзень валакуцца местачкоўцы, коцяць перад сабой двуколкі — снегу яшчэ няма. На двуколках, якія цяпер завуць тачанкамі, вязуць дровы.

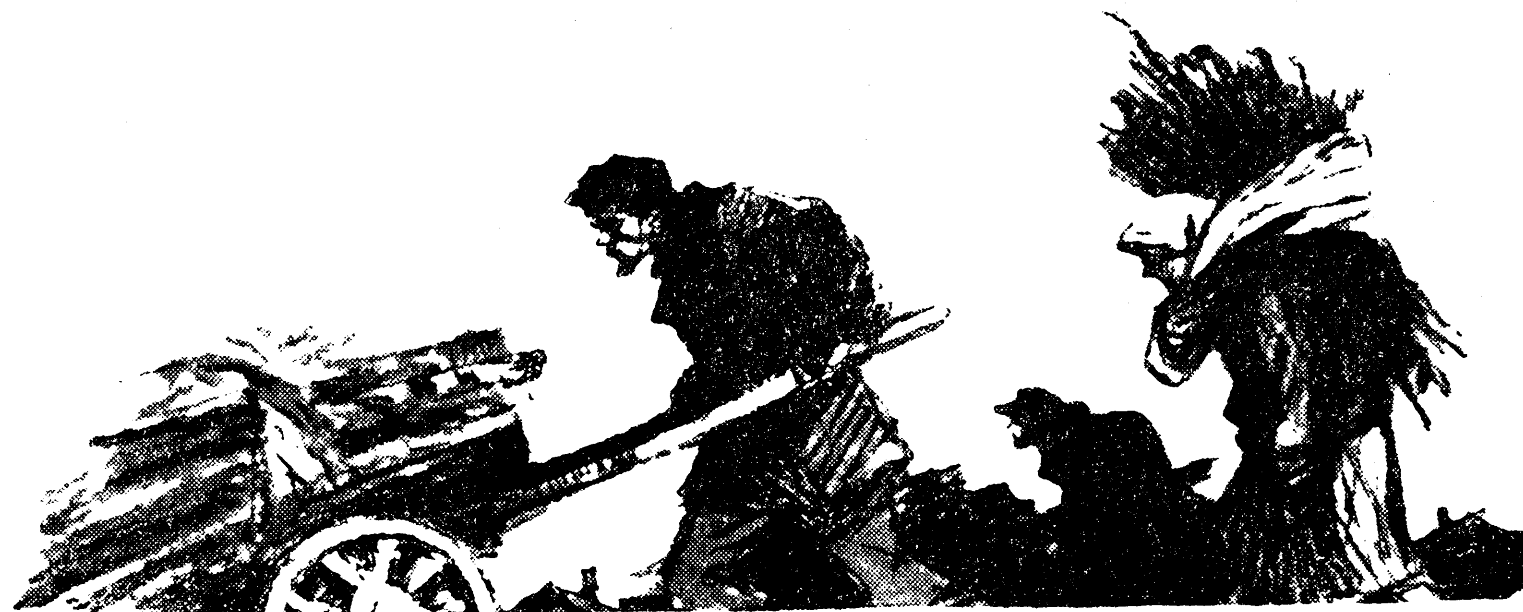

Над мястэчкам — шызыя дымы з камінoў. Сцелюцца па зямлі, як туман, растаючы да полудня ў нізкім шэрым небе. Міця ішоў да Сашы Плоткіна, калі на вуліцы ля былой чыгуначнай крамы напаткаў Кацю, сястру Івана Лобіка.

— Іван прыйшоў! — крыкнула яна шчаслівым голасам і пабегла.

Ён не стаў яе затрымліваць, распытваць, а сам кінуўся на Вакзальную вуліцу. Там, у пахілай хаціне, адгароджанай ад вуліцы вішнёвым садам, зноў жыў Іван.

Міця спяшаўся, грукаў чаравікамі па замёрзлай зямлі, хвалюючыся і ўсё прыбаўляючы кроку, нібы баяўся, што не застане Івана дома. Недзе ў глыбіні свядомасці на міг нават узнікла думка, што гэта сон, які неўзабаве развеецца.

Паблізу Іванавай хаты, пасярод вуліцы, вялізная варонка ад бомбы. На дне варонкі сінее лядок.

Іван, знаёмы, хоць і вельмі змізарнелы, чорны, сядзеў на печы, звесіўшы ногі ў падшытых валёнках. Міцю сустрэў абыякава, працягнуў з печы руку і адвярнуўся. У хаце поўна кабет, яны пры ўваходзе Міці

на хвіліну змоўклі, а потым зноў загаварылі пра сваё — пра сыноў і мужоў, якія бог ведае дзе, і пра тых нямногіх, што ўжо вярнуліся, чаго нагледзеліся яны, колькі набедаваліся...

Жанчыны выцiралі рагамі хустак вочы, а Іван, нібы бог са старадаўняга абраза, сядзеў з нахмураным, зацятым тварам, пазіраючы са свае вышыні некуды ў акно. Ён, здавалася, не хацеў ні слухаць, ні гаварыць.

Міця прымасціўся на зэдліку і не ведаў, як трымацца. Іван яго не заўважаў. Ён нічога не спытаў — а не бачыліся яны ледзь не паўгода,— і той узнёслы настрой, з якім Міця ляцеў да даўняга сябра, як рукой зняло.

Рыпнулі дзверы, і ў сенцах дробна затупалі, зашапталіся. Прыйшлі дзяўчаты. Нясмела, адна за адной зайшлі ў пакой — з холаду расчырванелыя, стрыманыя. Жанчыны, каб не замінаць, падаліся дамоў. Іван саскочыў з печы, разгублены, збянтэжаны стаяў пасярод хаты, не ведаючы, што рабіць. Міця таксама ўстаў: толькі цяпер ён убачыў, як выматала Івана дарога — ён тонкі, як жэрдка, адзенне на ім вісіць. Іван, відаць, сароміцца свайго выгляду. Дзяўчаты спалохана глядзяць на яго і не ведаюць, што гаварыць. Першай знайшлася Вера:

— Добра, што ты вярнуўся, Іван.

Ён адказаў хрыпла, адводзячы позірк:

— Сядайце.

Дзяўчаты,— акрамя Веры, прыйшлі Сюзана і Ніна Грушэўская, таксама з дзевятага класа, — селі на ўслон. Іван і Міця стаялі.

Гаворка не клеіцца. Дзяўчаты, мабыць, каюцца, што так рана прыйшлі, не даўшы Івану часу абвыкнуць, супакоіцца. Міця крадком глядзіць на Сюзану, ловячы сябе на думцы, што зусім не хвалюецца. Ранейшага ўзрушэння, якое ахоплівала пры сустрэчы з дзяўчынай, няма.

— Ты ўцёк з палону? — спытала Вера.

— Не быў я ў палоне, — адказаў Іван, пазіраючы ў дол і як бы намагаючыся нешта ўспомніць. — Быў у баях. Два месяцы. Дваіх нашых забілі. Нупрэя Гіля і Мікалая Галембу. Трэба маткам сказаць...

Дзяўчаты Вера і Ніна плачуць, у Сюзаны белы, без крывінкі твар. «Нупрэя забілі, — здзіўляючыся са свайго спакою, думае Міця. — Ён тады іх праводзіў, Івана і Нупрэя. Нупрэй прасіў пісаць. Куды пісаць?.. Больш Нупрэя не будзе, ніколі не будзе...» Не ўкладваецца ў свядомасці — жывы, рухавы Нупрэй ніколі не прыйдзе да яго, Міці, ён знік, як бы і не было яго. Але ён быў: Міця бачыць Нупрэеў твар, постаць, чуе яго голас...

Унурыўшы галаву, паводзячы, нібы ад холаду, плячыма, Іван ходзіць з кута ў кут. Маці стаіць, прыхінуўшыся плячыма да печы. Яна нічога не разумее, хворая жанчына. Радуецца, што вярнуўся сын. Іванавай сястры Каці няма. Дзе Каця? Мабыць, пабегла да радні...

— Нікому не гаварыце, — просіць Іван. — Не трэба гаварыць. Скажу сам... Я прыйшоў, а іх няма...

Пра Галембу Міця забыў, толькі цяпер да яго пачынае даходзіць, што ў Сюзаны тады, летам, калі ахоўвалі чыгунку, штосьці з ім было. Ён глядзіць на Сюзану: яна ўжо зусім спакойная, папраўляе рукой белую пуховую шапачку на галаве, але позірк вачэй збянтэжаны. Кроў прылівае да Міцевага твару, перахоплівае дыханне. «Галембы няма, а яна спакойная. Яна была б такой жа спакойнай, каб загінуў я...» Дзіўна, але пра малазнаёмага Галембу, якому некалі зайздросціў, Міця думае цяпер з большай спагадай, чым пра Нупрэя. Сюзану проста ненавідзіць.

Дзяўчаты падняліся — у Веры і Ніны заплаканыя вочы,—маўкліва выйшлі. Міця астаўся. Новае, нязведанае пачуццё нарадзілася ў яго да Івана. Ён не можа яшчэ даць яму назвы, але адчувае, што Іван не той, якім ён ведае, памятае яго. Ён другі, з ім адбылася перамена. Міця бег сюды, як бы спяшаючыся захапіць ранейшае, тое, што было да вайны, хоць на хвіліну пагрэцца ў яго цяпле. І нічога не застаў. Нічога няма. Ён пачынае разумець Івана і не крыўдуе за яго абыякавасць.

— Галава баліць, — прамовіў Іван, нібы просячы прабачэння. — Два месяцы ішоў, еў што папала, чорт ведае дзе начаваў — і нічога. А дома раскіс.

— Табе трэба паправіцца.

— Папраўлюся. Ад'емся. Дзе дзенецца.

Было няёмка аб чым-небудзь распытваць у Івана. Ён быў яшчэ недзе там, у палоне вайны і цяжкай сваёй дарогі.

Міця стаў развітвацца.

— Я прыйду да цябе, — сказаў Іван. — Трэба спачатку схадзіць да Нупрэевых.

2

Зіма пачалася халадамі і вятрамі. Стагнаў і трашчаў недалёкі лес, шалёна завывала ў коміне і ў тэлеграфных дратах. Вецер валіў з ног, засыпала вочы снегам.

З Птахавай будкі ўсе гэтыя дні ніхто не выходзіў. Ніхто не прайшоў пауз яе з мястэчкоўцаў. Было цяжка ўявіць, што лютая завіруха застане каго-небудзь у дарозе. І ўжо зусім нельга сабе ўявіць, што там, на фронце, нехта ў гэты час ляжыць у засыпаных снегам акопах.

Вечарам, калі на камінку дагараў яловы корч, а няроўныя водбліскі агню скакалі па даўно не беленых сценах, у дзверы будкі пачуўся настойлівы грук.

— Стукае нехта, — сказаў Міця. Ён сядзеў пры самым агні і чытаў. Бацька плёў лапці.

— Можа вецер, — прамовіў бацька. — Каго ў такую ноч панясе.

Але стук паўтарыўся, цяпер ужо ў раму заснежанага акна. У будку, да цяпла, прасіўся чалавек.

Бацька выйшаў у сенцы і адшчапіў зашчапку. Тады на парозе паявілася белая, абледзянелая здань. У Міці па целе пабеглі мурашкі. На печы заплакала ўголас меншая сястра.

— Божа ж мой, хто ж гэта такі? — завохкала маці.

— Не падыходзьце да мяне, — натужна засіпела чалавечым голасам здань. — Можа я вам тыфу ці халеры прынёс. Я Іван Гусоўскі, шафёр, калі не забылі. Уцёк з палону...

— Палі печ, — загадаў Птах гаспадыні. — Грэй ваду...

Калі той, хто назваўся шафёрам, скінуў з сябе абледзянелыя транты, перад позіркам паўстаў страшэнна схуднелы, змізарнелы чалавек. Ён увесь чорны, худы — скура ды косці. Нельга паверыць, што гэты шкілет сваімі нагамі ішоў праз мароз і вецер. «Добра, што Іван Лобік не трапіў у палон», — мільганула ў Міці думка.

Транты выкінулі, Івана збольшага памылі, апранулі ў бацькава рыззё, і ён сеў на саломе ля качарэжніка. Яму далі есці. Глядзець на тое, як ён есць, балюча. Іван увесь згінаецца, дрыжыць, у горле ў яго нешта булькае, ірвецца.

— Табе нельга многа есці, — сказаў бацька і ўзяў міску з бульбай.— Кладзіся спаць. Заўтра пабачым.

Івана накрылі паўзверх коўдры кажухом, тым самым, які бацька апранаў у холад. Іван паваліўся на салому, як забіты, і адразу заснуў.

У Птахавай будцы ў тую ноч не заснулі. Лютаваў і біўся аб каменную сцяну вецер, стагнаў лес, а тут, у цяпле, забыўшыся непрытомным сном, пакутаваў чалавек. Ён крычаў, падхопліваўся, скрыгатаў зубамі, на хвіліну сціхаў, свішчучы прастуджанымі грудзьмі, нібы кавальскім мехам. Потым усё пачыналася спачатку. Такое трызненне цягнулася праз усю ноч. Міця думаў, што шафёр захварэў.

Назаўтра Іван, аднак, прачнуўся здаровы. Твар яго зарос густой шчацінай. Сам ён заняпалы, закіданы, як засохлае дрэва. Вялікія чорныя вочы схаваліся пад самы лоб, але цяпер шафёр быў больш падобен да чалавека, чым учора. Ён умеў нават смяяцца.

— З таго свету вярнуўся, цётка, — сказаў ён, звяртаючыся да маці сціплым, зусім не падобным на ранейшы, голасам. — Чарцей бачыў, а бога — не. Няма на свеце бога, інакш ён бы такое не дазволіў. А калі ёсць, ды толькі схаваўся, то я яму вырву бараду...

Маці адмахвалася ад Іванавых слоў, а сам ён, натужна свішчучы грудзьмі, спрабаваў усміхнуцца.

Брытвай Іван абскуб з твару шчаціну, нацёр несалоным здорам абмарожаныя рукі і ногі, потым снедаў, стараючыся есці спакойна.

Пад раніцу завіруха сунялася, але бацька не пайшоў на сядзібу. Зрабіў ён гэта дзеля Івана. Іван пачаў расказваць...

Калі забіваюць скаціну, то стараюцца рабіць гэта так, каб яна не здагадвалася пра блізкую смерць. Свінчо перад тым, як закалоць, пакормяць, пачэшуць пад чэравам, і яно, пакорнае ласцы, даверліва ляжа. З імі, палоннымі, так не рабілі. Іх, трыццаць ці сорак тысяч, загналі на звычайнае асенняе поле, абгароджанае калючым дротам. Раненых і хворых дабілі па дарозе, і ніхто не лічыў іх, не запісваў прозвішчаў.

Першыя два дні не далі ні яды, ні вады. Палонныя ляжалі на голай зямлі. Але спачатку памёрла мала — тысяча ці дзве чалавек, самыя слабыя. Потым пачалі карміць. Прывезлі грэчкі, у снапах, — відаць, паблізу засталася неабмалочаная, — і дзялілі па снапу на дзесяць чалавек. Некаторыя спрабавалі жаваць салому. Памёрла яшчэ некалькі тысяч. Іх вывозілі, як дровы, голых, накладаючы на доўгія фуры штабялямі.

Праз тыдзень яду раздавалі з катла, гарачую. Раз у суткі. Што варылі? Цяжка было разабраць: бульбу, бручку, буракі — усё нячышчанае, з зямлёй. І грэчку варылі, і ячмень, і авёс. Коням гэта яшчэ можа і нішто, коні б елі. А людзі?.. Але елі і людзі. Нават спрачаліся, падладжваючыся, каб урваць другі чарпак.

Немцы любілі, калі палонныя спрачаюцца. Яны тады стралялі ў кучу, не разбіраючы. Прывязуць дохлага каня, скінуць на полі, на яго наляцяць цэлы натоўп, а яны страляюць. Эканомія: адна куля прашывала дваіх.

Яшчэ там, на полі, тысяча ці болей палонных згаварыліся. Кінуліся на дрот, пярэднія ўпалі на калючкі, а па іх целах палезлі астатнія. Кулямётамі секлі з вышак, сабакамі травілі, але, можа, хто і ўцёк. У тую ж ноч палонных паднялі са снегу, пастроілі ў шарэнгі і кожнага пятага вывалаклі ўбок. Расстралялі. Іванавага правага суседа расстралялі. Іван быў чацвёрты.

Праз месяц палонных засталося толькі тры тысячы. Нельга было паверыць, што яны жывыя. Ноччу іх заносіла снегам, і здавалася, што на полі проста намяло невысокія гурбачкі. Але кожнае раніцы большасць гурбачак пачынала варушыцца, людзі яшчэ жылі. Хутка ў гэты лагер — ён быў перасыльны — падагналі свежых палонных, а тых, што вытрывалі, пагналі далей на захад. Па дарозе Іван уцёк...

Міця слухаў Івана, не зварухнуўшыся. Нешта гарачае, балючае расло ў грудзях. Бацька курыў, маці плакала, выціраючы слёзы фартухом.

— Такой вайны яшчэ не было, — сказаў бацька. — Б'юць ляжачага, і раненага, і хворага. Проста народ вынішчыць хочуць. Праўду пра іх пісалі. Фашысты...

— У бога не верылі, а ў святым пісанні сказана: пойдзе народ на народ і пацякуць рэкі крыві, — прамовіла маці. — Усё на тое выйшла, як на далоні.

— Кінь, цётка, пра бога, — Іван сядзеў на ўслончыку, прыхінуўшыся спіной да печы. — Бачыў я, што робяць тыя набожныя. Адной рукой хрысціцца, а другой чалавека штыком коле.

— І сказана было: устане брат на брата, а сын на айца, — працягвала маці. — Страцілі людзі веру, таму такое і пайшло.

— Азвярэў народ, — сказаў бацька.

— Азвярэў, — пацвердзіў Іван. — Азвярэеш, калі цябе б'юць і плакаць не даюць, і ніхто табе не паспагадае. Біць, рэзаць, як і яны... Знайшліся такія з палонных нашых, што паступілі ў нямецкія ахоўнікі. Далі ім вінтоўкі і бярозавыя палкі. Страляюць яны ў сваіх не горш за немцаў. А потым — праштрафіўся за нешта адзін, піхнулі назад да нас за дрот, дык у першую ж ноч яго разарвалі на кавалкі.

Міця маўчыць. Ён ужо думаў раней аб тым, як гэта можна, гледзячы ў твар чалавеку, у яго страляць. Вайна — гэта іншае, там людзі рэдка бачаць тых, каго забіваюць, у каго страляюць, а калі і бачаць, то імі валодае ў такіх выпадках інстынкт самаахвовы; не заб'еш ворага, то заб'е цябе ён. Але страляць у бяззбройнага, у безабароннага... Гэтага Міця не разумее. Гэта нешта страшнае, пра што яму не прыходзілася чытаць у старых, даўно напісаных кнігах пра вайну. Ён многа чытаў аб грамадзянскай вайне, ведаў пра зверствы белых над палоннымі чырвонаармейцамі. То была вайна класавая. Тыя, што здзекаваліся, забівалі, былі афіцэрамі, панамі, багацеямі, іх нянавісць неяк можна было зразумець. Канчалася іх панаванне, і яны лютавалі. А немцы?.. На іх жа ніхто не нападаў, з імі гандлявалі, вазілі ім хлеб і масла, яны самі прыйшлі, нязваныя і няпрошаныя. І хто ў нямецкай арміі: не адны ж крамнікі і каўбаснікі, ёсць жа і рабочыя, і сяляне...

— Няўжо немцы гэтак ненавідзяць нас? — спытаў Міця. — За што так здзекуюцца?

— Ненавідзяць? — перапытаў Іван. — Не ведаю. На выгляд яны спакойныя. Застрэліць чалавека і хоць бы што. Курыць цыгарэту, смяецца. Але я іх ненавіджу. Каб трапіўся цяпер каторы ў рукі, рэзаў бы жывога, не меў бы літасці ні на кроплю. Усе яны сволачы і вісельнікі. Адна з Гітлерам банда.

— Грэх так гаварыць, Іван, — прамовіла Міцева маці. — Не дай бог...

— Дык што ты, Іван, думаеш цяпер рабіць? — спытаў бацька.

— Трэба косці спачатку паправіць. Пайду ў вёску, ёсць нейкая цётка, хату ёй памагаў ставіць. Можа, пусціць на печ. А не, дык свет не без добрых людзей, як-небудзь перазімую. А там — бог бацька, кожны куст дасць начлег. Круціць баранку да немцаў не пайду. Не-э-э...

— Табе што, адзін душою.

— Нямецкага хлеба я ўжо пакаштаваў, дзядзька. Горкі хлеб... І вам не раю есці.

— Я ведаю сам. Але што зробіш? Вось забралі цябе ў палон, душылі

голадам і — маўчаў. Уцёк, і ўсё тваё ўцякло з табой. А я куды ўцяку? Дзе іх падзену? — бацька паказаў на прыціхлых дзяцей, якія ўважліва слухалі гаворку дарослых. — Паставіў там нейкія сцены — і табе дзякуй. Памагаў — да лета, можа, агледжу, выберуся адсюль. Пра што ж мне болей думаць? Абы як цішэй пражыць...

— Так, час ліхі настаў, дзядзька.

Іван пайшоў праз дзень, пераспаўшы ў парозе на саломе дзве ночы. Яго ўгаварвалі пажыць яшчэ, адпачыць, але ён настояў на сваім. Ён саромеўся свайго выгляду, саромеўся шмат есці, хоць і вельмі хацеў. Бацька даў яму сваю бялізну, ватоўку. Маці — на дарогу — печанай бульбы, кавалак сала. Міця праводзіў Івана да лесу і доўга вагаўся: даць яму газету ці не. Ён узяў адну з-пад страхі, са свайго патаемнага схові́шча, але гаворкі пра фронт, пра баі, якія вяліся пад Масквой і пра якія пісала газета, у будцы не было. Няёмка было з Іванам — счарнелым, схуднелым — зачынаць такую гаворку. І ўсё ж Міця наважыўся прапанаваць газету. Хацелася чым-небудзь усцешыць, падбадзёрыць змучанага голадам і холадам шафёра.

— Вось газета, — сказаў Міця. — Нашы з самалёта скінулі.

— З самалёта? — устрапянуўся Іван. — Я, брат, з кастрычніка, як трапіў пад Арлом у палон, ніякіх газет не чытаў. Давай паглядзім.

— Можаце сабе ўзяць. У мяне яшчэ ёсць. Тут ёсць і пра баі пад Масквой.

Іван акінуў хлопца хуткім, нібы спалоханым позіркам і моўчкі засунуў газету за пазуху. Яны пастаялі яшчэ з хвіліну на лясной дарозе, у зацішку. Потым Іван павольна пакрочыў, пакідаючы ў снезе разлезлымі, перавязанымі дротам ботамі няўклюдныя сляды.

3

Іван Лобік прыйшоў дзён праз пяць, надвячоркам, апрануты ў тое самае старэнькае паліто, якое насіў яшчэ ў школе. Міця чакаў яго ўсе дні. Ён прадчуваў, што добрыя адносіны з Лобікам наладзяцца, аднак няясная трывога закрадвалася ў душу.

Лобік прыйшоў, і трывога знікла.

У Міцевай сям'і Івана любілі.

— Гора пабачыў, дзеткі, — маці з жалем глядзела на хлопца. — Бач, худы які, адны вочы свецяць.

Маці адчыніла куфар, які замыкала ад дзяцей, дастала зрэбны мяшэчак, завязаны з двух канцоў рукаў ад кашулі, і, хоць Іван праціві́ўся, насыпала ў кішэню семечак.

Бацька павітаўся з Іванам, як з дарослым, за руку.

— Можа з табой і Міця акрыяе. А то павесіў нос, як той, што бацьку пахаваў. Вучыліся вы, вучыліся, а яно бач як...

Не забылі Івана Міцевы браты — Адам і Пятрусь. Адам, які па мірным часе хадзіў бы ў шосты клас, а цяпер вучыўся ў шаўца, выглядаў ладным дзецюком. Ён нібы саромеўся Івана. Пятрусь, наадварот, выбрыкваў па хаце, падносячы на паказ госцю свае набыткі — канькі, пляскаты нямецкі штык, палавінку школьнага глобуса. З ляжанкі прагна цікавалі за госцем дзяўчаты — Таня і Каця.

Мала што змянілася ў Міцевым доме. Тая ж драўляная перагародка як бы дзяліла будку на два пакоі. На большы, чысты пакой, як і раней, прыходзілася ляжанка і грубка. Тут стаяў нікеляваны ложак, камод, стол, драўляная скрыня з Міцевымі кнігамі. Цікаў на сцяне гадзіннік з намаляваным на цыферблаце трактарам.

За акном згушчаліся сінія змрокі. Міця запаліў у грубцы. Зноў, як

і ў мінулыя, мірныя дні, трашчалі дровы, па сценах скакалі няроўныя водбліскі агню, а яны, схіліўшыся перад грубкай, сядзелі і гаварылі... Праз гадзіну Міця ведаў усё, што здарылася з Іванам, Нупрэем і другімі дзесяцікласнікамі, якіх тады, у ліпені, прызвалі. Ішлі пешкі два тыдні, ад Бранска ехалі, у Ліўнах іх узялі на ўлік у ваенкамаце. Накіравалі ў запасны полк. Але полк ноччу зняўся, і яны прыбіліся да вайсковай часці. Яна выступала на фронт пад Гомель. Абмундзіравалі, далі вінтоўкі. З-пад Гомеля адыходзілі, стаялі ў абароне пад Камарычамі. Галембу забіла яшчэ ў Беларусі, бомбай. Прыйшоў загад — адкамандзіраваць дзесяцікласнікаў у ваеннае вучылішча, якое размяшчалася аж у Казахстане. Зноў прыехалі ў Бранск. Здарылася так, што частку адкамандзіраваных адправілі, а другая — асталася. З шаснаццаці мястэчковых хлопцаў засталіся Лобік з Нупрэем Гілем. Неспадзявана немцы захапілі Арол, Бранск быў ужо ў тыле. Іван з Нупрэем трапілі ў заградзжальны атрад. За ноч іх зрабілі мінамётчыкамі — Гіля камандзірам разліку, Лобіка першым нумарам. Мінамёт ротны, маленькі, тэхніка нескладаная. Трымаліся два дні, але раніцай трэцяга немцы пусцілі танкі. Супрацьтанкавай зброі ў атрадзе не было, нават гранат. Каго не забіла, задушылі гусеніцамі— танкі прасавалі акопы.

— Ты бачыў, як Нупрэя забілі? — спытаў Міця.

— Не. Мяне кантузіла раней. Немцы нас засеклі і накрылі мінай. Называецца вілка. Запасной пазіцыі не было.

— А забітага бачыў?

— Не. Нупрэеў акопчык быў наперадзе. Танкі яго зраўнялі з зямлёй.

— Ты і матцы так сказаў?

— А што я скажу?..

Міця з палёгкай уздыхнуў: заставалася кропля надзеі, што Нупрэй жывы. У памяці прыкідваў, што рабіў сам у той час, калі хлопцы ваявалі. Бой пад Бранскам быў у пачатку кастрычніка. Ён хадзіў у лес, гуляў з Плоткіным у шахматы. Два гады розніцы, але Іван бачыў усё, а ён, Міця, нічога...

— Можа, Нупрэй паспеў адысці?

— Дзівак ты, — Іван сумна ўсміхнуўся. — Куды адысці? Нас пакінулі спецыяльна, затрымаць немцаў...

— Нікога не засталося жывога? — Міця адчуў, як у грудзях халадзее.
— Не ведаю. Мяне жанчыны падабралі. Восем дзён ляжаў у хляве.
Худы Іванаў твар засяроджаны. Гаворыць ціха, пакутліва моршчачы лоб, і ўвесь час нібы стараецца нешта ўспомніць.
— Што ты думаеш пра фронт? — пытае Міця.
— Адступленне, — Іван безнадзейна махнуў рукой. — У немцаў танкі...
— У мяне ёсць «Правда» за сёмае лістапада. Баі пад Масквой.
— Я ўжо чытаў. Вілюга прынёс.
— А дзе ён узяў? — у Міцевым голасе крыўда.
— Нехта ў лесе знайшоў. Газета ж старая, болей за месяц прайшло. Немцы гавораць, што Масква і Ленінград заняты.
Іван — прыгнечаны, на ўсё глядзіць з адчаем. Здаецца, яго зусім не цікавіць тое, што было, што будзе. На двары гамоняць бацька з Адамам — ездзілі да Шнапса рэзаць сечку. Іван стаў апранацца. Разам з ім Міця выйшаў на двор. Адзінокая стаіць на курганку сасна. Снег навіс на галінах, прыгнуў іх да зямлі. Міця ўспомніў Першамай, які ўтраіх яны праводзілі тут, пад сасной, шумныя зборы дзесяцікласнікаў на пераездзе, і ў яго зашчымела ў грудзях. Усплылі ў памяці радкі з вядомага верша пра сасну, якая расце там, на далёкай Поўначы. У маўклівай задуменнасці гэтая, свая, здаецца, таксама трызніла аб сонечных днях, нязведаных далях...
Ішлі занесенай снегам чыгункай, маўчалі. Вісела над зямлёй бяздоннае зорнае неба. Было светла. На снежную роўнядзь палёў кладліся сіняватыя палосы. Вакол — над лесам, полем, чыгункай — стоеная цішыня.
На Вакзальнай вуліцы, амаль насупраць Іванавай хаты, стаіць дом, большы і прывабнейшы на выгляд, атулены садам. У ім жыве паліцай Сямён Цялеш. Сябры сталі ля веснічак і глядзелі на гэты дом. Вокны ў ім свецяцца, у садзе раз-пораз бліскае аганёк цыгаркі. На станцыі пачуўся стрэл, Іван уздрыгнуў.
— Я табе хацеў расказаць, — пачаў ён глухім, ломкім голасам. — Мяне ледзь не расстралялі. Тут блізка, каля Кукавіч.
Міця маўчыць. Нешта балючае, пакутлівае чуе ён у Іванавых словах.
— Перад Кукавічамі я начаваў у адной вёсцы, і там мне сказалі, каб не ішоў шашой. На шашы падбілі нямецкую машыну, і ўсіх, хто трапляўся паліцэйскім на вочы, забіралі.
Я паслухаўся, пайшоў лясной дарогай. Бяду, мабыць, прадчуваеш. Выйшаў з лесу, нейкая другая вёсачка ў лагчыне. А тут якраз імчыцца праз вёску машына.
У кузаве — паліцаі. Убачылі мяне, саскочылі. «Рукі ўгору!» Знялі шапку — валасы адпушчаны. Нас, дзесяцікласнікаў, пасля таго, як прызначылі ў вучылішча, не стрыглі. «Ясна, — крычаць, — камандзір або палітрук адной банды. Піхай у кузаў».
Піхнулі, самі паселі і нічога не пытаюць, хто я, куды ішоў. Ім ясна. Вязуць некуды. Прыехалі ў Кукавічы. У нейкім гумне мяне запёрлі і пайшлі. Сумна стала. Галоўнае — перад самым домам трапіў у кашу. Месяц ішоў, некалькі разоў затрымлівалі, але выкручваўся. Гаварыў — іду з ФЗН, паглядзяць — малады. Адпускалі.
Хутка вяртаецца адзін — высокі, прыгожы, выскаляецца. «Ты, кажа, не бандыт, я бачу, бо ў бандыта рыла, а ты — дахадзяга. Але немцы цябе ўсё адно ў лагер не возьмуць, яны вашага брата, палітрука, на месцы канчаюць». І пытаецца, куды ішоў. Я сказаў. — «А Франю Бейзік ведаеш?» — «Ведаю». — «Дзе яна жыве?» Гавару. Ён выскаляецца, толькі брыдчэй неяк. — «Маліся, кажа, на зорку Венеру і цалуй зямлю, што на мяне натрапіў. Капцы б табе былі. За свой паратунак саслужыш мне маленькую службу».
Павёў мяне ў хату, напісаў запіску. — «Перадасі Франі»... І адпусціў.
— Я ведаю гэтую Франю, — сказаў Міця. — На акопах бачыў. Круцёлка.
— Чорт з ёй, няхай круціцца. Але бачыш — усё ад выпадку залежыць. Не ведаў бы яе — ні за грош кокнулі б. Чалавек, як муха.
Іван правёў Міцю да чыгункі. Было позна. У мястэчку заліваўся брэхам сабака.

Раздзел другі

1

Хата Івана Лобіка яшчэ да вайны была месцам шумных хлапечых зборышчаў. Жыў Іван без бацькі — з сястрой і маці. Бацька сышоўся з другой жанчынай, плаціў на дзяцей аліменты; маці, хворая ціхім памяшаннем розуму, хлопцам не замінала. Падлеткі, што непрыкметна для саміх сябе станавіліся юнакамі, любілі вольніцу, таму з ранку да вечара не зачыняліся ў Іванавай хаце дзверы. Сюды наведвалася ледзь не ўся Вакзальная вуліца. Быў час, гады за чатыры перад вайной, калі ў Лобіка, займаючы ўвесь вольны прамежак хаты, стаяў вялікі, клубны більярд. Більярд сцягнулі з клуба аўташколы як бы ў адплату за тое, што курсанты не пускалі хлопцаў ганяць шары.
Пазней, калі Іван вучыўся ў дзевятым і дзесятым класах, кола сяброў звузілася. Тут дзейнічаў больш строгі прынцып адбору, які патрабаваў пэўнага адзінства разумовых імкненняў і інтарэсаў. Але ўсё адно шумна было ў Лобікавай хаце. Тым болей, што натура ў Івана мяккая, шырокая, хочаш кнігу — бяры, і не спытае, ці прынясеш назад.
Вярнуўся Іван, і сяброўства аднавілася. Паступова дзень за днём хлопцы растапілі лёд у Лобікавай душы.
Міця не мог пражыць дня, каб не схадзіць да Лобіка, не прыняць удзелу ў спрэчках, якія штовечар разгараліся паміж хлопцамі. З раніцы яны з бацькам кешкаюцца на дзедавай сядзібе. Хата пачынае набываць выгляд: падняліся сцены, прарэзаліся вокны, дзверы. Зверху спляліся кроквіны. Катушок, а не хата, але бацька радуецца.
Гаспадар з Івана няважны. За той час, што сядзіць дома, мог бы хоць як-небудзь дагледзець жытло. Выбітыя выбухам шыбы маці яшчэ з восені пазатыкала анучамі. Так асталося і пры Іване. У хаце страшэнна холадна. У вядры замярзае вада — там ляжыць круглы лядзяк. Але такой дробязі, як холад, Іван, здаецца, не заўважае. Штовечар, як і Міця, прыходзяць Мікола Цябут, Базыль Вілюга і Шура Гарнак. З таго дня, як там, на акопах, хлопцы развіталіся з Міцем, разам ён іх не бачыў. Мікола нідзе не паказваўся.
Газы ў Івана няма, дроў таксама. Сабраўшыся, хлопцы пастанаўляюць запаліць у грубцы. Сядзець у халоднай, цёмнай хаце і гаварыць пра палітыку — брыдка, і сябры кіруюцца нарыхтоўваць дровы. Іван хоча ідзе, хоча — не, у залежнасці ад настрою. На голым, як бубен, яго двары нічога драўлянага няма, яно даўно пасечана і спалена. Узброіўшыся калуном, хлопцы ідуць да чыгункі. Там — снегаахоўныя шчыты.
Шчыты ніхто не сцеражэ, і хлопцы прыступаюць да работы. Іванавым калуном секчы нельга, ім можна толькі ламаць і крышыць, бо яго,

мабыць, не вастрылі з таго часу, як ён трапіў да свайго нядбайнага гаспадара. Хлопцы ломяць, крышаць, і праз гадзіну ў Іванавых сенцах ляжыць гара дошчак. Добраму гаспадару гэтых дроў хапіла б на месяц, у Івана яны разыйдуцца за тры дні.

У грубцы трашчаць смольныя дошкі, няроўныя водбліскі агню скачуць па цёмных сценах, па замёрзлых вокнах, па стале, заваленым кнігамі. Хлопцы прымошчваюцца ля грубкі, хто на чым — на ўслончыку, крэсле, сам гаспадар сядзіць на кукішках.

— Мабыць, хлусня, што Маскву забралі, — пачынае Мікола. — Немцы б тады затрубілі. Яны ўмеюць хваліцца. У іхняй газеце было напісана, яшчэ калі яны толькі Арол занялі, што нашай арміі няма. Нічога няма — ні самалётаў, ні танкаў. А вайна ж ідзе...

— На Украіне фронт у Данбасе, гэта я ведаю, — заяўляе Шура Гарнак. — Данбас не здалі. Нядаўна акружэнец ішоў. Расказваў.

Іван Лобік глядзіць на ўсё болей змрочна, чым астатнія:

— Многа яны захапілі. Індустрыяльная база на Украіне ў іхніх руках. Крывы Рог, Запарожжа, Днепрапятроўск. У іх і так болей, чым у нас тэхнікі.

— Болей, — згаджаюцца хлопцы. — Германія раней за Расію ўступіла на капіталістычны шлях. Адзін Рур што значыць? А цяпер у іх ледзь не ўся Еўропа — Францыя, Чэхаславакія... Гэта ж развітыя краіны. Румынская нафта ў іх...

— А што самае галоўнае ў вайне? — запытваюцца хлопцы ў Лобіка: ён быў на фронце, павінен лепш ведаць. — Тэхніка?

— Тэхніка, — пацвярджае Іван.

Хлопцы змаўкаюць. Яны ўсе вывучалі эканамічную геаграфію, гісторыю і ведаюць, што перамагаюць тыя арміі, якія лепей узброены. Так было ў Крымскую вайну, у вайне Расіі з Японіяй, у імперыялістычную. Яны бачылі матарызаваныя калоны немцаў, армады самалётаў, дый наогул дастаткова ведаюць, каб не разумець той пагрозы, якая навісла над іх краінай. Але довадам розуму не хацелася верыць. Куды болей іх задаволіў бы які-небудзь цуд, нешта незвычайнае, што паламала б усе довады сумнай навукі — эканомікі.

— У грамадзянскую вайну з намі ваявала чатырнаццаць дзяржаў,— задумліва гаворыць Міця. — Тэхнікі ў іх было болей, чым у нас, у дзесяць разоў. А перамаглі мы. Значыць, не самае галоўнае — тэхніка...

— Не самае галоўнае, — пацвярджае Мікола.

— Вайну вырашае дух народа, — выгуквае Міця.

Хлопцы здзіўлена глядзяць адзін на другога. Нібы зрокава паўстаюць перад імі не раз бачаныя на экране чырвонаармейскія палкі, будзёнаўскія коннікі, галодныя, змардаваныя. Яны гналі хвалёных генералаў, разбівалі арміі, узброеныя першакласнай тэхнікай. Сапраўды, чаму яны перамаглі? У чым была іх сіла? Цвярозы разлік адказу на гэта не дае. Існуе штосьці большае, важнейшае за самалёты, бомбы, танкі, за ўсё тое, што называюць ваеннай перавагай...

Гэта — выйсце, і хлопцы хапаюцца за яго. Успамінаюць «Вайну і мір» Льва Талстога — менавіта там ідзе гаворка пра дух. Ім падабаецца цяпер гэтае малаакрэсленае слова. Дух азначае душу, а ў яе яны не вераць і не ведаюць, што гэта такое. Ніводная з школьных навук не гаварыла пра душу. Яны не вывучалі філасофіі, але ўжо ведаюць, што ёсць толькі тое, што бачыш, што можна памацаць, панюхаць або выявіць пры дапамозе прыбораў. Свет запоўнен матэрыяй, якая рухаецца.

Цяпер яны з запалам, з захапленнем гавораць пра дух. Яны нібы адчуваюць яго ў саміх сабе, хочуць, каб здарыўся цуд, каб армія, якая

адступала, здала сотні гарадоў, страціла мільёны забітымі, палоннымі, набралася сілы і пагнала ворага назад. Гэтага яны болей за ўсё жадаюць, і гэта можна назваць духам.

Дровы ў грубцы дагараюць, хлопцы сядзяць і гавораць у змроку. Ад гэтага словы, якімі яны перамаўляюцца, нібы набываюць яшчэ большую важкасць, таямнічую значнасць.

Нябачныя падземныя крыніцы, якія б'юць недзе з самага дна, напаўняюць вадой ціхае лясное азярко. Атуленае лазнякамі, купчастымі вольхамі, не перасыхае яно ў самую вялікую гарачыню. Штодня, у спякотны полудзень з усіх канцоў пашы гоняць сюды на вадапой змардаваныя пастухі свае статкі. І азярка таго — дужаму чалавеку пераскочыць, а ніколі не вып'е яго скаціна, хоць згані яе сюды з усёй акругі.

Можа ўпершыню за ўсе цяжкія дні дружбакі адчулі, як па-ранейшаму вераць у тое, што далі ім кнігі, школа, іх пакуль яшчэ невялікае жыццё. Інакш яны не могуць. Інакш усё траціла сэнс. І калі сярод сумненняў, болю, расчаравання прабілася гэтае, самае галоўнае, без чаго нельга жыць, яны акрыялі. Вера — нябачная, няўлоўная сіла — узвышае душу, поўніць яе зіхатлівым бляскам, цудоўнай музыкай. У гэтым сэнс жыцця.

Збіраюцца ў Лобіка свае, школьныя хлопцы. Яны не ўмеюць ні хітраваць, ні таіцца адзін перад другім. Пасля пакутлівай адзіноты кожны з іх нібы трапіў у ранейшы школьны свет. Ахмеленыя радасцю, пачынаюць загадваць наперад.

— У немцаў няма бензіну, — крычыць Вілюга, размахваючы рукамі. — Іх наступленне захлынецца. Ну, няхай зоймуць Маскву, да Урала яшчэ далёка. Напалеон таксама быў у Маскве. Што з таго?..

— Дурань ты, — разважлівы Лобік гарачыцца, калі тое, што гавораць, супярэчыць яго думкам. — Што ты раўняеш Гітлера з Напалеонам? Напалеон вузкай паласой ішоў. Заняў Маскву, яму ходу далей не далі, і канец... Гітлер наступае ўсім фронтам. Прамысловыя цэнтры захапіў. І хопіць яму бензіну, не хвалюйся...

За «дурня» Вілюга не крыўдуе, але хапаецца за другое.

— Дык ты за Гітлера, за фашызм! — крычыць ён так, што чуваць на дварэ. — Навучыла савецкая ўлада... З-за такіх, як ты, і адступленне. Папрыходзілі дадому, лежыцё на печы!

Лобікаў скептыцызм канчаецца, і ён лямантуе гэтак жа, як і Вілюга:

— З-за вас, гарлапанаў, адступленне. Крычалі — ваяваць будзем на чужой тэрыторыі... Дзе вашы танкі, дзе самалёты? Палічы, колькі будзе ад Львова да Растова. Дзве тысячы кіламетраў.

Лобік перабраў лішку, і на яго накідваюцца ўсе.

— Ты пра каго гаворыш? — пытаюцца ў яго.

— Пра вас... Усе вы такія!..

— А ты які? Герой. Наваяваў... Дзень паляжаў у акопах...

— Пляваў немец на вашы акопы. Месяц пад Бранскам капалі, крычалі: «Непрыступная лінія», а танкі нямецкія ўжо ў Арле. Любуйцеся вашымі равамі...

— «Вашы, вашы!» А твае дзе? Сам ты чый? У паліцыю ідзі! Там такія патрэбны!..

Накрычаўшыся да хрыпаты, хлопцы выходзяць на вуліцу. Б'е ў твар вецер, шуміць у апусцелых садах. Зімовае неба шчодра засеяна зоркамі, з-за лесу выплывае месяц, лье на цёмнае мястэчка сумнае сваё святло. Аднастайна гудуць напятыя тэлеграфныя драты. Страляюць паліцэйскія. Патрулі па вуліцах не ходзяць, і можна блукаць па мястэчку, колькі захочацца. І яны блукаюць, праходзячы вуліцу з канца ў канец, зварочваюць на пустую, мёртвую станцыю, мінаюць школу,

якая свеціцца ўсімі вокнамі. У школе — немцы. Невыносна ад думкі, што тут, у мястэчку, і на сотні вёрст навакол — немцы...

На адной з вуліц, у вялікім, як гумно, доме рыпае гармонік, бухае бубен, з цёмнага панадворку даносяцца прыглушаныя галасы. Штовечар праходзяць хлопцы паўз гэты вясёлы дом, дзе ладзяцца вечарынкі. Танцаваць ніхто не ўмее.

— Гітлер прайграе вайну, — гаворыць Лобік, стараючыся ясней давесці сваё перакананні і апраўдацца перад сябрамі.—Можа яна толькі доўга працягнецца. Супраць Германіі — Англія, Амерыка.

— У Амерыцы і Англіі капіталісты, — не згаджаецца Вілюга. — Яны Гітлера самі нацкавалі на нас.

— Ды зразумей ты, што Брытанская імперыя прападзе, калі мы прайграем. Думаеш, Англія такая дурная, не разумее? Нашы войскі разам з англійскімі занялі Іран. Хіба нам Іран патрэбен? Камунікацыі...

— Гес паляцеў у Англію змаўляцца з капіталістамі, — стаіць на сваім Вілюга. — Пра гэта ў газетах пісалі.

— Але ж не дамовіўся. Лондан немцы ўсё адно бамбілі...

Спрэчкі штовечар...

2

Іх чацвёра, хто хадзіў да Івана Лобіка яшчэ да вайны, але ёсць і пяты. Гэта Сяргей Амельчанка. Хата яго тут жа, на Вакзальнай вуліцы. Міця вучыўся з Сяргеем да чацвёртага класа. Потым Сяргей пакінуў школу. З далёкіх, яшчэ дзіцячых гадоў памятае Міця выпадак. Настаўніца дакарала Сяргея:

— Я ішла вуліцай і бачыла, як ты біў курыцу. Трэба шкадаваць дамашнюю птушку, а ты б'еш.

— Я за тое біў, што яна кукарэкала, як певень, — панура адказаў Сяргей.

Перад вайной Сяргей, гэтак жа, як і Шура Гарнак, вучыўся ў вячэрняй школе. Абодва яны спачатку кінулі навуку, потым, нібы спахапіўшыся, прагна пацягнуліся да яе. Сяргей разам з бацькам працаваў у леспрамгасаўскай краме. Лобік з гэтага меў выгоду: у перадваенныя дні Сяргей даваў яму з-пад прылаўка хлеб і цукар. Стараючыся хоць як-небудзь зраўняцца з хлопцамі, якія абагналі яго ў вучобе, Сяргей чытаў кнігу за кнігай — з тых рэдкіх, якія былі толькі ў Лобіка і якія чыталі ўсе яны.

Далей для Міці трохі незразумелае: Сяргея, адзінага з усіх мястэчковых хлопцаў, узялі ў ахоўны батальён, і ён быў там, у лесе. Нядаўна вярнуўся разам з тымі, што прыйшлі да сем'яў.

Сяргей прысадзісты, плячысты, з круглым, чарнявым тварам. За Міцю старэй на год. У спрэчкі не ўступае, мабыць, саромеецца — хлопцы болей ведаюць, ён скончыў толькі шэсць класаў. Увесь час засяроджаны, хмуры — перажывае, што прыйшлося здаць немцам зброю.

— Чаму вы разышліся? — аднойчы спыталі ў Сяргея.

— Праз здраднікаў. Мацвеева і яшчэ дваіх забілі, у разведку хадзілі. А гэтыя — Касарэвіч, Адамчук і Спаткай з Піляціч збеглі. Склады, лагер выдалі. Немцы маглі расстраляць сем'і.

— Палахлівыя ўсе былі ў вашым батальёне, — заявіў Вілюга. — Да жонак пацягнула, ў цёпленькую пасцель.

— Не ўсе палахлівыя. Можаш не верыць, я двух немцаў паклаў, як быў бой на шашы.

— Дык чаму разбегліся, калі такія смелыя?

— Не ўсе разбегліся. Дванаццаць чалавек пайшло за фронт. Філімонаў павёў, старшыня райвыканкома. Анкудовіч зброі не здаваў...

Пра падпольную работу, Анкудовіча, які хаваецца з вінтоўкай у далёкай лясной вёсцы, хлопцы не думаюць. Ёсць клопат вастрэйшы — ніхто не ведае пра становішча на фронце. Паліцэйскія хваляцца, што Масква захоплена.

Неяк у нядзелю, калі хлопцы выйшлі на вуліцу на шпацыр, падбег задыханы Базыль Вілюга. Яны сабраліся ў Лобіка яшчэ днём, а яго не было.

— Ёсць радыёпрыёмнік,— зашаптаў ён. — У Грышы Цукара. Можна паслухаць Маскву...

Вестка ўразіла, нібы гром з зімовага неба. Нібы перамяніўся свет. Міця адчуў, як забілася сэрца. Тое незвычайнае, цудоўнае, аб чым яны так часта гаварылі апошнія дні, нібы здзейснілася. Вілюга хвалюецца, рукі дрыжаць, і нельга яму не верыць.

Калі першае ўзрушэнне прайшло, нарадзілася сумненне. З Грышам Цукарам, высокім цыганаватым хлопцам, празваным у школе «Індусам», тыдзень назад бачыліся — сустрэлі ля дома, дзе ладзілася вечарынка. Было незразумела, чаму не сказаў пра прыёмнік тады.

Пайшлі да «Індуса», Вілюга забег дамоў па свечку — прыёмнік у гумне.

Пакуль знайшлі Цукара — дома яго не было,— пакуль угаварылі,— сцямнела. Нарэшце Цукар згадзіўся і павёў у гумно. Прыёмнік устанавіў не ў сваім гумне, а ў калгасным — яно на водшыбе, на занесеным снегам поплаве. Да вайны ў ім складвалі знятыя са сцелішча каноплі.

Разгробшы рукамі ворах каструбаватай кастрыцы, Цукар адкапаў тое, што называлася прыёмнікам. Вілюга запаліў свечку. Спяшаючыся, ён захапіў васковую, тую самую, што бабуля прынесла з царквы і запальвала перад абразом.

Шура Гарнак ажыў. Борзда скінуў паліто, прысеў над прыёмнікам. Ён круціў за рычажкі, а ўсе, стаіўшы дыханне, чакалі, калі пачуецца перадача. Раптам Шура падскочыў, як уджалены.

— Ты калі слухаў апошні раз? — спытаў у Цукара.

— Пазаўчора. Не, тры дні назад, — паспешліва прамармытаў той.

— Свіння ты. Марочыш галаву. Батарэі даўно селі, а з прыёмніка ўсё павыдзірана. Пустая каробка. Няўжо ты такі пень, што не разумееш? Можна проста гладышкай слухаць. Тое самае будзе...

Цукар стаяў, звесіўшы галаву. Хлопцам стала брыдка. Яны паддаліся на вудачку самай звычайнай хлусні.

Другі знаёмы з Вакзальнай вуліцы, па прозвішчу Шчука, некалькі вечароў хадзіў у кампаніі, гучней за ўсіх лаяў немцаў. Ён нават насіў у кішэні кінжал, нібы намякаючы, што знойдзе яму прымяненне. Але павесілі загад рэгістравацца ўсім, хто працаваў да вайны, і Шчука — ён толькі адно лета быў сезоннікам на торфзаводзе — першы пайшоў у раённую ўправу. Яму там выдалі «аўсвайс» з чарнільнай плямай ад вялікага пальца на месцы фотакарткі. Пасля гэтага Шчука не шукаў сустрэч з нядаўнімі сябрамі. Відаць, чакаў, калі немцы пачнуць сезон торфаздабычы.

А хлопцы збіраліся, спрачаліся, лаяліся і не маглі без гэтага жыць. Высмейвалі Цукара, Шчуку і ўсіх астатніх, хто наведваў вечарынкі, не думаў пра палітыку і не быў падобен на іх шасцярых. Так мінуў месяц з таго дня, калі Лобік вярнуўся дадому.

— Трэба радыё,— сказаў аднойчы Шура Гарнак. — З аднаго суму здохнеш... Я трохі разумею ў прыёмніках...

Вясной, у маі, за адну цёплую ноч расцвітаюць ва ўсёй ваколіцы яблыневыя сады. Яшчэ напярэдадні, надвячоркам стаяць яны панурыя, шэрыя, і толькі сям-там ружавее ў галінах набрынялае суквецце. Наступіць гэтая запаветная ноч — і ўсё мяняецца. Дрэвы, як аблітыя малаком, нібы прайшоў па садах нябачны чараўнік, аздобіўшы ўсё дзівосным убраннем.

З таго дня, пакуль яны самі не ўзяліся наладжваць радыё, яны былі звычайнымі хлопцамі, і нішто, акрамя таварыскасці і супольнасці інтарэсаў, іх не звязвала. Цяпер пачыналася новае...

Раздзел трэці

1

Майстэрня, дзе збіраюць прыёмнік, у Лобіка. Іванава хата застаўлена прабіркамі, колбамі, бутэлькамі з кіслатой, закідана скруткамі меднага дроту, рознымі часткамі ад прыёмнікаў. Бутэлькі і колбы стаяць на паліцы, побач з гладышамі і гаршкамі, пад сталамі, на стале — на кнігах. Вялікая бутля з медным купаросам пастаўлена ў печ — каб не замерзла вадкасць.

Холадна ў Лобіка. Прапаліш у грубцы — і праз гадзіну зноў холадна.

— Зашклі вокны,— просіць Шура Гарнак. — Акалець можна. Якая тут работа.

— Будзе тое самае,— абыякава адказвае Іван. — Прызба не прысыпана, знізу яшчэ болей дзьме.

Шура плавіць над спіртоўкай волава, апускае ў бутэлечку з сернай кіслатой дроцікі і прыпайвае іх да катушак і кандэнсатараў. Сядзіць на падлозе, пасярод хаты, злуецца. Па некалькі разоў перарабляюць кожную прыпайку. Катушкі замыкаюць.

— Гніль, дрэнь,— злуецца Шура. — Не могуць людскай катушкі прынесці.

Гэта па адрасу Базыля Вілюгі і Сяргея, якія вандруюць па мястэчку, вышукваюць матэрыялы для прыёмніка. Лобік не верыць, што ўдасца нешта зрабіць.

— З такога барахла нічога не выйдзе, — заяўляе ён, паказваючы на раскіданыя па хаце часткі. — Абцугамі радыё не майструюць. Прыёмнік — не каструля. Цяпер дваццаты век, а тут сродкі вытворчасці — каменнага.

— Дык што, па-твойму, рабіць? — Шура злуецца.

— Трэба майстра знайсці...

Майстар у мястэчку ёсць. Гэта былы загадчык радыёвузла Палуян, хмуры, ссутулены чалавек. На кватэру Палуяна ўжо хадзіў Вілюга, які, не прыдумаўшы нічога лепшага, рашыў дзейнічаць адкрыта.

— Што трэба?

Выслухаўшы просьбу, Палуян коратка адрэзаў:

— Смаркач! Выбірайся прэч, а то заяўлю ў паліцыю.

У Шуры пачарнелыя ад кіслаты пальцы. З іх злазіць скура. Спачатку хацеў ён змантыраваць трохлямпавы прыёмнік, цяпер згодзен на аднalямпавы.

Іван ходзіць па хаце ў кажуху, чытаючы напамяць Казьму Пруткова.

— Калі на клетцы напісана леў, а ўнутры ў ёй жырафа, не вер вачам сваім.

— Перастань,— просіць Шура.

— Глядзі ў корань...

— Ідыёт ты, ці што? — Шура крычыць.

— Бдзі!

Шура штурхае прыёмнік нагой, падхопліваецца. Накінуўшы на плечы паліто, ідзе да дзвярэй.

— Пачакай!— Іван хапае Шуру за рукаў.— Чаго ты ўзбаламуціўся? Слова нельга сказаць...

— Абрыдлі твае кепікі...

— Дык хіба гэта пра цябе?

— Не хочаш памагаць, дык хоць памаўчаў бы,— з крыўдай гаворыць Шура.— З самога сябе смяешся...

Паліто ён, аднак, здымае, вешае на цвік. Ад кіслаты, ад дыму ў хаце стаіць цяжкі, спёрты дух. У Міці пачынае балець галава. Мерзнуць ногі, холадна, ды яшчэ і дыхаць нечым.

— Запалі ў печы,— просіць Шура Міцю.— Рукі дубянеюць...

Палаюць у грубцы сухія шчыты. Гудзе ў коміне. У перадвячэрні час Лобікава хата нагадвае келлю сярэдневяковага алхіміка.

— Ваня,— чуваць з печы.— З'еш бульбы, а то гэтыя салдаты паядуць. Не давай ім, яны паёк палучаюць. Прагані салдат, а то я баюся...

Іванава маці называе хлопцаў салдатамі. Толькі ў рэдкія хвіліны прасвятлення розуму пазнае іх і заве па імені.

Вечарам, калі зусім ужо цямнее, раздаецца тры ўдары ў сценку. Міця адчыняе дзверы. Заходзяць Базыль і Сяргей, расціраюць вушы.

— Ну што?— пытаецца Шура.

— Нічога,— Базыль безнадзейна махае рукой.— Калоцяцца ад страху...

Хлопцы па чарзе абходзяць хаты, над якімі да вайны высіліся шасты антэн. Шукаюць радыёлямпы.

— Былі ў Куліка,— расказвае Базыль.— Сядзеў за сталом і еў каўбасу. Як толькі зайшлі — згорбіўся, закашляў. Нібы яму сто гадоў. Бараду адпусціў, шчацінай зарос. Намякнулі, а ён дрыжыць, як асінавы ліст. Лезе ў кашалёк і дастае даведку — здаў прыёмнік у паліцыю. Мабыць, падумаў, што нас падаслалі.

На печы вохкае, хутаючыся ў дзяружку, Іванава маці. Іван стаіць ля грубкі, грэе спіну.

— Болей не пойдзем, — гаворыць Сяргей. — На паліцая можна нарвацца. Цяпер усё ад лямпы залежыць. Я да сястры схаджу, у Гарбылі. Усё-такі горад...

Пагрэўшыся па чарзе ля грубкі, хлопцы выходзяць на вуліцу. Аднастайна, нудна звіняць на марозе правады, гудуць тэлеграфныя слупы. Можна падумаць, што па дратах ідуць размовы. Але гэта толькі здаецца. Да вайны з пошты гаварылі з Масквою. Цяпер невядома нават, што з ёй. Чыстымі зоркамі засеяна зімняе неба. Па-ранейшаму, як і год які, два назад, ззяе чарпак Вялікай Мядзведзіцы, цэдзіць на сумную зямлю таямнічае святло далёкі Млечны Шлях.

2

Мікола Цябут прыйшоў да Міці ўзбуджаны. Для прыліку хвіліну пасядзеў, папрасіў:

— Правядзі мяне,— і першы падаўся да дзвярэй.

Міця выйшаў на двор услед за ім. Па нахмураным Міколавым твары відаць, што тоіць нешта важнае.

— Я быў у рэдакцыі, там на падлозе валяецца шрыфт. Колькі хочаш. Як сцямнее, сходзім набярэм...

— Навошта?

— Як навошта? Лістоўку надрукуем. Паслухаем радыё і надрукуем.

Залезці ў рэдакцыю раённай газеты, якая цяпер пустуе, няцяжка. Доўгая змрочная будыніна стаіць з выбітымі вокнамі і расчыненымі насцеж дзвярамі. Яе ніхто не ахоўвае, і ніхто ёй не цікавіцца. У памяшканне намяло снегу, пад нагамі валяюцца абрыўкі газет, паперы.

Поўзаючы па падлозе, хлопцы збіраюць халодныя металічныя літаркі. Шрыфт цяжкі, адцягвае кішэні. Калі прынеслі шрыфт да Лобіка і высыпалі на разасланы мяшок, здалося, што яго мала, маленькая кучка. Зрабілі яшчэ адзін заход — ужо ўтраіх...

— Прыхавай шрыфт дзе-небудзь, — папрасіў Мікола. — Вынесі з хаты.

— Добра,— згадзіўся Лобік.

Сяргей вярнуўся з Гарбылёў на чацвёрты дзень, надвячоркам. У Лобіка яго чакалі.

Не гаворачы ні слова, Сяргей выняў з кішэні дзве радыёлямпы і паклаў на стол. Яны адлівалі бляскам матавага срэбра, былі, як новыя.

Шура ўсё рабіў сам. Асцярожна паставіў на табурэтку сабраны на жывую нітку прыёмнік, падключыў сухія батарэі. Потым палез на гару вешаць антэну. Зазямленне зрабіў проста, уваткнуўшы між масніц падлогі кавалак меднага дроту. Усе сачылі за ім, стаіўшы дыханне.

Кантрольная лямпачка, прыстасаваная да прыёмніка ад кішэннага ліхтарыка, успыхнула, як маленькая зорачка. Ланцуг дзейнічаў, замыкання не было. У Міці закалацілася сэрца. Так, як цяпер, не хваляваўся ні на адным экзамене. Ён яшчэ ні разу ў жыцці не слухаў прыёмнік — у будцы не было нават рэпрадуктара,— і ўсё, што рабіў Шура, здавалася чарадзействам.

Нарэшце Шура ўзяў са стала лямпу і асцярожна ўставіў яе ў гняздо. Міця не ведаў, што павінна зараз адбыцца, але ён чакаў цуда, нечага незвычайнага. Хлопцы стаялі, як і ён сам, нібы каменныя слупы. Шура круціў ручкі настройкі. Прыёмнік маўчаў. Так прайшло некалькі хвілін.

— Дрэнь,— нарэшце прамовіў Шура і, выняўшы з прыёмніка лямпу, шпурнуў на падлогу.

Базыль падаў яму другую. Хлопцы загаварылі, замахалі рукамі, захадзілі па хаце. Але, мабыць, канчатковай надзеі не траціў ніхто, бо ўсе адразу сцішыліся, змоўклі, як толькі Шура пачаў прабаваць другую лямпу. Падвяла і другая...

Усё скончылася. Цяпер ясна, што прыёмніка няма і невядома, калі можна будзе паслухаць. Міця адчуў як расце ў грудзях халодны сум. Не хацелася нічога гаварыць. Лобік дыбаў па хаце, звесіўшы галаву. Ён з самага пачатку не верыў, што Шура змайструе прыёмнік, і мог бы цяпер радавацца. Але маўчаў. Мікола гартаў кнігу, Базыль наском чаравіка пiхаў батарэі пад ложак. Яны цяпер не мелі ніякай каштоўнасці.

І толькі адзін Сяргей паводзіў сябе дзіўна. Яго выгляд зусім не паказваў, што хлопец засмучан няўдачай. Нават здаваўся вясёлым.

— Не вешайце носа,— нарэшце загаварыў ён, і голас яго задрыжэў.— Чорт яго бяры з гэтым прыёмнікам!.. І без яго ясна, што Масква наша. Не здалі яе. У Гарбылях ёсць радыё, нямецкае. Немцы перадаюць, што занялі зімовыя кватэры. Наступаюць нашы...

Гэта было як выбух бомбы. У першую хвіліну ніхто не прамовіў слова. Усе чакалі, што скажа Сяргей яшчэ.

— Ну, а фронт дзе? — крыкнуў Базыль.

— Не ведаю. Гэта ж нямецкае радыё. Яны паведамляюць, што скарацілі фронт і занялі зімовыя кватэры. Нібы ўсе савецкія атакі адбіваюцца. Я таму і не гаварыў спачатку. Думаў, што лямпы спраўныя і ўдасца паслухаць.

— Які-небудзь горад яны назвалі?— спытаў Лобік.

— Калінін назвалі. Баі ідуць пад Калінінам. А яшчэ раней сказалі, што здалі Растоў. Растоў наш.

Лобік кінуўся да стала. Шукаючы геаграфічны атлас, шпурляў на падлогу кнігі. На стале атласа не знайшлося, і хлопцы, памагаючы Івану, раскопвалі кнігі, наваленыя за ложкам, у кутку, на прыпечку і ў вялікім матчыным куфры.

Атлас знайшлі на ложку пад падушкай. Іван, відаць, разглядваў яго, кладучыся спаць. Хлопцы схіліліся над картай. Калінін, горад на Волзе, нібы навісаў над Масквой з паўночна-ўсходняга боку.

— Далёка зайшлі, — раздумліва прамовіў Лобік. — Хацелі акружыць Маскву. Дык ты скажы, Калінін у немцаў ці ў нас?

— Не ведаю, — Сяргей стараўся нешта ўспомніць. — Яшчэ адзін горад называлі. Невялікі. Здаецца, пад Масквой. Я забыў які.

Іван вадзіў пальцам па карце.

— Вязьма?

— Не.

— Калуга?

— Не.

— Сухінічы?

— Не.

Меншых гарадоў на карце не было, і Лобік перастаў дапытваць Сяргея.

— А калі ты слухаў радыё?

— Пазаўчора. Немцы хваліліся, што падбілі сто дваццаць нашых танкаў.

— Танкаў? — здзіўлена ўсклікнуў Базыль. — Дык самі ж яны заяўлялі, што савецкіх танкаў няма. Калі нашы наступаюць танкамі, то немцам капут.

— Можа нашы пад Смаленскам ужо? — выказаў здагадку Мікола.

— Мо падыходзяць да Гомеля? — прамовіў Шура.

— Нашы будуць наступаць на галоўным напрамку, — заявіў Лобік. — Самае галоўнае — адагнаць немцаў ад Масквы. Бач, як навіслі. Калінін занялі. Гэта не жарты...

— Навіслі, навіслі, — перакрывіў Базыль. — Уцякаюць твае немцы без агляд кі.

— Што ты разумееш? — закіпяціўся Лобік. — Думаеш, так лёгка дамагчыся пералому? Паспрабаваў бы сам.

— Ты заўсёды быў паражэнцам.

— Дурань!..

Гатова была выбухнуць спрэчка. Яе спыніла Іванава маці. Хлопцы гэтак лемантавалі, што яна прачнулася, хоць за апошні час прызвычаілася да крыку.

— Ваня, — азвалася маці з печы. — Павыганяй салдат. Яны забяруць цябе з сабой. І прагані з гарышча злодзея. Я чую, ён там ходзіць...

— Спі, — Іван супакойвае маці. — Гэта не салдаты, а хлопцы. Кавенькаў Васіль, Лямцаў Шура, Міця, абходчыка Сцяпана сын, што на будцы... Ты ж іх ведаеш...

— Прагані злодзея! — маці плакала, размазваючы слёзы па твары. — Ён абкрадзе нас...

— Сціхні, мама! Няма ніякага злодзея. Гэта вецер. Чуеш, стукае аканіцамі вецер?

Але жанчына, напалоханая ў сне, не магла супакоіцца. Іван накрыў маці коўдрай — яна дрыжэла, ціха ўсхліпваючы.

Хлопцы пачалі разыходзіцца. Тое, што Міця сёння пачуў, яшчэ ўчора здавалася цудам, прывабным сном. Ён як бы падняўся пасля цяжкай хваробы: зноўку пазнавалася ўсё навакольнае, і ад таго, што ўсё стаяла на сваім месцы, было ранейшае, знаёмае, душу агортвала мяккая, лагодная сцішанасць.

Вецер дзьме халодны, сячэ ў твар калючымі гарошынамі, шуміць у голых вершалінах дрэў, у цёмных панадворках. Тэлеграфныя драты гудуць. Неба чорнае, нізкае, здаецца, там, над лесам, яно канчаецца.

У полі віхураваліць з ног. Міця, згінаючыся, ідзе насупраць ветру, трэ далонямі адубянелы твар, вушы. Зіма бярэ сваё. Студзень нясе новыя снягі і новыя вятры.

3

Узбоч ад шырокага тракту, які вядзе ў гандлёвае сяло Піляцічы, ляжыць закіданая снегам вёска Кавенькі. На голлі разложыстых ігрушдзічак — яны, як дубы, тут — белая мярэжа інею. Гурбамі занясло парканы, плятні, вуліцу значыць вузкі санны след між прыземістых хат.

Паліцыі ў Кавеньках няма. Паліцэйскія гарнізоны пры валасных управах. Уся ўлада ў вёсцы — староста Іван Буян.

Зімовым надвячоркам ля хаты старасты запыніліся двое. Пастаялі, агледзеліся, падаліся ў двор. Ужо калі зусім змерклася, у веснічкі прашмыгнуў яшчэ адзін. Гэты, апрануты ў кажух і разлезлыя валенкі, ішоў не дарогай, а па лёдзе замерзлай рачулкі. Нарэшце з боку мястэчка новых двое падышло. Гэтых староста сустрэў на вуліцы, павёў у хату сам.

Чысты пакой у Буяна — на старасвецкі манер — з вялізнай печчу і палацямі. Палаці пад самай столлю, залезці на іх можна толькі з печы. Уздоўж двух сцен — дубовыя лавы, на драўляным ложку — гара падушак.

Тыя, хто прыйшоў раней, сядзяць за сталом, з холаду частуюцца. Бутля — да вайны ў такіх прадавалі трайны адэкалон — распачата. Да выпіўкі і закуска добрая: квашаная капуста, агуркі, скрылікамі нарэзанае сала.

Шэлег, не распранаючыся, ідзе да стала, вітаецца. Чарняваму Валюжычу, былому сакратару сельсавета з Піляціч, на выгляд гадоў дваццаць пяць. Жыве цяпер не ў Піляцічах, а ў сваёй вёсцы Азяркі, лясной, глухой. Настаўнік Батура, маладжавы, у вайсковага пакрою сіняй гімнасцёрцы, з Палыкавіцкай сямігодкі, якая адсюль за дванаццаць вёрст. Гэта ён ішоў рачулкай. Трэцяга, круглатварага, у вышытай дамотканай сарочцы, Шэлег не ведае, запытальна глядзіць то на Валюжыча, то на Драгуна, які распрануўся ўжо і сеў за стол.

— Свой, — рэкамендуе круглатварага Валюжыч. — Я прывёў.

— Здароў, Лісавенка, — вітаецца з незнаёмым Драгун. — Я ж цябе ведаю. Загадчык райза, з Бярэзнікаўскага раёна. Так?..

— Апошні год я ў Беластоцкай вобласці быў. Працаваў у райкоме.

— А цяпер дзе?

— У Азярках. Жонка адсюль. Вось з ім цяпер, — ківае Лісавенка на Валюжыча.

— Самка няма? — пытае Шэлег.

— Не прыйшоў. Можа, падыдзе.

Сустракаюцца не ўпершыню — і Валюжыч, і Батура прыходзілі ў мястэчка.

— Навіны харошыя, — пачынае Шэлег. — Лепшых не трэба.

На тварах напружанае чаканне. Драгун налівае ў шклянкі, усміхаецца.

— Чырвоная Армія перайшла ў наступленне. Пад Масквой. Немцы адступаюць.

Валюжыч ускочыў, трасе за плечы Батуру. Лісавенка выцірае далоняй слязу.

— Іван Пракопавіч, не цягні, — просіць Валюжыч. — Канкрэтней.

— Вызвалены Клін, Серпухаў, Калінін. Наступленне прадаўжаецца.

— Ну, дзякуй вам, — расчулены Валюжыч падымае шклянку. — Давайце за радасць...

— Гаспадара трэба пазваць, — гаворыць Драгун. — Пачакайце.

Выскачыўшы на двор, варочаецца з Буяном.

— Чуў, Іван Пятровіч, немцам пад Масквой зрабілі шурум-бурум. Як некалі французу.

— Дай жа бог, — Буян да палавіны налівае пустую шклянку. — Хутчэй бы...

Чокнуліся, выпілі. Буян, закусіўшы агурком, зараз жа выходзіць. Ён за вартаўніка, дый наогул лічыць, што лішняга не трэба ведаць.

— Пара і нам, — гаворыць Валюжыч. — Як з пашпартамі, Іван Пракопавіч? Паліцыя і да нас пачала заскокваць. Пазаўчора былі, нюхаюць. Якубоўскі з чырвонаармейцамі — у зямлянцы. Абмерзлі хлопцы. Прывесці ў вёску няма як. Без дакументаў — схопяць...

— Дрэнна з дакументамі. Ва ўправе нікога свайго няма. Ён жа цяпер не ва ўправе, — Іван Пракопавіч паказвае на Драгуна. — У агранамію перавялі.

— Ліпу не навучыліся рабіць?

— Тут трэба мастак. Дый небяспечна з ліпай.

На хвіліну змаўкаюць. Чуваць, як у пярэднім пакоі на печы вохкае гаспадыня.

— Прыёмнік устанавілі? — пытае Валюжыч. — Зводкі запісвайце, а я буду хлопца падсылаць. Пусцім па руках, як тады газеты.

— Няма прыёмніка яшчэ. Намацваем. Зводка адтуль... Прыходзіў чалавек ад Ермаловіча. Ён у Акцябрскім раёне. Некалькі атрадаў там.

— Што яшчэ новага?

— Трэба раённы атрад, — гаворыць Шэлег. — Такая дырэктыва.

— Раней вясны не выйдзем, Іван Пракопавіч, — Валюжыч хмурнее з твару. — Мала яшчэ людзей, у лесе не протрымаешся. Тут другая думка ёсць...

— Якая?

Валюжыч пераводзіць позірк з Батуры на Лісавенку. Тыя згодна ківаюць.

— Пара сяму-таму памацаць рэбры. Каб і астатнія былі цішэйшыя. Мы намецілі старасту Гарбацкага з Палыкавіч знішчыць. Жыцця няма. Пастаўку немцам вывез усю, нават перавыканаў. З салдатак здзекуецца. Двух настаўнікаў немцам аддаў. Без следу зніклі.

— Ён у вашага Касарэвіча правая рука, — пацвярджае Батура. — Днюе і начуе Касарэвіч. П'янствуюць, жанчын гвалцяць.

— Касарэвіча мы самі, — Шэлег апускае кулак на стол. — Склады ахоўнага батальёна ён выдаў, падпольшчыцу Дзянісаву — таксама. Што чуваць пра Анкудовіча?

— У Дамачоўскім атрадзе. Дзейнічаюць дробнымі групамі. У Анкудовіча — сем чалавек. Старасту ён нам паможа...

— Упусцілі Анкудовіча, — уздыхае Шэлег. — З нашага батальёна, а ў чужым атрадзе. Была б база для атрада.

— Якубоўскі не горшы. Лейтэнант, ведае вайсковае дзела. Каб удалося перазімаваць. Дакументы трэба. Хоць бы месяц пажылі хлопцы ў вёсцы. Адагрэліся, ад'еліся. Тады і Анкудовіча перацягнем.

Выпіваюць яшчэ, весялеюць. Цьмяна гарыць пад столлю лямпа-васьмярык. За сцяной, на двары парыпвае валёнкамі па снезе Буян.

— Паміж іншым,— гаворыць Драгун, устаючы,— пачынайце прапаганду. Нямецкая палітыка наконт зямлі ясная. Зямля ўся нямецкая. Тыя, хто будзе яе апрацоўваць, як бы арандатары. Кожны мае права ўзяць пяць гектараў. З трох гектараў ураджай немцам увесь, з астатніх двух — сорак працэнтаў.

— Ну і тарбахваты, — усклікае Валюжыч. — З-пад сябе гатовы пабраць...

Драгун выходзіць першы.

4

Люстра — дробязь, глупства, а настрой у Аўгуста Эрнеставіча кепскі. Разбілі люстра, калі пераязджалі ў новы дом, — жыве цяпер бургамістр у асабняку, пабудаваным да вайны старшынёй спажыўсаюза. Асабняк прыстойны — шэсць пакояў, зашклёная веранда, сад яблыневы. У самым цэнтры мястэчка, у гарадку. Гасцей можна прыняць, не сарамячыся цеснаты.

На выпадак, калі разбіваецца люстра, ёсць нямецкая пагаворка — «Зібэн ярэ пэх», — што азначае сем наканаваных гадоў няўдачы таму, у каго гэта здарыцца. У забабоны Аўгуст Эрнеставіч не верыць, але няўдачы сапраўды пачаліся.

У новым доме, да якога прывыкаў з цяжкасцю, пачуў па радыё пра савецкае наступленне пад Масквой. Як бы абарвалася што ў грудзях. Дыктар гаварыў урачыста, важкімі словамі, пералічаў тысячы захопленых у немцаў машын, гармат, танкаў, называў гарады і паселішчы, якія зноў савецкія. Аўгуст Эрнеставіч хуценька пераключыўся на Берлін і ўпершыню ў жыцці, як жанчына, самлеў. Сэрца не чуў. Берлін пацвердзіў тое, што гаварыла Масква, толькі іншымі словамі — скарачэнне фронту, зімовыя кватэры...

Там, пад Масквой, здарылася незразумелае. Немцы ж стаялі пад самым горадам, бачылі яго ў бінокль, дык чаму пабеглі, чаму армія, якая праславіла сябе на ўвесь свет, раптам на парозе перамогі асаромілася?

Да раніцы не самкнуў вачэй. Адчуваў — да таго ціхага берага, які пакінуў, калі прыйшлі немцы, даплыць не хопіць сіл, ды і няма сэнсу. Усё, што ён у жыцці рабіў, рабіў чэсна. Пераварочвацца не ўмее. У адносінах да бальшавікоў, саветаў ён цяпер здраднік. Другога слова яны не ведаюць.

Назаўтра, пабачыўшыся са Швальбе, жандарамі, трохі супакоіўся. Яны паводзяць сябе, як і звычайна, і тое, што робіцца пад Масквой, на ўсім вялізарным фронце, здаецца, іх не датычыць. Ядуць, п'юць, выконваюць загады. Высока нясуць галовы. Упэўнены ў тым, што ўсё ідзе, як трэба.

Ва ўправу ўжо тыдні два наведваецца высокая, падобная на цыганку, кабеціна. Прозвішча яе — Ядрыцкая. Прарваўшыся да бургамістра ў кабінет, патрабуе пасады.

— Кім вы працавалі раней? — пытае бургамістр.

— Мой бацька пры цары трымаў рэстаран.

— Ну, а што вы ўмееце рабіць?

— З-за бацькі я не здолела атрымаць адукацыю.

— Слухайце, Ядрыцкая. Дзе б вы хацелі працаваць?

— Мой муж быў бухгалтарам. Ён таксама ненавідзеў бальшавікоў.

— Гэта добра, але ў мяне няма для вас пасады. Жанчын у паліцыю не бяруць. Ідзіце на чыгунку. Чысціць снег. Тады і хлебную картку атрымаеце.

У трэцяе ці чацвёртае наведванне Ядрыцкая паклала на стол перад бургамістрам спіс. У ім шаснаццаць прозвішчаў, пераважна жонак камуністаў, актывістаў. Усіх Ядрыцкая патрабавала арыштаваць. Крамера ўзарвала. Расчыніўшы дзверы, гаркнуў:

— Вон!

Збялеламу Рак-Кандэрскаму, які прыбег у кабінет, загадаў:

— Каб нагі яе тут не было.

Дні праз тры, выклікаўшы Крамера да сябе, Швальбе паказаў яму

спісаны каракулямі аркуш паперы. Ядрыцкая, адрасуючы заяву жандармерыі, абвінавачвала яго, бургамістра, у тым, што патурае камуністам. На твары жандара — з'едлівая ўсмешка. Крамер, як мог спакайней, адрэзаў:

— Пан капітан, я жартаў не люблю. Гэтай асобе — пяцьдзесят шампалоў. Яна зневажае мяне, немца.

— За знявагу ўсыплем, — паспешліва згадзіўся Швальбе. — Але навошта так многа, пан бургамістр? Хопіць дваццаць. Усё-такі далікатнае жаночае цела...

Аўгуст Эрнеставіч сам ведае прычыну — за апошні час стаў часта злавацца, здзіўляючы служачых канцылярыі. Стаіць неяк перад сталом староста з Кабылкавіч, пануры, чорны, як грак, забыўшы зняць з галавы авечую шапку-кучомку.

— Таварыш бургамістр. Пастаўку не можам выпаўніць. Сяло ў нас беднае, пяскі...

— Таварышы за Уралам! — грыміць бургамістр так, што чуваць у калідоры. — Навучыцеся размаўляць. Вон з кабінета!..

Староста — бокам, бокам і за дзверы.

Адзін з тых зімовых, няпэўных дзён прынёс Аўгусту Эрнеставічу сапраўднае задавальненне. Дачуўся: у начную варту — яна цягнецца з восені — не выйшаў Дзенісевіч, той самы загадчык чыгуначнай пякарні, які тады, у верасні, прыехаў да яго двара ў машыне з маркграфам Ландау. Крутнуў ручку тэлефона, выклікаў Плішчынскага, начальніка паліцыі.

— Дзенісевіч — сабатажнік. Арыштаваць — і пяцьдзесят шампалоў. Па голай задніцы. Хай ведае, што нямецкія парадкі цвёрдыя. Далажыце мне.

Плішчынскі здзіўлены — за дробныя правіннасці давалі па дзесяць шампалоў, па дваццаць.

Дом Крамера — поўная чаша. Бургамістры валасцей, старасты, загадчыкі млыноў, наязджаючы ў мястэчка, не мінаюць выпадку падкінуць сёе-тое раённаму бургамістру. Хаўрус вядзе Гертруда Паўлаўна. Мураваны скляпок, які на двары, увесь завешан шынкамі, кілбасамі, застаўлен мяхамі мукі, дзежкамі з капустаю, агуркамі.

У вачах немцаў, якія тут, у мястэчку, аўтарытэт яго, бургамістра, высокі. У раёне ціха. Ніякіх парушэнняў спакою, налётаў партызан. Дзякуючы гэтай акалічнасці, мабыць, і выбраў гебітскамісар Рог, — прозвішча нібы рускае, хоць сам карэнны немец, — мястэчка сваёй рэзідэнцыяй. Жыць павінен у горадзе, але тут жыве. Заняў з канцылярыяй і світай увесь другі паверх школы, пацясніўшы Швальбе. Нядаўна была нарада бургамістраў, з'ехаліся з іншых раёнаў — Рог перад усімі хваліў Крамера. Праўда, пачуў тут Аўгуст Эрнеставіч вестку, якая і ўзрушыла яго і здзівіла. Гарадскога бургамістра ў Мазыры павесілі самі немцы. Аказаўся бальшавіцкім агентам. Гебітскамісар нібы наўмысна падкрэсліў, што немцам вядома было ўсё загадзя, але спецыяльна чакалі, не арыштоўвалі бургамістра, каб выявіць больш памагатых.

Немцаў многа, але што яны робяць — Аўгуст Эрнеставіч не ведае. Хутчэй за ўсё — нічога не робяць. Ва ўсім пакладаюцца на сілу загаду, жандармерыю і паліцыю. Гэта непакоіць, наводзіць на сумныя думкі. Гебітскамісар Рог — высокі, з прыемным тварам — нікуды не паказвае носа. Не ведае нікога з тых, што служаць у мястэчку ў немцаў, і ведаць не хоча. На раёне не быў ні разу. У яго два асабістыя повары-салдаты і дзве палюбоўніцы. Абедзьве прыгожыя, маладыя — тэлефаністка з пошты і машыністка з канцылярыі гебітскамісара. Гавораць, што палюбоўніцы адна з другой не вітаюцца.

У Гертруды Паўлаўны, Крамеравай жонкі, дружбы дамагаюцца жонкі старшага ляснічага Лагуты, раённага агранома Спыхальскага, урача Здаравені, дарожнага майстра Адамчука. Амаль штовечар хто-небудзь запрашае Аўгуста Эрнеставіча ў госці. Не адмаўляецца, ходзіць. Есць, п'е, падымае тосты, але ніяк не можа пазбавіцца ад уражання, што ўсё гэта несапраўднае, выдуманае. Сярод людзей, што сядзяць з ім за сталом, чокаюцца, падлізваюцца, няма нікога, перад кім мог бы адкрыцца, падзяліцца сумненнямі. Адчувае душой — адзін...

(Працяг будзе)

Уладзімір Ляпёшкін нарадзіўся ў 1928 годзе ў вёсцы Церабель Пухавіцкага раёна ў сям'і настаўніка. Вучыўся ў Рудзенскай сярэдняй школе, а пасля закончыў літаратурны факультэт Мінскага педагагічнага інстытута імя А. М. Горкага.

Цяпер працуе дырэктарам 2-й сярэдняй школы ў г. Мінску.

Вершы У. Ляпёшкіна друкуюцца з 1949 года. Летась у Дзяржаўным выдавецтве Беларусі выйшаў яго першы зборнік «Ранішнія росы».

Уладзімір ЛЯПЁШКІН

РЭХА МАЛЕНСТВА

Лісцём вызваньваюць
асіны
Матыў асенні. Верасы
Убор накінулі свой сіні,
Мігцяць у кропельках
расы.
Арэшнік вылузаў арэхі,
Пад сонцам грэе іх бакі,
І перагукваюцца з рэхам
У нетрах бору грыбнікі.
Іду на покліч, падмінаю
Нагамі рыжае галлё,
Бяру грыбы ў бары,
гукаю
Маленства босае сваё.

Ж Ы Т Ы

Званочкам жаўрук
Адзваніў залатым,
Замоўкнуў напеў салаўіны, —
Абапал дарогі
Усталі жыты,
Згінаюць, хістаюць сцябліны.
Да коласа колас
Падобен, як брат, —
Зрыжэлі ад сонца праменняў.
Гадуе, калышучы,
Буйных зярнят,
З іх кожны не меней паўжмені.
За роднаю вёскай —
Густыя жыты
Плывуць без канца
І без краю...
Здаецца: на сцёблы
Прыляж зверху ты —
Яны і цябе ўтрымаюць.

П А П Е С Н І

У школе малых не відно,
Па лесвіцы не прабягаюць,
Старожка апошні званок
Дала ім у сонечным маі.
Калегі мае — у Маскве,
У Сочы, пад Мінскам на дачы,
Мяне ж к сабе вёска заве,
Я нават у сне яе бачу.
Сумую па вострай касе,
Па ранішнім свежым паветры,
Па звонкіх жытах, па аўсе,
Што шэпча калоссем пад ветрам.
І кліча мяне Церабель —
Сяло у сінеючай далі,
Я школу, як той карабель,
Апошнім штогод пакідаю.
У сумцы маёй — паглядзі —
Няма з хатніх рэчаў нічога...
Блакнот і аловак адзін
Бяру я з сабой у дарогу.

МАЁВЫ ДОЖДЖ

Пярун на лес
Спіраль маланкі кінуў,
Дзе мох пакрыў шурпатыя
камлі,
І кроплі, як свінцовыя шрацiны,
Званілі паўгадзіны па зямлі.
Парасцвіла чаромха
Па-над рэчкай,

Пілуюць ціш рудыя чараты,
І каля вольхаў дзікія парэчкі
Нясмела ўверх ускінулі лісты.
Паплыў удалеч
Басавіты лёскат.
Зірнула сонца. Дзеці на дварэ
Спрачаюцца, што радуга за вёскай
Ваду з азёр блакітных
Зноў бярэ.

ЗАЧАПІЎСЯ ТУМАН...

Зачапіўся туман
За кусты ў лагчынах,
Халадзейшаю стала
Празрыстая даль,
У бары на сурвэтках
Ільняной павучыны
Залатымі крупінкамі
Ззяе вада.
Адгарэлі суніцы.
Адсінелі чарніцы.
Адаспелі маліны.
Адырдзелі брусніцы...
На імхоў дыванах
Каля чахлых хваінаў,
Дзе схіляюць пажоўклы
Круглец вецяркі —
Кіслы сок кожны дзень
П'юць і п'юць журавіны,
Падстаўляючы сонцу
Тугія бакі.
Адгарэлі суніцы.
Адсінелі чарніцы.
Адаспелі маліны.
Даспяваюць рабіны...
Жаўцізна. Жаўцізна.
Пазалота без краю.
З лужын смокчуць ваду
Замаразкі ўначы.
Воддаль ходзіць зіма
І цішком падбірае
Да азёраў, да рэк
І да плёсаў ключы.
Адгарэлі суніцы.
Адсінелі чарніцы...
Толькі ля азярыны
Чырванеюць каліны.

Алесь ПАЛЬЧЭЎСКІ

АПАВЯДАННІ

Мал. А. Барано ўскага

ЧАЙКІ

Яго каханне не мела межаў, і ад гэтага Павел не знаходзіў сабе месца. У падарожжа ён напрасіўся сам. Спадзяваўся, пакуль даплыве цеплаход да Астрахані, зможа яшчэ ўгаварыць Алю передумаць сваё рашэнне.

Яна ехала да маці з цвёрдым намерам не вяртацца больш у Кержанскія лясы.

— Алечка, любая, няўжо ты не разумееш...

— Чула ўжо, не трэба... Так лепей будзе, Паўлік, пакуль не звязалі нас дзеці... Пайдзі лепш вынесі з каюты кавалак булкі. Бачыш, як кружацца яны і просяць есці, — кіўнула яна на чаек.

Ён з радасцю кінуўся з верхняй палубы на сярэднюю. Бег па ўсходцах праз адну, а то і дзве прыступкі. Хацелася як мага хутчэй вярнуцца назад і лішні раз даказаць, як дорага яна яму. Ён не пайшоў

на другі канец цеплахода ў каюту па булку, а забег у буфет, узяў пачку пячэння «Народнае» і засяпшыў на палубу.

— Дай, я сама буду карміць.

Чайкі кідаліся за кавалачкам падкінутага Аляй пячэння. Каторая спрытнейшая, падхоплівала здабычу на ляту і садзілася на зыбкую ваду есці.

Аля звонка смяялася, і яе радасць перадавалася Паўлу. Ён забываўся на сваё гора.

— Алечка, мы будзем кожны свой водпуск праводзіць у падарожжах. Паглядзі, якое хараство навокал, як цудоўна! А колькі такіх прыгожых мясцін!

Аля чуе і не чуе. Звонкія галасы чаек, іх мітусня каля кавалачка спажывы цешаць яе. Павел бачыць, што Аля ў вясёлым настроі, і спадцішка напамінае аб тым, дзеля чаго паехаў у дарогу.

— Ну, што знайшла ты, Алечка, у Астрахані: спёку ўлетку ды халады ўзімку...

— Зноў тое самае, — абарочваецца Аля і перапыняе яго. Нейкі момант яна спачувальна глядзіць на Паўла. Асмялелыя чайкі падлятаюць да самага цеплахода. Яна зноў крышыць пячэнне на частачкі і кідае за борт. Рэдка які кавалачак упадзе на ваду непадхоплены. Гэта ўжо на шчасце тых чаек, што ляцяць ззаду.

Чарада чаек паволі радзее. Гэта скончыўся іхні ўчастак «абслугоўвання». Цяпер яны пераляцяць да цеплахода, што плыве на Маскву, або адпачнуць трошкі, пагойдаўшыся на хвалях, ды заспяшаюць насустрач другому судну.

Павел глядзіць на Алю, на чаек і думае. Думаць яму ёсць аб чым. «Мая работа ў леспрамгасе толькі прычына для Алі... Не кахае яна мяне. А калі б астаўся я ў Астрахані, як хацела яна, магло б тое самае быць...»

Потым, апёршыся на парэнчу палубы, яны глядзяць то на вірлівую каля цеплахода плынь, то на далеч зялёных берагоў. Гутараць спакойна, міла. Нельга нават падумаць, што гэта падарожжа для іх развітальнае.

У Астрахані яны сыходзяць на бераг абое. Павел следам за Аляй нясе чамадан. Ён гатоў несці яго аж да Алінай кватэры, а калі трэба, на край свету, але яна не хоча, каб ён праводзіў дадому.

Моўчкі стаяць так хвіліну, другую на беразе. Нарэшце Аля працягвае руку. Павел пяшчотна цісне яе і, зірнуўшы Алі ў твар, гаворыць:

— Выходзіць, няпраўду кажуць людзі: «З любым рай і ў будане»...

Аля падхоплівае з зямлі чамадан і порсткімі крокамі накіроўваецца ў горад. Павел моўчкі глядзіць услед. Ён не шкадуе, што ехаў так далёка, каб гэтак развітацца. Яму крыўдна, што адцвіло тое, чым даражыў ён больш за ўсё. Аля азіраецца і ў апошні раз махае Паўлу рукою.

Усё Паўлава багацце — партфель-кашолка — пры ім. Ён бярэ білет на гэты ж цеплаход і ідзе блукаць па горадзе. Да стомы ходзіць па знаёмых мясцінах. Так яскрава ўсплылі ў памяці малюнкі студэнцкіх гадоў. «Вунь і Аліна кватэра. Гарыць яркае святло. Напэўна, радуецца маці, што вярнулася дачка. Зайсці? Не. Трэба хоць трошкі мужчынскую годнасць паважаць», — вырашае Павел і заварочвае назад.

... Зноў кружацца чайкі, праводзячы цеплаход. Новыя пасажыры кідаюць ім кавалачкі булкі, пячэнне, па-ранейшаму чайкі не ловяць чорнага хлеба ні ў паветры, ні на вадзе. Кожны крык неўгамонных птушак выклікае ў Паўла вобраз Алі. Здаецца, вось тут яна, стаіць побач і кідае кавалачкі пячэння. Ён азіраецца і не знаходзіць. І яшчэ большы смутак агортвае яго. Так усю дарогу.

У Горкім Паўлу прынеслі на цеплаход тэлеграму.

«Я прыеду, Паўлік, кармі чаек. Цалую. Твая Аля».

І першы раз за апошнія чатыры дні Павел стрымгалоў кінуўся да буфета, каб чым хутчэй споўніць Аліну просьбу.

ВЕРА Ў ЖЫЦЦЁ

Улетку тысяча дзевяцьсот трыццаць пятага года я з Сымонам Куніцкім адпачываў у Кіславодску.

Каля вялікага акварыума, што знаходзіўся перад Каланадай, было заўсёды людна. Ахвотнікі палюбавацца прыгожымі залатымі рыбкамі прастойвалі тут гадзінамі.

Мы любілі сядзець на лаўцы паблізу і назіраць за мітуслівым рухам людзей. Кожны раз больш за ўсё цікавіў нас чалавек сярэдняга росту з сівымі валасамі, падстрыжанымі пад бобрык.

Выйдзе ён са сталовай, акіне позіркам навакол, спыніцца ля акварыума, пастаіць хвілінку і пойдзе направа, зробіць круг, зноў спыніцца на нейкі момант і пойдзе налева. Раз налева, раз направа. Находзіць дзесяць кругоў, паглядзіць у бакі, дзе вольнае месца, і сядзе на лаўку.

Так назіралі мы некалькі дзён пасля снедання, абеда і вячэры. Часам мы выходзілі з Каланады пазней і ўсё адно заставалі чалавека.

Гэта быў загадкавы для нас чалавек, і мы вельмі хацелі пазнаёміцца з ім бліжэй. Хутка выпадак надарыўся сам: на нашай лаўцы было вольнае месца, і стары сеў побач.

— Натупаліся? — спытаў мой сябар і паціснуўся бліжэй да мяне.

— Трохі, — адказаў чалавек, а праз нейкі момант дадаў. — Прывычка, ведаеце.

Такі адказ заінтрыгаваў нас яшчэ больш. Мы разгаварыліся. Спачатку стары неахвотна адказваў. Відаць было па ўсім, цяжка яму ўспамінаць далёкае мінулае.

...Здарылася так, што жандары захапілі іх знянацку.

— Мне было ўжо больш за сорак гадоў, і ў гуртку знаходзіўся амаль пяць гадоў. Здаецца, можна было б і загартавацца як след, але, відаць, кожнаму чалавеку ўласцівы чалавечыя слабасці... Рассадзілі нас усіх восем па адзіночках, ды па розных паверхах і калідорах такіх вялізарных пецярбургскіх «Кры-

жоў». Вы не ўяўляеце сабе жахлівай турэмнай цішыні. Ведаеш, што за таўшчэзнымі сценамі ёсць гоман, людскі вір, а тут, здаецца, жыццё замёрла, спынілася на месцы. Толькі і жыцця таго — гулкія крокі наглядчыкаў па калідоры... І да таго стала вусцішна, апанаваў такі жах, што і выказаць вам нельга. А тут яшчэ думкі, што ўсё так недарэчна абарвалася перад самым канцом, не давалі спакою.

Стары панізіў трошкі голас і, нібы пад вялікім сакрэтам, сказаў:

— Мы рыхтавалі Мікалаю Другому смерць. Дурныя былі, думалі, знішчым цара, дык і лад яго разам знішчыцца...

Тры дні і тры ночы не мог заснуць я на волас... Бясконцыя допыты ў кабінеце следчага, а потым у камеры наглядчыкі знарок раз-поразу адкрывалі форткі і пыталі што-небудзь, абы не даць спаць.

І да таго ўзвінціліся нервы, і да таго стала жахлівай будучыня, што я вырашыў развітацца з жыццём. Парваў сарочку на палоскі, скруціў вяроўку, прывязаў да кратаў і пачаў шукаць, чым бы напісаць на сцяне апошняе пракляцце дэспату. Нагнуўся, шукаю ў куточку і раптам чую сынаў голас, уяўляеце, голас сына, у гэтай жахлівай цішыні, вось тут недзе побач: «Тата, а я з кім буду?». І так працверазілі мяне гэтыя словы, быццам хто вядро халоднай вады лінуў на гарачую галаву.

— Галюцынацыя, — заўважыў я.

— А я і не кажу, што быў сапраўдны сынаў голас, — згадзіўся стары. — Толькі гэта адагнала ад мяне прэч цёмныя думкі. І тут жа я вырашыў: «Не толькі для агульнае справы, але і для цябе, сын мой, я павінен жыць. Што б там ні было...» І з такой верай у жыццё пайшоў на чарговы допыт.

Стары ўздыхнуў і, пазіраючы задуменнымі вачыма ў глыбіню цяністага парку, прыгадваў:

— Дзесяць гадоў дзень у дзень адтупаў вакол слупа на ланцугу. Круг налева, круг направа.

— Баяліся, каб не ўцяклі? — спытаў мой сябар.

— Ды не. На ноч адвязвалі. Пакуту такую прыдумалі за тое, што замышляў благое супраць цара. І от скажыце, чым больш яны здзекаваліся з мяне, тым нянавісць да іх надавала больш сілы. Васемнаццаць гадоў скора, як турнулі цара і рабочыя адчынілі нам турэмныя дзверы. Пара, здаецца, было б і адвыкнуць ад такой прагулкі, а не магу. Прывычка. Абы зрабіў круг у адзін бок, як наступны пойдзеш у другі. Гэта каб не кружылася галава. І так да стомленасці... Ну, вы, мабыць, навічкі тут, а я сёння ад'язджаю. Пайду збірацца ў дарогу. Жадаю добра падлячыцца, адпачыць.

Мы ў сваю чаргу пажадалі шчаслівай дарогі і доўгіх гадоў жыцця.

Чалавек устаў і пайшоў з парку на вуліцу. Я глядзеў яму ўслед і думаў: «Сапраўды, толькі вера ў жыццё і любоў да яго не далі загінуць гэтаму чалавеку ў нечалавечых пакутах».

ДАКОР

І пасля абеду спёка не меншала. Парыла на дождж. Мы, трое жэўжыкаў, стаім ля плота і назіраем, як над гразкай вуліцай вывіваюцца белагрудыя ластаўкі. Яны ловяць мошак, што перад дажджом апускаюцца бліжэй да зямлі.

Вуліца вузкая, і птушачкі стараюцца абмінаць нас. Іх шмат водзіцца ў нашай вёсцы. Амаль на кожным зашчыцці, пад вільчыкам, ластаўчыны гнёзды.

Каму з нас прыйшла думка палохаць ластавак, не памятаю. Мы набралі сухіх камячкоў грязі і пачалі шпурляць у іх.

Захопленыя сваёй працаю, птушкі не звярталі ўвагі на наша свавольства, спрытна выкручваліся ад камякоў і ляцелі ўздоўж вуліцы далей.

«Да пары, кажуць людзі, збан ваду носіць: вушка адарвецца і збан разаб'ецца». Так было і з ластаўкамі. Як яны спрытна ні вывіваліся ад нашых камячкоў, усё ж адна з іх раптам чвікнула і ўпала.

Ніхто з нас не думаў, вядома, што камячок можа трапіць у цэль. Мы перабеглі на другі бок вуліцы. Я падхапіў ластаўку і палажыў на далонь.

Птушачка расплюшчыла вочы, зірнула на нас і зноў заплюшчыла. І колькі ж дакору, колькі пакуты было ў гэтым кароткім позірку!

Хтосьці з хлапчукоў прынёс у конаўцы вады. Я набраў у рот і пырснуў на птушачку. Ластаўка не зварухнулася.

— За што мы яе забілі? — спытаў я, ускладаючы гэтым віну на ўсіх траіх.

І да чаго ж кожнаму з нас траіх хацелася, каб гэта быў не яго камячок грязі.

Дома ніхто з нас не сказаў пра свой учынак.

А праз які тыдзень пасля гэтага бацька, увайшоўшы ў хату з двара, з трывогай у голасе сказаў:

— Ці не асірацела наша ластаўка. Нешта яна ўсё адна ды адна. Можа, каршун задраў ці злы чалавек забіў яе гаспадара.

Я змаўчаў.

А хутка не стала і гэтай ластаўкі. Ці то загінула дзе, ці, можа, ад адзіноты зляцела прэч.

Апусцела гняздо, не стала чутна раніцамі такога мілага, такога прыемнага шчабятання над акном...

Праўда, гняздо пуставала нядоўга. Нахабнікі-вераб'і хутка заўважылі адсутнасць гаспадароў і занялі яго.

На другі год ластаўкі не пасяліліся пад нашай страхой. Ад марозу і ветру гняздо пачало асыпацца, бо вераб'і дрэнныя рамонтнікі. А яшчэ праз год палавіна яго зусім адвалілася.

Зніклі і вераб'і.

Колькі часу прайшло з тае пары, а і цяпер, абы ўбачыў ластаўку, зашчыміць, зашчыміць болем сэрца, хоць, можа, і не мой камячок быў тады віною птушынай смерці.

Затое потым ніколі не шпурнуў я ні разу ў птушку нічым. Нават калі маці пасылала часам прагнаць вераб'ёў з канапель, каб не «пілі» зярнят, я палохаў іх крыкам, свістам, толькі не каменнямі.

ПЕРШАЕ ВЫСТУПЛЕННЕ

Больш за два гады збірала Волька Радзюк грошы, каб купіць піяніна. Кожны месяц адкладала, колькі магла: адзін раз больш, другі — менш. Як выходзіла. Адкладвала ўпотайкі ад мужа.

Мікалай меў слабасць у характары — выпіваў. Зарабляў ён не блага, але частка грошай або зусім не трапляла ў гаспадыніны рукі, або забіралася пад розныя патрэбы назад.

Калісьці, у юнацкія гады, Волька вучылася ў музычным тэхнікуме і марыла паступіць у кансерваторыю. Перашкодзіла вайна. Прыйшлося, як кажуць, змяніць піяніна на станок.

Пасля вайны яна не вярнулася адразу за парту, а там нечакана-негадана — замуства і маленькая Леначка. Не да вучэння стала Вольцы, прыйшлося адкласці яго да лепшых дзён. А праз два гады ў хаце Радзюкоў з'явіўся новы жыхар — Вова. І цяпер ужо брацік з сястрычкай як след загарадзілі дарогу маці ў кансерваторыю.

Сама Волька не стала піяністкай, дык затое сваю любоў да музыкі перадавала цяпер дачцы. Леначка вучылася ў музычнай школе. Настаўнікі хвалілі дванаццацігадовую дзяўчынку за здольнасць і стараннасць, і маці таксама падахвочвала яе:

— Вучыся, дачушка, старайся. Падрасцеш, мы табе піяніна купім, будзеш дома іграць.

І Леначка старалася.

— А за што ты купіш тое піяніна? — зірнуў аднаго разу з дакорам на жонку Мікалай, калі тая пацяшала дачку. — Гэта ж не трохрублёвая цацка.

— Можа выйграем па латарэі, а можа табе прэмію дадуць, — весела адказала Волька. — Чалавек павінен жыць надзеяй на лепшае.

Мікалай нічога не адказаў. «Няхай пацяшае сябе, гэта ж нічога не каштуе», — падумаў ён і супакоіўся.

І вось гэты радасны дзень для Волькі і Леначкі настаў: у хаце з'явілася піяніна. Дзяўчынка аж не знаходзіла сабе месца ад радасці. Вечарам прыйшлі суседкі паглядзець дарагую пакупку ды паслухаць на свае вушы, як грае Леначка.

Грала дзяўчынка цудоўна. Жанчыны не маглі нацешыцца з маленькай суседкі.

— Гляджу я на вашу дачку, Волька, і думаю, якога шчасця дачакаліся нашы дзеці... Вучыся толькі, — сказала суседка, калі Леначка змоўкла на хвілінку.

— Што і казаць, — радасна зірнула гаспадыня на дачку. — Іхняе жыццё і наша — гэта неба і зямля.

Тым часам у пярэдняй бразнулі дзверы і пачуліся крокі. Леначка пазнала — гэта вярнуўся дахаты бацька, і, каб зрабіць яму прыемнае, зайграла сваю любімаю «Няньчыну казку». Мікалай быў пад чаркай.

Дзяўчынка грала з натхненнем. Твор гэты яна любіла і выконвала ўжо без нотаў.

Бацька прайшоў у другі пакой і сеў разувацца.

«Што там такое? Гэта ж не радыё», — падумаў Мікалай і ўстаў, каб упэўніцца.

Хатняе цяпло размарыла яго. Хістаючыся, ён дайшоў босы да пакоя, дзе іграла Леначка, расхінуў абедзве полкі фіранкі і ўтаропіўся на новую ў хаце рэч.

Суседкі пераглянуліся і сцішыліся. Волька глядзела на мужа і таксама маўчала. Адна Леначка, аддаўшыся музыцы, сядзела нахіленая над клавішамі і нічога не заўважала.

Мікалай прастаяў хвіліну, другую, не зводзячы вачэй з бліскучага піяніна. Потым, няўпэўнена ступаючы босымі нагамі па мяккай дарожцы, ціха накіраваўся да Леначкі. Дайшоўшы да піяніна, стукнуў цяжкім кулаком па белых клавішах і грозна спытаў у жонкі:

— Адку-уль?

«У-у-у...» — воклічам адгукнуліся ў тон гаспадару басы.

Ад нечаканасці Леначка ўскрыкнула і беспрытомная звалілася з крэсла.

— Што ты нарабіў, вар'ят? — усхапілася Волька і кінулася да дачкі.

Суседка прынесла вады.

Апрытомнеўшы, Леначка расплакалася. Яна так старалася, каб дагадзіць бацьку сваім першым выступленнем.

— Супакойся, дачушка, супакойся. Твой тата розум прапіў і не ведае, што робіць... — суцешвала маці Леначку.

Мікалай, трымаючыся рукой за піяніна, моўчкі глядзеў то на дачку, то на жонку, то на суседак. Яму карцела даведацца, адкуль з'явіліся ў хаце грошы на пакупку такой дарагой рэчы.

— Не за... за твае п'ю, — сказаў урэшце ў сваё апраўданне і выйшаў з пакоя.

Назаўтра раніцай дзяўчынка не села дома за піяніна. У школе класны настаўнік надзвычай здзівіўся, калі яго найлепшая вучаніца пачала блытаць ноты. А як даведаўся прычыну, паклікаў доктара. Той агледзеў, аслухаў Леначку і сказаў, што пройдзе ўсё. Не адразу, вядома.

Вечарам, каб загладзіць сваю віну, Мікалай прынёс дачцы ў падарунак кніжку з каляровымі малюнкамі і каробку цукерак. Дзяўчынка ўзяла, падзякавала. У Мікалая трошкі адлягло на сэрцы. Аднак першае выступленне не скора выветрыцца з чулай дзіцячай душы.

Казімір КАМЕЙША

У ГРЫБАХ

Кошыкі з верхам.
Не адагнуць спіны,
не адняць рукі.
Пападаюцца,
як знарок,
з кожным крокам
баравікі,
З кожным крокам
сыраежкі
і рыжкі.
Верасень сцежкі
лёгкай меддзю
усыпаў.
Сцежкі —
ступіш —
звіняць пад нагамі.
Толькі сосны
глуха шумяць,
няўжо асіплі?
І яліны нямеюць,
адна,
другая...
Вось і ўсе прыціхлі.
Вецер іх не трывожыць
свістам.
Ага!
Разумею, чаму навакол
такая ўрачыстасць.
Гэта восень
апошняе золата
дорыць

Вымытым ліўнямі
гэтым прасторам.
Ведай!
Калі з верхам кошык
ледзь цягнеш вясёлы ты —
Ты не проста нясеш грыбы,
а золата,
Восені роднай золата.

ВОЧЫ

Глянуць яны —
наскрозь чалавека
бачаць.
Глянуць лагодна,
даверліва —
на сэрцы зразу
лягчэй,
А глянуць дакорліва — бляск іх гарачы
Нібыта агнём душу апячэ.
Буду ісці з імі —
з дарогі ніколі не збочу,
Будзе ў сэрцы прытоенай радасці
пачуццё.
Вось жа дзіўныя вочы!
Сустрэў выпадкова аднойчы,
А імі гляджу на жыццё.

На арбіту камунізма

Валянцін ЧЫМІРКА

ДНЯПРОЎСКІЯ ЗАРАНКІ

Нарыс

ПОШУКІ

Матруна спяшалася за сынам. Цэлячы патрапіць след у след, кратала за яго плячыма клунак, папраўляла, каб лепей ляжаў, не муляў хлопцу ў дарозе, і прасіла:

— Ты ж, Ляксандра, глядзі... Каб адразу напісаў... Мы з бацькам чакаць будзем.

Хлопец крочыў моўчкі, быў заняты сваімі думкамі.

Яны выйшлі на вуліцу, і Аляксандр глянуў на хату. Яна стаяла зводдалі, за агародам, і аж зіхацела аканіцамі. «Добра, што паспеў пафарбаваць, — падумаў ён. — А то бацьку яшчэ работы было б...»

З агарода нёсся халадок, пахла свежая ралля. «Як яны будуць без мяне? Ці ўправяцца самі? — непакоіўся хлопец пра бацькоў. — Хутка ж бульбу кідаць, а я вось... Ды што зробіш?! Цяпер ужо нельга назад».

Выбраліся за вёску, пашыбавалі ў напрамку Дняпра. Там, на рацэ заўсёды ёсць хто-небудзь з лодкай, перакінуць на другі бок. Аляксандр пойдзе ў Лоеў, а там сядзе на аўтобус і паедзе ў Гомель. Вядома, яму шкада пакідаць маці, бацьку, родную Хамінку. На душы, канешне, цяжка, маркотна, але ж так трэба.

Аляксандр перакінуў клунак на другое плячо і раптам спыніўся.

— Ну, мама, ідзі.

— Яшчэ трохі, сынок.

— Не ў салдаты ж...

— Усё адно надоўга. Не скора пабачу...

— Дарма, на дзень неяк заскочу..

— Глядзі ж, каб забег, не мінаў свае хаты.

Але маці развітвацца не спяшалася. Стаяла, глядзела то ў вочы сыну, то мерала позіркам усяго з ног да галавы, быццам сумнявалася: яе гэта Аляксандр ці мо хто іншы? Потым расчулена сказала:

— Вунь які ты ў мяне. Мужчына ўжо!..

I не ўтрымалася, прытуліла да сябе сына, пастаяла так, а пасля павярнулася, пайшла назад.

Усю дарогу Аляксандра турбавалі думкі. То шкадаваў, што дарма не захацеў вучыцца далей — усё ж трэба было налегчы, скончыць дзесяцігодку, і тады перад ім шырэй расчыніліся б дзверы, то супакойваў сябе тым, што і сем класаў не такая ўжо малая навука і пры жаданні можна дасягнуць усяго. А больш думаў пра тое, як ён стане матросам, пачне насіць паласатую, такую заманлівую ў дзяцінстве і нават цяпер, у семнаццаць год, цяльняшку — і, вядома, будзе хадзіць у далёкія рэйсы — да Кіева і далей, пабачыць вялікія гарады, а потым, калі з'явіцца ў вёску, ад дзяўчат яму не будзе адбою.

* * *

Параход «Марксіст», на які паступіў Аляксандр, яму падабаўся. На ім заўсёды было шумна. Людзі кудысьці спяшаліся, бы іх зацягнулі ў Гомель сілком, а цяпер вось адпусцілі і ім не церпіцца хутчэй дадому. Звычайна ў Гомелі параход напакоўваўся пасажырамі, і на Сожы аж да апошняй прыстані не сціхалі жарты, песні. Аляксандр выходзіў на палубу — тут было цікавей. Перад вачыма плылі маляўнічыя берагі, вёскі, сады, сенажаці. На палубе збіраліся хлопцы, дзяўчаты, з якімі можна было пагаманіць.

Язда па адным маршруце неўзабаве надакучыла. Аляксандра перасталі цікавіць пасажыры — ён, бадай, усіх ведаў у твар, не вабіла маляўнічасць берагоў — кожны дзень адно і тое ж. Усё часцей прыгадваліся словы сяброў-аднакашнікаў, якія адгаворвалі Аляксандра, каб не ішоў у матросы.

«А чым жа яна дрэнная, гэта работа? — дакараў некага ў думках матрос. — Добрая работа. А калі крыху і сумнавата бывае, дык ад таго, што рэйсы такія: Гомель — Ветка, Ветка — Гомель...»

Мінуў год, і Аляксандр заявіў начальніку:

— Хачу ў далёкія рэйсы!

Той доўга пазіраў на Дароньку, мо не ведаў, што сказаць гэтаму хлопцу, а пасля ўстаў, паклаў сваю руку на яго плячо:

— На баржу згодзен?

Аляксандр згадзіўся. Чым блага на баржы? Нават і лепш. Гэта ж, прычапіў яе да парахода, і — сядзі сабе, грэйся на сонцы.

Усё лета плаваў Аляксандр на баржы і ўверх па Дняпру, і ўніз. I заўсёды яны плылі паўз Хамінку. Калі-нікалі Аляксандр адпрошваўся на дзянёк дадому, каб праведаць бацькоў.

Аднойчы вярталіся ў Гомель, дзе павінны былі стаць на выгрузку. Ішлі прыцемкамі, і, як толькі наперадзе заблішчэлі агні Хамінкі, параход даў сігнал.

«Не забылі хлопцы, — усміхнуўся сам сабе Аляксандр. — Сігналяць!»

Параход сцішыў ход, і Дароньку выправадзілі на бераг.

Аляксандр з невялікім чамаданчыкам у руках, напакаваным гасцінцамі, ужо ўяўляў, што скажа маці, калі падасць ён ёй квяцістую хустку, як узрадуецца бацька, убачыўшы модную кепку. Чым бліжэй падыходзіў да вёскі, тым хутчэй хацелася трапіць у хату. «Маці, мусіць, вячэру ўжо рыхтуе. А бацька сядзіць ля ра-

ПЕРШЫЯ ТВОРЫ

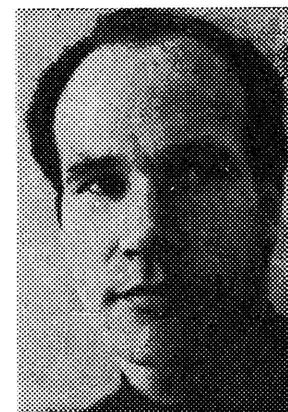

Адбыўся чарговы выпуск у Беларускім тэатральна-мастацкім інстытуце. Дыпломы атрымалі маладыя скульптары, графікі, жывапісцы. У гэтым нумары мы знаёмім вас, чытачы, з дыпломнымі працамі графікаў.

Леанід ШАКІНКА нарадзіўся ў 1927 годзе на Віцебшчыне. Пасля службы ў радах Савецкай Арміі вучыўся ў Мінскім мастацкім вучылішчы, скончыўшы якое, паступіў у тэатральна-мастацкі інстытут. Яго дыпломная праца — серыя лінагравюр пад назвай «Поры года».

Тры гады працаваў Аляксандр Даронька трактарыстам. Перайшоў на ферму — і тут трактар спатрэбіўся, каб справіцца адкарміць за год 2 200 свіней.

Фота **С. Чырэшкіна**

дыёпрыёмніка. Ён любіць паслухаць, што на свеце робіцца».

На вуліцы рыпнуў гармонік, узгарэўся і тут жа стух дзявочы смех.

«Гарманіста павялі, — вырашыў Аляксандр. — Даўно не быў на танцах», — і ён падышоў да клуба.

— Прывітанне флоту, — пачуў Аляксандр знаёмы голас Сашкі Пракопава. — Заходзь, заходзь...

— Дамоў трэба, — Аляксандр паказаў на чамаданчык. — Толькі што з парахода...

— Кінь чамаданчык у куток і гуляй. Паспееш дамоў...

— Не, пайду...

Сашка Пракопаў усё цягнуў сябра ў танцы. Міма праходзілі дзяўчаты. Аляксандр кідаў позіркі на іх, пазнаваў многіх, бо на вуліцы было яшчэ светла. І тут Аляксандр сустрэўся вачыма з адной дзяўчынай. Не пазнаў яе. А тая зноў і зноў азірнулася. Погляд у яе такі ласкавы, лагодны. Калі яна схавалася ў натоўпе, Аляксандр спытаў:

— Чыя гэта? У белай кофтачцы?

— А-а, Вера. Фельчарка... Нядаўна прыехала. — І Сашка таямніча кінуў: — Дзяўчына з ганарком. Абы-хто не падыдзе.

* * *

У Гомелі баржа стаяла нядоўга. Аднаногі асілак-кран мігам павыкідваў цяжкія скрыні і хутка зноў нагрузіў баржу. Аляксандр ледзь не спазніўся, і шкіпер, хоць і добры дзядзька, але бурчэў:

— Так, братка, нягожа. Як забег дамоў, дык і прапаў. А калі баржу ўзялі б на буксір? Што тады?

Аляксандр маўчаў. Вінаваты. Схіліўшы галаву, пастаяў перад шкіперам і нехаця падаўся на баржу. Неўзабаве каля іх ужо круціўся кацер. Падалі канец троса, і Аляксандр лоўка замацаваў яго.

Пазіраючы на сінюю роўнядзь ракі, слухаючы аднастайнае вуркатанне кацера, матрос у думках быў дома, з той, што ўбачыў ля клуба, з Вераю...

Аляксандр не спадзяваўся, што так усё атрымаецца. Ён вярнуўся тады на танцы і адразу адчуў на сабе чыйсьці цікаўны позірк. Хлопец зірнуў па баках і нечакана зноў сустрэўся вачыма з незнаёмай, пра якую расказваў Сашка, і яны абое збянтэжыліся. Калі зайгралі новы танец, Аляксандр падышоў да дзяўчыны.

Танцавалі позна. А калі надышоў час разыходзіцца, Аляксандр напрасіўся ў праважатыя. Вера была вясёлая, жартаўлівая.

Ночы ўлетку кароткія. За гамонкай, спрэчкамі Аляксандр не заўважыў, як стала брацца на дзень. Яны развіталіся.

Добра яшчэ, што паспеў. Праўда, крыху няёмка перад шкіперам.

Але нічога, з дзядзькам Рыгорам можа паладзіць.

Думка пра Веру не выходзіла з галавы. Трымалася дзяўчына з Аляксандрам неяк вельмі ўжо стрымана, насцярожана. Гэтая стрыманасць, мусіць, і не дазволіла яму спытаць, ці можна напісаць ёй пісьмо. І яны разышліся гэтак жа нечакана, як і сустрэліся.

Што будзе цяпер?

Заўважыўшы, як хлопец маркоціцца, дзядзька Рыгор моўчкі паківаў галавой, а потым не ўцерпеў, спытаў:

— Што гэта з табою, Аляксандр? Мусіць, нявесту знайшоў?

Хлопец маўчаў.

Неўзабаве, калі яны зноў вярталіся ў Гомель, дзядзька Рыгор прапанаваў:

— Можаш дамоў забегчы, — ён усміхнуўся ў кулак і дадаў. — Толькі не баўся...

— Добра, дзядзька Рыгор.

На гэты раз Аляксандр выбег на бераг з яшчэ большай радасцю.

Вера была на рабоце. Аляксандр накіраваўся ў Крупейкі, суседнюю вёску, дзе працавала дзяўчына. Вера не чакала такой сустрэчы і збянтэжылася. У той дзень яны доўга гаварылі.

* * *

Зімою яны пажаніліся.

Да вясны жылі разам, у бацькі. Прыгрэла сонейка, пачыналася навігацыя. Надышоў час збірацца матросу ў дарогу.

— Аляксандр, кідай тую баржу, — прасіла Вера. — Я хачу, каб ты быў са мною...

Хлопец задумваўся. «Я хачу, каб ты быў са мною...» Што гэта? Ці не пачынаецца тое, пра што ён не адзін раз чуў ад старэйшых: жонка ў хату — забывай на волю. Але ж ён не на гулянку едзе. І цяпер яго, магчыма, прызначаць ужо шкіперам. Калі ж адмовіцца, то хіба ён знойдзе сабе такую работу? У яго ж няма ніякай спецыяльнасці.

І ён зноў паехаў у Гомель.

Работы на баржы хапала. Аднак, калі мітусня спадала і перад вачыма праплывалі берагі, хлопцу рабілася сумнавата. Прыгадваліся сустрэчы з Верай, апошняя размова. «Я хачу, каб ты быў са мною...» І з грудзей самі сабой вырываліся словы: «І я, Вера, хачу быць з табою...»

Зазірнуць дадому доўга не выпадала. Неяк здаралася, што рачнікі раз за разам хадзілі з баржай уніз — спачатку па Сожу, потым па Дняпры. Толькі праз месяц ці нават болей Аляксандр Даронька наведаўся ў Хамінку. Да яго адразу прыбег цёзка — Сашка Пракопаў. Перагаварыўшы пра ўсе вясковыя навіны, Сашка наступаў на сябрука:

— Чуй, кідаў бы ты тую баржу. Цяпер і ў саўгасе нядрэнна. Вунь я колькі зарабляю!..

Разабрацца ў новых кнігах па жывёлагадоўлі памагае Аляксандру яго жонка Вера Рыбакова — ветэрынарны фельчар саўгаса.

Пакуль Даронька плаваў, калгас у Хамінцы аб'ядналі з саўгасам «Лоеўскі». Адбыліся змены і ў Хамінцы, і ў Крупейках. Але ж... Аляксандру абяцалі месца ў тэхучастку. Тады ён зможа амаль кожны тыдзень бываць до-

ма, і лепшага, бадай, не трэба.

Аляксандр чакаў, што Вера таксама пачне ўгаворваць яго перайсці ў саўгас, а яна чамусьці маўчала. «Ты бач яе... Бы ўсё адно ёй...»

Мінула лета, настала восень. Наўкола стаяла маўклівая туга. Паветра дыхала гарачынёй, хоць вечар збіраўся быць халодны — на захадзе сонца налілося ядраный чырванню. Пахла цёртай саломай, пажухлай травой. Па раллі важна хадзіла вараннё, шукаючы сабе спажывы. Аляксандр вяртаўся дамоў. Ён глянуў на ўзараныя гоні і падумаў: «Не тое цяпер, як было. Усё робіцца па-гаспадарску». Непадалёку вуркатаў трактар. Падышоўшы бліжэй, Аляксандр заўважыў, што яму падаюць знакі рукою. І ён здагадаўся — гэта яго цёзка, Сашка Пракопаў. Бач, вывучыўся на трактарыста і працуе ўжо.

«Правільна зрабіў, — хваліў у думках свайго сябрука Аляксандр. — Цяпер у яго спецыяльнасць у руках. Ды яшчэ якая!..»

Пастаялі, пагаманілі. Потым Аляксандр адышоў убок. Стаяў нерухома, назіраючы, як лоўка вядзе трактар Сашка, як роўна кладуцца барозны. Даронька глядзеў і адчуваў, як усяго яго ахоплівае зайздрасць, што не ён, а Сашка вядзе гэтую магутную машыну.

«От бы сабе навучыцца... — неяк здалёку і таму яшчэ несвядома прыходзіць думка. — От бы сабе... — Аляксандр запыніў гэту думку. — А што?»

НОВАЙ ДАРОГАЙ

У сакавіку падзьмулі цёплыя вятры, і снег раптам пабурэў. Агаліліся ўзгоркі. З-за Дняпра пацягнула пахам прэлага чарназёму ды намытага ў пуцявіны сітняку...

Аляксандру Дароньку не рупіла ўжо ў дарогу. Яшчэ зімою ён атрымаў разлік у тэхучастку і асеў дома. Неяк адразу павесялела ў хаце. Шыракаплечы, дужы, Аляксандр рабіў усё дома і хадзіў на працу ў саўгас. Бацька, Іван Гарасімавіч, інвалід працы, любіў сына. Употай з Матрунай яны ганарыліся ім, што не цураецца хлопец ніякай работы.

Пачалася сяўба. Нядаўні матрос напрасіўся ў прычэпшчыкі. Ну што ж, захацеў — няхай працуе. А потым неяк адразу загаварылі пра хлопца: Дароньку хлебам не кармі, а дай пакорпацца ў маторы...

Даронька экстэрнам здаў экзамены на трактарыста. І раптам, — як гром з яснага неба, — Вера прынесла невясёлую вестку:

— Мяне пераводзяць.

— Куды?

— У Лоеў. Там, у цэнтральным аддзяленні адкрываецца новы ветпункт.

Як часам бывае ў жыцці! Каб стварыць сямейнае шчасце, каб быць разам з Верай, поруч з ёю працаваць, Аляксандр кінуў ранейшую работу, здаў экзамены на трактарыста. Здавалася, цяпер усё будзе добра, аж на табе... Пераводзяць. І зноў, значыць, яна — там, ён — тут. Аляксандр чухаў патыліцу і маўчаў. Каб супакоіць мужа, Вера сказала:

— Я дамоў буду прыходзіць. Тут жа недалёка.

Не, не сказаў ён тады, каб Вера адмовілася ад новай пасады. Ён ведаў: так трэба дзеля агульнай справы.

На світанку, калі яшчэ іншы раз над галавою свецяцца зоры, Аляксандр ідзе з Верай да Дняпра, перавозіць яе на той бок і хуценька вяртаецца дадому, заступае на змену. Хлопцы часам спрабавалі жартаваць з яго, але за сябра заступаўся Сашка, і тыя аціхалі.

Аднойчы на поле прыехаў галоўны інжынер саўгаса. Ён доўга гутарыў з Даронькам, а пасля прапанаваў:

— Пераходзь у цэнтральнае аддзяленне. Ёсць якраз месца трактарыста.

«Мусіць, Вера папрасіла», — падумаў Аляксандр і згадзіўся.

* * *

Тры гады працаваў Аляксандр трактарыстам. Працаваў, як і ўсе, а мо крыху і лепш за іншых. Недарма ў Дароньکі пахвальныя граматы ад райкома камсамола. І не думаў хлопец, што яго чакае наперадзе.

Неяк у канцы 1960 года дырэктар саўгаса Фёдар Цітавіч Лекаркін разам з прарабам Віктарам Рыгоравічам Сакаловым ездзілі ў саўгас «Баравічаны» Наўгародскай вобласці знаёміцца з механізацыяй працы ў свінагадоўлі. А калі вярнуліся, адразу ж узяліся за будаўніцтва нізкасценнага механізаванага свінарніка больш як на тысячу свіней. Работа пачалася дружна, і ўжо ў студзені будынак быў гатовы. У ім трэба было арганізаваць работу па-новаму. Каго ж паставіць за свінара? Выбар прыйшоўся на Аляксандра Дароньку. Яго запрасілі ў кантору саўгаса. У кабінеце дырэктара сядзелі сакратар парткома Мікалай Міхайлавіч Масленка, сакратар камсамольскай арганізацыі Віктар Кукса і яшчэ з паўдзесятка мужчын.

— Сядай, Аляксандр, — прапанаваў дырэктар.

Сеў. А на душы трывога: «Што яны хочуць ад мяне?»

Калі Аляксандр стрэўся позіркам з Віктарам Куксам, той чамусьці затоена ўсміхнуўся. І Даронька яшчэ больш разгубіўся.

— Ведаеш, братка, — пачаў урэшце дырэктар. — У нас да цябе далікатнае пытанне. Вось і думаю, як лепш сказаць. Каб зразумеў адразу...

У Аляксандра крыху адлягло.

— Дык вось што... Свінаром хочам цябе паставіць. Як ты на гэта глядзіш?

Аляксандр здзівіўся. Можа жарт: механізатара ды свінаром?

Думкі перапыніў сакратар парткома:

— Бачыў новы свінарнік? Дык вось... механізатар туды патрэбен. Мы раіліся тут і рашылі, што ты якраз і падыходзіш. Камсамолец. Трактарыст...

— Я з ім нядаўна гутарыў, — умяшаўся Віктар Кукса, — каб падаваў заяву ў партыю. І ведаеце, што ён сказаў: «Рана яшчэ, вось калі што-небудзь значнае зраблю...»

— Вось мы якраз і спадзяемся, што ты зробіш гэтае значнае, — загаварыў дырэктар. — Як вунь Антон Бартуліс ці Лукашкін... Уся краіна пра іх ведае!..

— Слава мне не патрэбна, Фёдар Цітавіч, — падняўся Даронька. — Не хочацца з трактарам развітвацца...

— Дарэмна непакоішся, — запярэчыў дырэктар. — На трактары і будзеш працаваць.

Аляксандр здзіўлена перасмыкнуў плячом.

Пасля той размовы доўга думаў Даронька. І было над чым думаць: браўся ж ён за новую справу. Вядома, Аляксандр бачыў, як кормяць свіней, бо часам памагаў маці. А цяпер вось трэба самому ўсё рабіць. Але што ён усё ж будзе там рабіць? Галоўны заатэхнік Іван Сцяпанавіч Кулага гаварыў, што свіней будуць карміць па-новаму — сырой бульбай і сухімі канцэнтратамі. Даронька чуў пра гэта, але як яно пойдзе, не ўяўляў сабе.

У дапамогу хлопцу вылучылі камсамолку Лізавету Патапенка. Назаўтра яны прымалі гаспадарку. Свіней перагналі ў новае памяшканне.

— Гэта, братка, яшчэ не ўсё, — заўважыў дырэктар саўгаса. — Мы думаем перакінуць сюды і адкормачнікаў. Так што больш за шэсцьсот галоў збярэцца. А вас двое. Раней жа на адкорме працавала больш як дзесяць чалавек.

— Яшчэ мо з гэтага нічога не выйдзе... — не ўтрымаўся Даронька.

— Выйдзе, — ляпнуў па плячы

Пасля работы ідзе Аляксандр Даронька з жонкай і сынам Валерыкам на бераг шумлівага Дняпра.

Адзін клопат у работнікаў саўгаса «Лоеўскі» — хутчэй даць краіне як мага больш мяса і малака. Вось і раяцца пра гэта сакратар парткома М. Масленка, галоўны заатэхнік І. Кулага, свінар А. Даронька і дырэктар гаспадаркі Ф. Лекаркін.

Даронькy дырэктар. — На цябе, хлопча, надзея!

У той першы дзень Даронька ўсё турбаваўся пра механізмы. Ён падвозіў канцэнтраты, засыпаў іх у спецыяльны бункер, а потым уключаў рубільнік транспарцёра. Трэба сказаць, што транспарцёр для запраўкі кармушак працаваў бездакорна.

Назаўтра работы станавілася менш — кармушкі запаўняюцца на двое сутак. Але свінні падыходзілі да кармушак неахвотна, рассоўвалі бульбу і, пакорпаўшыся лычам, адыходзілі.

«Чаму не ядуць?» — хваляваўся Аляксандр. І да Лізаветы:

— Ты бачыш? У свіней ніякага апетыту...

— Я ўжо раней заўважыла. Ды што зробіш?.. Каманда ж такая — карміць сырой бульбай.

— Ідзем у кантору.

Там якраз засталі галоўнага заатэхніка Івана Сцяпанавіча Кулагу. Ён выслухаў іх і ўсміхнуўся. Пасля адчыніў шуфлядку стала, дастаў адтуль невялічкую кніжачку і падаў Дароньку.

— Пачытайце. Тут знойдзеце адказ на ваша пытанне.

У той невялічкай кніжачцы падрабязна расказвалася пра вопыт работы вядомай свінаркі з саўгаса імя Дзяржынскага Капыльскага раёна Героя Сацыялістычнай Працы Ганны Нікульскай. Вопытная свінарка расказвала, што і ў яе былі такія ж турботы, але прайшоў час — і свінні прывыклі да незвычайных кармоў.

* * *

Бываюць дні, якія помняцца на ўсё жыццё. Аляксандр, як сёння, памятае тую сакавіцкую раніцу, калі ён ішоў у райком партыі. У дужых грудзях моцна білася сэрца, а ў галаве мроіліся думкі. Яны былі пра адно: зацвердзяць ці не?

Вось і райком. У прыёмным пакоі сакратара многа людзей. Яны пацішу гамоняць, але Даронька не прыслухоўваецца. Ён пазірае на дзверы з таблічкай «Першы сакратар РК КПБ».

І вось дзверы адчыніліся.

Аляксандр увайшоў у кабінет, спыніўся.

— Праходзь, Даронька, — запрасіў сакратар райкома. — Сядай.

«Ну, чаго я так расхваляваўся? — супакойваў сябе Аляксандр. — Тут жа ўсе свае. Вунь Мікалай Міхайлавіч, сакратар парткома, сядзіць...»

У гэты момант Мікалай Міхайлавіч устаў і зачытаў Даронькаву анкету.

— Якія будуць пытанні да таварыша Дароньні? — звярнуўся сакратар да членаў бюро.

— Хай раскажа, як працуе...

Пра што тут гаварыць? Аляксандр глядзеў на членаў бюро і маўчаў.

— Ну, раскажы, Даронька, як ты там дзевяцьсот свіней гадуеш.

— Гэта зусім проста, — асмеліўся Аляксандр. — І мне здаецца, тут няма пра што расказваць.

Усе засмяяліся.

— Няма пра што расказваць, — сакратар паўтарыў словы Дароньні. — Ты што гэта, братка?..

— А колькі адкорміш, Аляксандр, свіней за год?

— Раней думаў паўтары тысячы.

— А цяпер?

— Цяпер думаю, што каля дзвюх тысяч.

— Гэта ж геройства! Сапраўдны працоўны гераізм!

Потым яшчэ гаварылі. Яшчэ задавалі пытанні.

— Хто за тое, каб Аляксандра Іванавіча Даронькy прыняць кандыдатам у члены партыі?.. — раптам спытаў сакратар.

Аднагалосна.

З бюро Аляксандр не ішоў, а, здаецца, бег. І адразу на ферму. У галаве стаялі словы: «Сапраўдны працоўны гераізм!..» Даронька ўсміхнуўся. Які ён герой? Проста працуе, як падказвае сумленне, — і ўсё...

* * *

Беглі дні, ішлі месяцы. Аляксандр Даронька разам з памочніцай Лізаветай Патапенка здавалі дзяржаве сотню за сотняй кормных свіней. Пра іх справы пачалі пісаць у газетах, расказваць па радыё. Але не такі Даронька, каб задзіраць нос, каб заспакоіцца дасягнутым. Ён імкнецца працаваць сёння лепш, чым учора, а заўтра лепей, чым сёння. Маладыя жывёлаводы адкармілі летась 2028 свіней.

Аднойчы Даронькy паклікалі ў кантору і сказалі:

— Збірайся ў дарогу. Паедзеш у Мінск. На рэспубліканскую нараду працаўнікоў сельскай гаспадаркі.

Аляксандр не чакаў гэтага і быў вельмі рады, бо ведаў: на гэту нараду абяцаў прыехаць Мікіта Сяргеевіч Хрушчоў.

Праводзіць сабраліся амаль усе жывёлаводы. Яны моцна ціснулі Аляксандру руку, жадалі шчаслівага шляху і прасілі абавязкова выступіць, расказаць пра саўгас, пра поспехі жывёлаводаў. Хлопец аднекваўся, а калі падышоў да Веры, каб развітацца, тая, між іншым, сказала:

— Цябе, Аляксандр, просяць... Дык глядзі, не падвядзі...

У Мінску Даронька пазнаёміўся з лепшымі жывёлаводамі рэспублікі. Усе, з кім ён ні гаварыў, шчыра дзяліліся сваімі «сакрэтамі». І Аляксандр не таіўся, таксама расказваў усё, як ёсць. З цікавасцю слухалі Даронькy, зайздросцілі яму.

— Эх, каб і ў нас такая механізацыя!..

— А гэта зусім няцяжка зрабіць, — пераконваў Даронька. — Паверце, наш свінарнік з усёй механізацыяй каштуе ўсяго 2 700 рублёў. Пабудаваць яго па сіле кожнай гаспадарцы. Трэба толькі захацець, настояць...

І вось Даронька выйшаў на трыбуну. Заявіў, што ў чацвёртым годзе сямігодкі разам з памочніцай Лізаветай Патапенка бярэцца адкарміць 2 200 свіней. Ён думаў, што яго выступленне не зробіць ніякага ўражання на прысутных. Аж выйшла наадварот. У сваёй прамове на нарадзе Мікіта Сяргеевіч Хрушчоў сярод лепшых людзей рэспублікі назваў і яго прозвішча.

Вяртаўся Аляксандр з Мінска з адной думкай: «Працаваць... Працаваць... Яшчэ лепш працаваць...»

НЕСПАКОЙ

У пакоі накурана. Сівы дым віецца да столі, ціснецца ў фортку.

Камсамолка Марыя Халімончык зусім нядаўна стала працаваць свінаркай і набыла ўжо добрую працоўную славу.

Знатнаму свінару памагае Валянціна Леная.

— Вось мы вызначылі новыя рубяжы, — гаварыў сакратар парткома аб задачах камуністаў на чацвёрты год сямігодкі. — Яны не малыя. Каб выканаць іх, трэба будзе добра папрацаваць. — Мікалай Міхайлавіч паглядзеў на Даронька і зазначыў. — Як ты думаеш, Аляксандр Іванавіч?

— Я, вядома... Мне не цяжка працаваць, але...

Даронька сціх. Усе зразумелі, што ён хацеў яшчэ нешта сказаць, ды спахапіўся.

— Кажы, не бойся, — прыўзняўся дырэктар.

— А чаго баяцца? — загаварыў Даронька. — Я пра сябе хачу сказаць. Вось мы з Лізаветай узяліся адкарміць сёлета 2 200 свіней. Гэта ж не жартачкі!.. Але — каб чырванець потым не давялося...

— Чаму ж чырванець?

— А таму, што самі ведаеце, якія ў нас подсвінкі... Худыя, слабыя. Пакуль ачуняюць ды набяруцца сілы, марокі колькі! Трэба падумаць пра гэта, і адкорм пойдзе хутчэй...

— Праўду кажа! — пачулася з залы. — Даўно трэба падумаць, каб падабраць на ферму самых працавітых людзей!

Але каго іменна?

— Лізавету Патапенка, — прапанаваў Даронька. — Яна згодна, сама гаварыла...

— А ты з кім будзеш? — спытаў Мікалай Міхайлавіч.

— Нікога мне не трэба.

— Адзін?

— А што? Другія ж могуць, як той Лукашкін ці Бартуліс, дык чым я горшы?

— Глядзі сам... Цяжка аднаму.

— Будзе цяжка, папрашу памочніка.

Камсамолка Лізавета Патапенка ахвотна згадзілася перайсці на другую ферму. Яна не спалохалася, што будзе менш зарабляць, бо разумела: так трэба для справы, для роднага саўгаса.

* * *

Вясною і свавольніку Дняпру раздолле. Гуляе сабе, цешыцца, бы і няма яму чаго рабіць. Кожны раз, калі Аляксандр ідзе на работу, не-не, ды і пастаіць трохі, залюбуецца ракой. Ці ж даўно было тое, калі ён гаспадарыў на ёй? Здаецца, зусім нядаўна. А як многа ўжо вады сплыло!..

Аляксандр глядзеў на раку, на хаты, што на процілеглым беразе як бы гойдаліся на вадзе: «Да Хамінкі ўсё ж не дайшлі хвалі. Стаміліся. А што цяпер дома? Даўно ўжо не быў... Ці ўзяліся за сяўбу?»

Раптам яго паклікалі. Хто гэта? А, Міхаіл Канцавы. Як прызначылі яго інспектарам-арганізатарам новага калгасна-саўгаснага ўпраўлення, ён ужо двойчы заходзіў на ферму. Аляксандр паспеў паскардзіцца, што ў яго забралі трактар і цяпер даводзіцца вазіць кармы на свінарнік коньмі. А гэта ж так нязручна, колькі траціцца часу! Канцавы паабяцаў пагаварыць з дырэктарам, памагчы.

Прывіталіся.

— Ну, як твае справы? Як вучоба?

— Справы, як бачыце, — адказаў Даронька. — А вучоба ідзе к канцу, хутка экзамены.

— Ты які клас канчаеш?

— Восьмы.

— Малайчына. Ну, а калі скончыш дзесяцігодку, тады ў інстытут паступіш?

— А чаму ж і не.

Памаўчалі. Ішлі паволі. Канцавы, абдумаўшы Даронькаву просьбу, загаварыў:

На ферме саўгаса можна сустрэць інспектара-арганізатара Рэчыцкага тэрытарыяльна-вытворчага ўпраўлення М. Канцавога (у цэнтры). **Разам з заатэхнікам саўгаса Зінай Кемеш** (злева) **і Аляксандрам Даронькам яны ўсе пытанні вырашаюць на месцы.**

— Вось што, братка. Я думаю наконт трактара... Ведаеш, цяпер сяўба, няўпраўка. Але праз дзень-два вернем. Так што пацярпі трохі.

Даронька нічога не сказаў, мусіць, быў згодзен.

— Ну, як Лізавета працуе? Не крыўдзішся на яе? — спытаўся інспектар.

— Што вы! Цяпер зусім не тое. Каб бачылі, якіх парсючкоў мне перадае на адкорм!

Аляксандр спыніўся, узяў Канцавога за локаць:

— У мяне да вас, Міхаіл Аляксеевіч, просьба. Я тут з адной дзяўчынай гаварыў. Марыя Халімончык, камсамолка яна. Дык, ведаеце, на ферму просіцца. Я ўжо гаварыў дырэктару, але каб вы яшчэ сказалі, ён бы абавязкова паслухаў...

Міхаіл Канцавы ўжо не раз сустракаўся з Аляксандрам, і кожны раз ён усё больш радаваўся за Даронька: гэты шчыры і сумленны чалавек не шкадуе сіл і працы для калектыву. Такія людзі, як Аляксандр Даронька, нібы тыя зоры, што вечарамі гараць у небе, над Дняпром-ракою, — ярка свецяць для ўсіх, усім дораць натхненне.

Саўгас «Лоеўскі»
Гомельскай вобласці

Гары, камсамольскі аганёк!

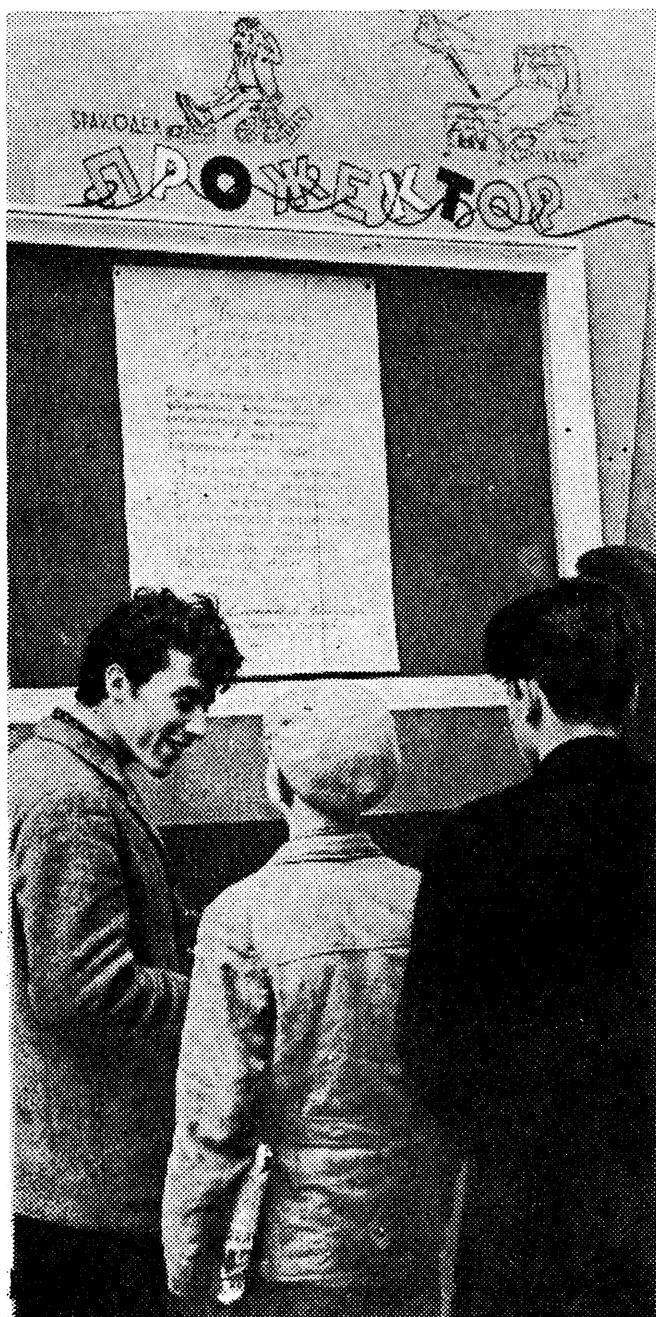

«ПРАЖЭКТАР» ЗНАХОДЗІЦЬ ЦЭЛЬ

ПУЦЁЎКА Ў ЖЫЦЦЁ

Напярэдадні першамайскага свята раптам з'явіўся «Пражэктар». Першае выступленне дэбютанта было бяскрыўднае і радаснае: ён віншаваў станкабудаўнікоў са святам вясны. Аднак пасля свята яго прамені пачалі сляпіць вочы бракаробам, п'яніцам і гультаям.

Праз некаторы час у «Пражэктара» з'явіўся верны памочнік — ударны атрад «Камсамольскі пражэктар».

Пачалося ўсё з газеты, з аднаго нумара «Комсомольской правды», дакладней, нават з тэлефоннага званка. Раніцай мне пазваніў сакратар райкома камсамола Уладзімір Беркаў.

— Добры дзень, Яфім! Чытаў пра пражэктар?

— Пра які пражэктар? Дзе? — адказваю пытаннем на пытанне.

— Ды сёння ў «Комсомольской правде» ёсць. Новы пачын масквічоў.

Бягу па газеты. Ага, вось і пра пражэктар. Ну што ж, усё правільна. Сілы сабраны ў адзін кулак, шукай цэль і дзейнічай.

У гэты дзень спакойна абдумаць прачытанае не далі. Хлопцы заходзілі адзін за адным. На хаду абменьваліся меркаваннямі і беглі ў цэхі — трэба працаваць. Пасля званілі з гаркома, пыталіся, што думаем рабіць. А потым зноў нехта званіў, цікавіўся, што гэта за «Пражэктар» і ці будзем мы яго ствараць.

Вечарам адбылася нарада. Правільней, гэта была не нарада, а абмен думкамі. Узважвалі ўсе «за» і «супраць», крытычна асэнсоўвалі новы рух. Былі і такія, што раілі не спяшацца, паглядзець, як атрымаецца ў іншых. Пераканаў усіх камсорг інструментальнага цэха Віктар Ніціеўскі:

— Чаго вы, хлопцы, спрачаецеся? Дзейнічаць трэба, а не спрачацца. Работы ў нас шмат: новая тэхніка, станкі для прадпрыемстваў сельскагаспадарчага машынабудавання, выкарыстанне абсталявання, сыравіны і матэрыялаў. Трэба ўзяць пад кантроль усе асноўныя пытанні вытворчасці. Ударны, баявы атрад вельмі патрэбны.

За «Пражэктар», за ўзмацненне камсамольскага кантролю над вытворчасцю выступілі ўсе члены камітэта. У гэты дзень «Пражэктар» атрымаў на нашым заводзе пуцёўку ў жыццё.

РЭЙД ЗА РЭЙДАМ

На жаль, я не вёў рэгулярных запісаў у дзённіку. Не падумаў пра гэта, ды і часу не было. Цяпер даводзіцца корпацца ў памяці, у запісных кніжках і пратаколах, успамінаць першыя крокі стварэння «Камсамольскага пражэктара».

Адной з форм умяшання камсамольцаў у вытворчыя справы з'яўляюцца рэйды. Правядзенне іх стала ў нас на заводзе добрай традыцыяй. Рэйдамі асабліва захапляюцца члены камітэта камсамола канструктар Леанід Хурсік і слесар-зборшчык Алег Гарахавік. Прызнацца, радуе нас такое спалучэнне: зборшчык і канструктар. Абодва добра ведаюць вытворчасць, умеюць, як кажуць, глядзець у корань.

Аднойчы ў камітэце камсамола гутарка ішла аб чарговым рэйдзе.

— Захоўванне і выкарыстанне металаў, — каротка вызначыў мэту рэйду Леанід.

Бачу па вачах Алега, што ён не згодзен, але раптам чую:

— А ці не лепш: «захоўванне і выкарыстанне інструменту і прыстасаванняў»?

Хітры Алег: хоча даведацца, як падрыхтаваўся да рэйду Леанід. І вядома, канструктар гатовы абараняць свае думкі, меркаванні.

— Ты кажаш праўду, Алег. Такі рэйд патрэбны, але мы яго правядзем пазней. Цяпер важна іншае: канструктары стараюцца зменшыць вагу станка, эканомяць метал, а ў цэху бываюць выпадкі, калі метал глумяць, перапрацоўваюць яго ў стружку.

Леанід прыводзіць свежы прыклад: на ўчастку наладак робяць інструментальную пліту вагою 197 кілаграм з загатоўкі, якая важыць 450 кілаграм.

— А цяпер падлічыце і зрабіце вывады, — заканчвае ён сваю думку.

Падлічваць няма чаго — 253 кілаграмы металу ідзе ў стружку. Для ўсіх вывад ясны: рэйд патрэбен, і як мага хутчэй. Вырашаем не цягнуць — заўтра ж рэйдавая брыгада адправіцца ў дарогу.

Рабочы дзень скончыўся. Члены рэйдавай брыгады прыступілі да работы. У цэхах да іх далучыліся камсоргі і камсамольскія актывісты. Не стану апісваць падрабязнасці рэйду. Дастаткова сказаць, што пасля апублікавання фотаабвінавачання дырэктар завода Сяргей Аляксандравіч Мурыгін падпісаў вялікі загад па выніках камсамольскага рэйду. Вінаватыя ў няправільным захаванні і выдаткаванні металаў былі пакараны. Праз некаторы час мы праверылі, як выконваецца загад дырэктара. Многія з ранейшых недахопаў былі ліквідаваны.

Шмат гаварылі на заводзе пра гэты рэйд. Вельмі прыемна было слухаць, як адгукаліся аб рабоце брыгады рабочыя, інжынеры і кіраўнікі завода. Але, вядома, больш за ўсё радавалі нас зрухі ў рабоце некаторых служб завода.

Даводзілася чуць і іншае. Некаторыя начальнікі цэхаў гаварылі:

Леанід Хурсік і Алег Зільбург сабраліся, каб абмеркаваць вынікі чарговага рэйду.

— Хто вы такія? Чаму без майго дазволу фатаграфуеце?

Або:

— Ходзяць тут, забаўляюцца фотаапаратам, працаваць перашкаджаюць!

Сустракалі нас на першым часе не вельмі гасцінна. Але мы ўсё ж рэгулярна прыходзілі ў цэхі з нашым фатографам Яўгенам Мацюшам.

Аднойчы заходзім у першы механічны цэх, дзе начальнікам Валянцін Аляксандравіч Брэйкін. Адразу бачым непарадак: каштоўныя ўніверсальна-зборныя прыстасаванні для апрацоўкі дэталей брудныя, накіданыя адно на другое.

Пакуль мы запісваем і фатаграфуем, тэхнолаг цэха Вячаслаў Квяткоўскі ўжо наводзіць парадак. Адразу знайшлося каму і пачысціць, і скласці прыстасаванні. Пасля гэтага цэхавы «Пражэктар», які ўзначальвае камсорг Казімір Шымусік, узяў пад свой кантроль выкарыстанне і захаванне ўсіх прыстасаванняў.

У другім механічным цэху прамень «Пражэктара» трапіў на працяжны станок: на ім працавалі без дапаможнага кранштэйна. А гэта пагаршае ўмовы работы. Па настойліваму патрабаванню «Камсамольскага пражэктара» кранштэйн быў устаноўлены.

Цэхавы «Пражэктар» першага механічнага выявіў, што майстры не перадаюць змен адзін аднаму. Гэта выклікала неарганізаванасць — часта ўзнікалі непаразуменні, майстры звальвалі віну адзін на другога. Дасціпная карыкатура паставіла ўсё на сваё месца.

ШТАБ САДЗЕЯННЯ

Рэйды, хоць і даюць добрыя вынікі, але праводзяцца рэдка — адзін-два разы ў месяц. А вытворчыя пытанні патрабуюць неадкладнага вырашэння. Яны ўзнікаюць штодзень. Як і хто па лініі камсамола будзе іх вырашаць?

Патрэбен баявы аператыўны штаб — штаб садзеяння вытворчасці. І такі штаб быў створаны. У яго склад увайшлі прадстаўнікі ўсіх цэхаў і аддзелаў, а ўзначаліў яго Алег Гарахавік.

Прайшла першая дэкада месяца. На ўчастку зборкі каробак хуткасцей усё ў парадку. І раптам, трывога! Трэці механічны цэх затрымлівае выраб некалькіх дэталей. Што гэта азначае, зборшчыкі ведаюць вельмі добра: амаль гатовыя каробкі могуць затрымацца на некалькі дзён і са спазненнем паступяць у зборачны цэх. Што рабіць? Алег Зільбург, майстар участка зборкі каробак хуткасцей, адразу ж звяртаецца ў штаб садзеяння. І вось ужо трывожны сігнал вывешан у трэцім механічным. Яго чытаюць усе: майстры, рабочыя, тэхнолагі, начальнік цэха. Прыкладна праз гадзіну цікавімся, якія прыняты меры? Камсорг цэха Барыс Канаш паведамляе, што дэталі запушчаны ў вытворчасць і к вечару паступяць на ўчастак зборкі.

Ёсць і другая работа ў членаў штаба садзеяння. Сігналы штаба часам выходзяць за межы завода і адпраўляюцца ў падарожжа на прадпрыемствы - пастаўшчыкі. А бывае і наадварот, калі да нас прыходзяць сігналы з іншых прадпрыемстваў. Вось адзін з іх, прысланы камсамольскім штабам Курганскага машынабудаўнічага завода: **«Дарагія таварышы! Згодна дагавору, Ваш завод павінен паставіць у адрас нашага завода адразны станок 8Б66. Просім аказаць шэфскую дапамогу ў адгрузцы станка ў наш адрас.**

З камсамольскім прывітаннем член камсамольскага штаба І. Саранскіх».

Праз некалькі дзён мы паведамілі ў камсамольскі штаб Курганскага завода, што адразны станок адгружаны.

АНАТОЛЬ ЖУК І ЯГО СЯБРЫ

Афіцыйна ён прымае наведвальнікаў з чатырох да пяці гадзін. Але трапіць да яго можна ў любы час. У тэхналагічнай лабараторыі сядзіць за сталом малады чарнавалосы хлопец. Гэта тэхнолаг Анатоль Жук, начальнік штаба ўдарнага атрада.

Цяпер аб прыёмных гадзінах. Анатоль не дэпутат. Ён — кансультант заводскага аддзела Усесаюзнага таварыства вынаходнікаў і рацыяналізатараў. Пасля работы ён застаецца, каб аказаць тэхнічную дапамогу рацыяналізатарам.

З выгляду крыху флегматычны, Анатоль аднагалосна быў зацверджаны начальнікам штаба «Камсамольскага пражэктара». Добры інжынер і рацыяналізатар, ён заўсёды ўдумліва, па-дзелавому падыходзіць да вырашэння кожнага пытання.

Калі яго зацвярджалі на пасяджэнні камітэта, ён сказаў:

— Я згодзен, але давайце пачнём без спешкі. Першыя крокі павінны быць цвёрдыя і ўпэўненыя. Толькі ў гэтым выпадку нас прызнаюць.

Сваім намеснікам Анатоль прапанаваў зацвердзіць Мікалая Вішнёва, тэхнолага трэцяга механічнага цэха. Вясёлы і рухавы Мікалай добра дапаўняў ураўнаважанага Анатоля. Па характару сваёй работы Мікалай часта бывае ў іншых цэхах.

Было таксама створана сем ударных груп: новай тэхнікі і тэхналогіі на чале з Анатолем Жукам; выкарыстання электраэнергіі і сыравіны, якую ўзначаліў Эрнст

Калі б ні сустрэліся члены штаба «Камсамольскага пражэктара», ім ёсць пра што пагаварыць. Вось і на гэты раз, горача спрачаючыся, ідуць па заводскім двары Эла Лабатава, Уладзімір Шандрыкаў, Мікалай Бондар, Анатоль Жук і Віктар Нічыпаровіч.

Ніканчык; якасцю выпускаемай прадукцыі цікавіцца кантралёр Валянціна Більдзюкевіч. Групу мадэрнізацыі абсталявання ўзначаліў загадчык планава-размеркавальнага бюро рамонтнага цэха Іван Гаўрылін; знешнімі пастаўкамі заняўся дыспетчар Фелікс Кірзнер. У карэспандэнцкую групу ўвайшоў Яўген Мацюш, а кіназдымачную групу ўзначаліў Анатоль Шлопак. Групай аналізу кіруе Эла Лабатава.

Такая структура штаба дае нам магчымасць ажыццяўляць пастаянны кантроль над асноўнымі ўчасткамі вытворчасці. Пры неабходнасці ўсе групы аб'ядноўваюцца і вырашаюць адну найбольш важную задачу.

Ударным атрадам памагаюць шматлікія актывісты ў цэхах і аддзелах.

Прайшло тры месяцы з дня стварэння нашага «Камсамольскага пражэктара», а ў яго святло трапілі ўжо ўсе ўчасткі вытворчага жыцця завода.

Цяжэй за ўсё было арганізаваць нам «Пражэктар» у спецыяльным канструктарскім бюро № 12. Камсорг Генрых Буланкоў гаварыў:

— Нам «Пражэктар» не патрэбен. Я не бачу задач, якія ён мог бы вырашаць.

Мы думалі інакш. СКБ распрацоўвае праекты станкоў, забяспечвае дакументацыяй завод. Ад канструктараў залежаць у многім і якасць станкоў і тэрміны іх вырабу.

Праз некалькі дзён сабралі камсоргаў аддзелаў і прадаставілі ім самім вызначыць задачы «Пражэктара». Спрачаліся доўга і горача, як кажуць, да знямогі. Урэшце прыйшлі да вываду, што «Пражэктар» трэба стварыць абавязкова. Вызначыліся і задачы: кантроль за ходам распрацоўкі праектаў, шэфства над заказамі для прадпрыемстваў сельскагаспадарчага машынабудавання, кантроль над работай аддзела забеспячэння.

Такім чынам, «Пражэктар» пры спецыяльным канструктарскім бюро № 12 быў створаны. Цяпер ім кіруе канструктар Анатоль Мельянцаў.

ГАЛОЎНЫ НАПРАМАК

Задачай нумар адзін, галоўным напрамкам работы «Пражэктара» аб'яўлена барацьба за максімальнае выкарыстанне станочнага абсталявання. Мы правялі масавы рэйд па ўсіх цэхах і на ўсіх зменах. Кожны дзень у штаб паступалі весткі аб прастоях абсталявання, у цэхах і ў заводскім «Пражэктары» з'явіліся сігналы.

Партыйнае бюро завода вырашыла заслухаць на сваім пасяджэнні пытанне аб выкарыстанні абсталявання. Усе матэрыялы па рэйду мы перадалі ў партыйнае бюро завода. Цяпер у кожным цэху працуюць пад дэвізам: «Ні хвіліны прастою! Усім станкам работу!»

Нас хвалюе і другое важнае пытанне — своечасовае выкананне заказаў для прадпрыемстваў сельскагаспадарчага машынабудавання. Спецыяльны працяжны станок для Харкаўскага завода «Серп і молат» прайшоў, як кажуць, па зялёнай вуліцы. У другім механічным цэху камсамольцы адзначалі ў графіку ход вырабу дэталей. Пра тых, хто затрымліваў дэталі, пісалі «Маланкі». У цэхах стварана сапраўды баявая абстаноўка. На сігналы рэагавалі хутка. Інструментальны цэх затрымліваў выраб апраўак для другога механічнага цэха. Члены «Камсамольскага пражэктара» другога цэха Іда Чыкілеўская і Алег Гарахавік накіравалі сігнал інструментальшчыкам. За справу ўзяўся энергічны Віктар Ніціеўскі, камсорг цэха. Хутка разабраўшыся ў становішчы, Віктар дамовіўся з тэрмістамі, каб яны загартавалі апраўкі. А к вечару апраўкі ляжалі ўжо на стале кантрольнага майстра.

Мы разумеем, што галоўная задача «Пражэктара» — не сігналізаваць аб недахопах, а памагаць у іх ліквідацыі. Самае асноўнае ў працы — заваяваць павагу і давер'е. Дзеля гэтага патрэбны прынцыповасць, сумленнасць, справядлівасць і ўпартасць. І яшчэ трэба актыўна ўмешвацца ў вытворчае жыццё, але толькі не баяцца і не спыняцца на палавіне шляху.

І зусім няправільна думаюць тыя, хто сумняваецца — ці пакінуць ім старыя формы працы — кантрольныя пасты, штабы — ці скасаваць іх. Мы лічым, што трэба не толькі пакінуць іх, але і ўмацаваць, — актывізаваць усе формы работы. Тут трэба зразумець, што чым больш будзе памочнікаў у «Пражэктара», тым больш аператыўна ён будзе працаваць, тым лепш зможа «асвятліць» розныя ўчасткі жыцця завода. Калі ж у «Пражэктара» не будзе вялікага актыву, дык ён не здолее па-сапраўднаму давесці да канца пачатую справу.

«Пражэктар» — гэта добрая, дзейсная форма грамадскага, камуністычнага кантролю, якая памагае нам хутка і своечасова ліквідаваць недахопы. Як правіла, «Камсамольскі пражэктар» працуе добра там, дзе адміністрацыя і партыйная арганізацыя падтрымліваюць і накіроўваюць усю работу «Пражэктара». Кіраўніцтва нашага завода падтрымала нас, і мы вельмі ўдзячны яму за гэта.

Работа моладзі ва ўдарным атрадзе памагае выхаванню камуністычных адносін да працы, памагае вырашаць важную задачу стварэння матэрыяльна-тэхнічнай базы камунізма. «Камсамольскі пражэктар» нашага завода шукае і знаходзіць новыя цэлі.

Яфім КРАКАЎ,
сакратар камітэта камсамола Мінскага станкабудаўнічага завода імя Кірава

СЫН ПАСІЯНАРЫІ

У цэнтры Валгаграда на плошчы Загінуўшых Барацьбітоў пахаваны адважны сын іспанскага народа, афіцэр Савецкай Арміі, Герой Савецкага Саюза Рубен Ібарурy.

Каля надмагільнай пліты растуць кветкі, ляжаць свежыя вянкі. Жыве ў памяці людзей высакародны воблік Рубена Ібарурy. Яго партрэт і камсамольскі білет беражна захоўваюцца ў музеі абароны Царыцына — Валгаграда.

Я гляджу на стары, пажоўклы здымак з армейскай газеты. На здымку — жывы, энергічны, вельмі абаяльны юнак. Крыху хударлявы, высокага росту, з прадаўгаватым тварам і прамым носам. Ва ўсім вобліку Рубена нейкі парыў, імкненне наперад.

Рубен нарадзіўся 9 студзеня 1920 года ў Самаростра, у гарах Біскайі. Маці яго — Далорэс Ібарурy, дачка гарняка і жонка гарняка, — з дзяцінства зведала, што такое бяспраўе, галеча, катаржная праца і ўпартая барацьба. Яна рана стала жонкаю і маці, і вельмі рана праявіліся яе цудоўныя здольнасці захапляць і пераконваць людзей сваім узнёслым, шчырым словам.

Перакласці даслоўна імя, якім стаў называць яе народ, — «Пасіянарыя» — вельмі цяжка. Для іспанцаў у гэтым слове заключана высокая апанаванасць ідэяй, гатоўнасць прыняць любыя пакуты ў імя яе, святая вера ў перамогу свабоды, праўды. Усё гэта ўбачыў народ у Далорэс — Пасіянарыі.

Таварышы па падпольнай барацьбе называлі яе чарнавокага хлопчыка не інакш як «Рубен, сын Пасіянарыі». У сям'і біскайскага гарняка часта чуў ён словы: «барацьба», «свабода», «рэвалюцыя», «Ленін», і гэтыя словы сталі з дзяцінства роднымі і блізкімі юнаму іспанцу.

Далорэс Ібарурy пра гэтыя гады жыцця свайго сына пісала яго аднапалчанам:

«Калі Рубену было трынаццаць год, ён прыехаў са мною ў Мадрыд, дзе адразу ж звязаўся з піянерамі. У цяжкі для кампартыі час Рубен прадаваў партыйную газету на вуліцах Мадрыда і працаваў у кварталах рабочых, ашукваючы пільнасць паліцыі, якая праследавала і палявала за гэтай газетай.

Старэйшыя таварышы не раз прасілі мяне забараніць Рубену ўдзельнічаць у дэманстрацыях, калі ўсе былі перакананы, што не мінуць сутычак з паліцыяй. Аднойчы я хацела ўтаіць ад яго вестку пра чарговае выступленне. Але Рубену стала вядома пра гэта. І ў той час, калі я збіралася пайсці на дэманстрацыю, Рубен мне сказаў: «Пачакай мяне, я пайду з табою». Я запярэчыла: «Ты яшчэ хлопчык, а на гэту дэманстрацыю ідуць толькі дарослыя людзі». Рубен з абурэннем адказаў: «І ты яшчэ лічыш сябе рэвалюцыянеркай! Вось як ты хочаш выхоўваць сваіх дзяцей...»

Рубен пайшоў на дэманстрацыю, якая, як мы і думалі, не абышлася без нападу паліцыі, прычым адзін таварыш быў забіты і некалькі таварышаў паранены».

Ішлі гады. Над Іспаніяй навісалі грозныя хмары. У 1934 годзе, калі пачалася магутная забастоўка астурыйскіх шахцёраў, паліцыя арыштавала пад залог дзяцей Далорэс Ібарурy — Рубена і Амаю. З вялікімі цяжкасцямі іх удалося вырваць з паліцэйскіх кіпцюроў. Таварышы з кампартыі вырашылі адправіць Рубена і Амаю ў Савецкі Саюз. І яны прыехалі сюды ў 1935 годзе.

Іспанію ахапіла полымя вайны. Крылатыя словы Далорэс Ібарурy, якія абляцелі ў той час увесь свет: «Лепш памерці стоячы, чым жыць на каленях!» — клікалі на барацьбу за свабоду і шчасце народаў. Болем сціскалася сэрца Рубена. Шмат думак тоўпілася ў галаве. Ён едзе ў Валгаград і паступае ў ваеннае вучылішча. Напружана, не шкадуючы ні сіл, ні часу, шаснаццацігадовы юнак вучыцца ваеннай справе.

«Хутчэй, хутчэй дадому, на фронт!» — гэта думка не давала спакою. Не закончыўшы вучылішча, ён паехаў у Іспанію, уступіў у народную армію, дзе служыў у такіх выдатных камандзіраў-камуністаў, як Мадэста і Матэ Залка.

У бітвах на рацэ Эбра Рубен камандаваў падраздзяленнем разведчыкаў. Па заданню Мадэста смельчакі перабраліся на варожы бераг, знялі фашысцкіх вартавых і забяспечылі пераправу дванаццатага батальёна імя Гарыбальдзі. За гэты подзвіг Рубен атрымаў чын сержанта.

Прайшло два дні. Вораг атакаваў рэспубліканцаў. Камандзір батальёна ў бінокль наглядаў за тым, як ідзе бой. Ён заўважыў у рэспубліканскіх пазіцыях пункт, куды памкнуліся фашысты.

— За мной! — усклікнуў Рубен.

Націск значна большага па сілах праціўніка быў адбіты. У гэтым баі Рубен быў цяжка паранены, але не пакінуў поля бою.

Лярыда адкрывала шлях на Барселону. За тыдзень да таго, як Лярыду ўзялі фашысты, у барселонскі шпіталь да сына прыехала маці.

— Мама, Лярыду здалі? — спытаў Рубен.

— Яшчэ не, але становішча цяжкае...

— Я пайду на фронт.

Яна маўчала.

Пад Лярыдай Рубену прыйшлося камандаваць ротай неабстраляных салдат. На іх наступалі італьянскія фашысцкія танкі. Праціўнік абыходным рухам акружыў роту Рубена. Асабістым прыкладам, мужнасцю і вытрымкай сын Пасіянарыі натхняў байцоў. Многія з іх загінулі ў гэтай няроўнай схватцы з фашысцкімі танкамі. У другі раз параненага, непрытомнага, Рубена вынеслі да сваіх таварышы.

Да французскай мяжы адыходзілі апошнія рэзервы рэспубліканскай арміі. Да павозкі, на якой ляжаў Рубен, падышлі члены ЦК кампартыі Хасэ Дзіяс і Лістэр.

— Рубен, — сказаў Дзіяс, —

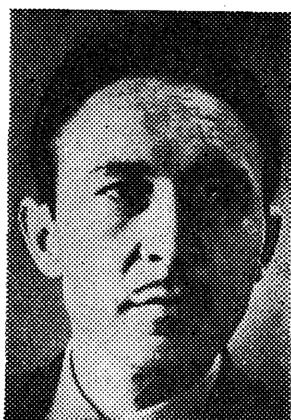

ПЕРШЫЯ ТВОРЫ

Міхаіл МОЎЧАН нарадзіўся ў 1925 годзе на Гродзеншчыне. Яшчэ перад вайной разам з бацькамі быў паехаў у Аргенціну шукаць працы. У 1956 годзе ён вярнуўся на радзіму і паступіў у Беларускі тэатральна-мастацкі інстытут, які скончыў сёлета, абараніўшы дыпломную працу — серыю літаграфій пад назвай «У пошуках лепшага жыцця».

у Францыі цябе інтэрніруюць, магчыма, нават трапіш у канцлагер. Але мы зробім усё магчымае, каб сын Пасіянарыі зноў быў у сяброў.

І пацалаваў яго ў бледны лоб.

— А дзе мама?

— Яна з супрацоўнікамі ЦК і рэдакцыі «Фрэнтэ Роха», яна раскажа ўсяму свету пра трагедыю нашага становішча, пра здраду чэмберленаў. Лепш за Пасіянарыю гэта ніхто не зробіць.

Пакутлівым для Рубена быў шлях у канцлагер для інтэрніраваных. Але на поўдні Францыі ў яго знайшлося многа сяброў. Яны арганізавалі ўцёкі.

Рубен зноў апынуўся ў Савецкім Саюзе.

Дзевятнаццацігадовы камсамолец, барацьбіт-антыфашыст ведаў, што хоць рэспубліканцы і былі пераможаны, але барацьба будзе працягвацца.

У 1940 годзе Рубен ідзе ў Чырвоную Армію. Ён ганарыўся тым, што служыць у Першай Маскоўскай пралетарскай дывізіі. Праз некаторы час Рубен атрымаў званне лейтэнанта і стаў камандаваць кулямётным узводам.

Такім вось, поўным нянавісці да фашызму, пайшоў Рубен Ібаруры на фронт у першы ж дзень нападу на нашу краіну гітлераўскіх захопнікаў.

Пры абароне моста каля горада Барысава ён быў паранены. Упарты, жорсткі бой за мост працягваўся некалькі гадзін. Калі змоўклі апошнія стрэлы, камандзір палка размясціў байцоў на кароткі адпачынак, а ўзводу Рубена Ібаруры загадаў заняць пазіцыі баявой аховы ля моста. Гітлераўцы зноў пайшлі ў атаку. Яны спадзяваліся змяць танкамі савецкіх салдат.

— Сябры, — звярнуўся Рубен да байцоў, — не прапусцім фашыстаў. Но пасаран! — крыкнуў ён па-іспанску. І залёг за супрацьтанкавае ружжо.

Фашысцкія танкі адкрылі ўраганны агонь з гармат і кулямётаў. Але агонь байцоў Рубена Ібаруры выводзіў са строю адну за другой машыны ворага. Моцны ўдар у нагу зваліў Рубена. Паранены, ён зрабіў яшчэ адзін стрэл амаль ва ўпор па танку.

Пацягнуліся доўгія дні лячэння. Спачатку ў Маскве, потым у Куйбышаве і нарэшце ва Уфе.

Не дачакаўшыся, пакуль зажыве рана, ён выпісаўся са шпіталю і паехаў у Маскву. Тут сустрэў даўняга сябра Арцёма Сяргеева, мужа сястры Амаі. Гаварылі пра вайну, пра тое, што ворага адагналі ад Масквы, але баі перамясціліся на поўдзень.

— А мы сядзім у тыле. Не, так нельга, — узбуджана гаварыў Рубен.

— Куды табе з такімі ранамі? Падлячыся. А чаму ты не пішаш маці? — спытаў Арцём.

— А што я буду пісаць? — ускінуў густыя бровы Рубен. — Маё месца на фронце, а я сяджу ў Маскве.

Праз некаторы час Рубен пайшоў у галоўнае ўпраўленне кадраў Міністэрства абароны і дабіўся, каб яго залічылі ў дывізію. Вечарам таго ж дня паехаў на фронт, ледзь паспеўшы пазваніць сястры Амаі. Больш родныя яго не бачылі.

Ужо з Валгаграда 13 жніўня 1942 года Рубен пісаў:

«Дарагая мама! Я не пісаў табе, пакуль не ведаў, куды мяне прызначаць. Сягоння я магу табе сказаць гэта. Знаходжуся ў вядомым месцы, якое для мяне вельмі дарагое. Гэта горад, дзе я вучыўся...

Мне хочацца хутчэй у бой. Можаш быць перакананa, што я выканаю свой камсамольскі і воінскі абавязак...»

23 жніўня 1942 года фашысты фарсіравалі Дон. Буйныя сілы мотапяхоты і танкаў рынуліся на поўдзень, каб адсюль уварвацца ў Валгаград. На іх шляху жалезнай заслонай сталі савецкія войскі. Галоўны ўдар на гэтым участку лёг на плечы Гвардзейскай 35 дывізіі. Яна павінна была заняць абарону на фронце Самахвалаўка — Катлубань.

Палкі дывізіі яшчэ знаходзіліся ў дарозе. На рубеж разгортвання быў пастаўлены перадавы атрад. Ён складаўся са стралковага батальёна і кулямётнай роты, якой камандаваў гвардыі капітан Рубен Ібаруры. Ноччу перадавы атрад завязаў жорсткі бой з праціўнікам. Батальён утрымліваў рубеж да таго часу, пакуль не падышлі палкі дывізіі. Але гэта быў толькі пачатак. Перадавы атрад атрымаў цяжкае заданне — прыкрыць правы фланг дывізіі каля хутара Уласаўка.

Здавалася, гэта было звыш чалавечых сіл: удзень салдаты былі ў дарозе, ноччу вялі цяжкі бой. На досвітку таксама завязаўся бой. Загінуў камандзір батальёна.

Рубен Ібаруры ўзначаліў батальён. Ён сказаў коратка, з цвёрдай рашучасцю, як гаварыў у баі на Эбра і пад Лярыдай у Іспаніі, як гаварыў пад Барысавам у Беларусі:

— Фашысты не пройдуць — но пасаран!

Зноў бой. Вузкі ўчастак абароны палаў у агні. А калі фашысты кінуліся ў атаку, зноў пачалі біць нашы кулямёты і аўтаматы.

Потым падняўся з кінжалам у руцэ Рубен Ібаруры, за ім у адзіным імкненні ўсе астатнія. Гвардзейцы сутыкнуліся з ворагам. Пачалася рукапашная схватка... Калі перавага ў баі была на баку гвардзейцаў, фашысты ўжылі новы манеўр. Свежымі сіламі пяхоты пры падтрымцы танкаў яны ўдарылі з флангаў. Батальён трапіў у агнявыя абцугі. Рубена раніла ў жывот. Ён пахіснуўся і паваліўся на зямлю. Абмацаў сябе, дакрануўся да жывата — рэзкі боль працяў усё цела. Яму зрабілася горача, вочы памутнелі. Але ён быў жывы і, намацваючы ручку кінжала, імкнуўся працягваць бой...

Рашучым штурмам адбіўшы ў ворага гэты вогненны кавалак волжскай зямлі, аднапалчане доўга шукалі Рубена. Пачало цямнець, а знайсці яго ўсё не маглі. Заглядвалі ў кожны кут траншэі, у кожную варонку, абмацвалі, здавалася, кожны метр зямлі. Нарэшце знайшлі. Рубен ляжаў уверх тварам, пульс у яго ледзь-ледзь быў прыкметны. Яго павезлі ў шпіталь. Калі ў палату да Рубена прыйшлі аднапалчане, ён, гледзячы на іхнія змрочныя твары, крыху прыўзняўся і сказаў:

— Не трэба, сябры, слёз. Я паміраю за Іспанію і за Савецкі Саюз. Перадайце маці, што я змагаўся, як сын Пасіянарыі.

І яшчэ дадаў, з цяжкасцю вымаўляючы кожнае слова:

— Калі давядзецца каму з вас быць у Іспаніі, пакланіцеся ёй ад мяне, пацалуйце яе зямлю...

І змоўк назаўсёды.

«Няма больш нашага Рубена», — гэтыя трывожныя словы абляцелі ўсю дывізію. На мітынгах, перад боем савецкія воіны кляліся адпомсціць ворагам за смерць сына Пасіянарыі.

— Гераічная смерць Рубена Ібаруры, — гаварыў на пахаванні героя член Ваеннага Савета фронту М. С. Хрушчоў, — гэта яго бяссмерце. У свае маладыя дваццаць два гады загінуў ён на полі бою, да канца выканаўшы свой воінскі абавязак. Памяць аб ім навечна застанецца ў сэрцах савецкіх людзей і нашых верных сяброў — іспанскіх барацьбітоў супраць фашызму. Палымяны сын Іспаніі, Рубен Ібаруры ваяваў на савецкай зямлі гэтак жа самаадданa і гераічна, як і савецкія добраахвотнікі Інтэрнацыянальнай брыгады ў Іспаніі. Подзвігі герояў,

Герой Савецкага Саюза Рубен Ібаруры. Май. 1941 г.

што аддалі жыццё ў агульнай барацьбе за свабоду, ніколі не будуць забыты, яны народзяць новых герояў і новыя будучыя подзвігі.

Калі савецкія салдаты ўзялі Берлін, нехта на адной з калон рэйхстага выскраб штыком: «Не прайшлі, гáды. Но пасаран! Тут мы разграмілі фашызм».

Фашызм не прайшоў. Але ён застаўся ў Іспаніі. З таго часу над Іспаніяй — чорная ноч. Але мы ведаем — іспанскі народ пад кіраўніцтвам сваёй слаўнай камуністычнай партыі працягвае барацьбу. Заклік, які ўпершыню прагучаў з вуснаў Пасіянарыі, гучыць у Іспаніі і сёння. «Но пасаран! Фашысты не пройдуць!»

Радзіма Рубена — шахцёрская Біскайя — зноў стала сімвалам і сцягам іспанскіх працоўных за свабоду Радзімы. Ва ўсім свеце расце магутная хваля салідарнасці з народам Іспаніі, які вядзе барацьбу за светлую будучыню сваёй краіны.

Іспанскі народ пераможа. Ён заўсёды будзе памятаць імя Рубена Ібаруры, сына Пасіянарыі...

Сямён ДЫХНЭ,
маёр запасу

Пра наш маральны кодэкс

Сяргей ГРАХОЎСКІ

ДЛЯ ШЧАСЦЯ ЖЫВЕ ЧАЛАВЕК

Нам насустрач па вуліцах і плошчах ідуць людзі. Паспешлівыя юнакі і дзяўчаты, задуменныя пажылыя жанчыны і сярэдняга веку мужчыны з пасівелымі без пары скронямі. Адны з іх усміхаюцца, другія ссунулі бровы ў глыбокай задуме. Пра што яны думаюць? Што іх радуе? Што непакоіць? Можа ў гэты момант у некага нарадзілася мудрае рашэнне яшчэ нябачанага архітэктурнага ансамбля, а нехта знайшоў рашэнне канструкцыі новай машыны. Магчыма, у сэрцы аднаго юнака загучалі радкі натхнёнай паэмы аб маладосці, а другі ў гэтую хвіліну цвёрда рашыў сказаць сваёй каханай тое, на што так доўга не адважваўся.

Ідуць людзі. Яны заўсёды спяшаюцца, пазіраюць на гадзіннікі, бо час сапраўды набірае касмічныя хуткасці. За ім трэба не толькі паспець, але і абагнаць яго. Такі ўжо характар у савецкага чалавека, няўрымслівы і неспакойны, дапытлівы і прагны, бо ён жыве не толькі для сябе, дбае не толькі пра сённяшні дзень. У яго шырокія далягляды, акрэсленыя планы, велічная мэта, імя якой — камунізм.

Мы часта ў характарыстыках пішам пра чалавека, што ён добры работнік, увесь час перавыконвае вытворчыя нормы, старанна ставіцца да сваіх абавязкаў, не мае адміністрацыйных спагнанняў, але забываемся сказаць, ці добры ён чалавек, ці клапатлівы ён муж і бацька, ці шчыры ён з людзьмі, ці чулы і ўважлівы да кожнага чалавека. Таму і здараецца, што, толькі прачытаўшы яго прозвішча ў газетнай калонцы аб скасаванні шлюбу, мы даведваемся пра яго сямейную трагедыю і пачынаем шаптацца, паціскаць плячыма і не адважваемся ўмяшацца ў «чужыя справы».

У савецкага чалавека няма «чужых спраў», няма «чужых клопатаў». Усё нас хвалюе, усё радуе і засмучае, бо законам нашага жыцця стала: чалавек чалавеку — таварыш, друг і брат. У гэтым братэрстве — сіла і чысціня нашага грамадства, у ім загартоўваюцца і праяўляюцца нашы характары, усё наша маральнае аблічча.

Чым больш у цябе сяброў на зямлі, тым радасней, тым лягчэй ісці ў любую дарогу. А дарога ў нас вялікая і светлая. Яе пройдзе толькі той, хто пазбавіцца ад непатрэбнага грузу мінулага, ад перажыткаў, якія

цягнуць назад, хто ачысціць душу ад усяго дробязнага і цёмнага — ад эгаізму і злосці, ад уласніцкіх путаў і чэрствасці. З душою, акрылёнаю неўміручаю ідэяй камунізма, кожны з нас павінен ісці ў заўтрашні дзень, думаць аб тым, што ён можа і што павінен зрабіць на зямлі, клапаціцца пра тых, што прыйдуць яму на змену.

Будучыня чалавецтва куецца сёння ў кожнай сям'і, і мы адказныя за будучыню кожнага члена сям'і. Мы павінны думаць аб ім ад калыскі да таго дня, калі выправім сваё дзіця ў вялікую дарогу.

РАБОЧАЯ ДЫНАСТЫЯ

Мы не вядзём геральдыкі, не пішам сваіх радаслоўных. У нашай вялікай савецкай сям'і ёсць адзін герб — Серп і Молат, асветлены сонцам і смелаю мараю. Біяграфія двух-трох пакаленняў аднаго роду можа расказаць больш, чым дзесяткі кніг, бо ў ёй змясцілася цэлая эпоха, суровая і баявая, шчаслівая і бясконца дарагая сэрцу кожнага савецкага чалавека.

...Па вуліцы ішла пажылая жанчына. Невысокага росту, шырокая ў плячах, там-сям сівізна на галаве, а вочы зусім маладыя і чыстыя. Зірнеш у іх, і можаш даверыць такому чалавеку самае дарагое. Я ж у яе спытаў толькі дарогу. Жанчына спынілася, выслухала мяне, вярнулася назад і павяла нацянькі да завулка, які заблытаўся сярод новых кварталаў нашай сталіцы.

— А да каго вы там ідзяце? — пацікавілася мая клапатлівая праважатая.

Я сказаў, што шукаю майстра цэха завода імя Кірава Пятра Віктаравіча Кардымона. Жанчына адразу спынілася, падняліся бровы, добрыя светлыя вочы пачалі ўглядацца ў мяне, нібы сілілася пазнаць забытага знаёмага.

— А ён цяпер там не жыве, — сказала яна. — Пеця з сям'ёю перад Новым годам пераехаў у новы дом.

— Прабачце, а вы яго ведаеце?

— Сын гэта мой, старэйшы.

Я расказаў, якая патрэба вяла мяне да Пятра Віктаравіча. Мы пазнаёміліся, разгаварыліся, а праз некалькі хвілін зайшлі ў чысты, утульны пакойчык. За адчыненым акном лопаліся і развіналіся пупышкі буйнага бэзу, зялёным пушком пакрыліся кусты парэчак. Пахла вясною і вільгаццю перакапанай зямлі ў маленькім гародчыку. Дар'я Аляксееўна Кардымон успамінала вясну сваёй маладосці і дняпроўскія кручы за родным горадам Крамянчугом.

...Дымны, закураны ліцейны цэх на маленькім заводзіку. На ім некалі адлівалі алюмініевыя міскі, а як толькі пачалася імперыялістычная вайна, яго назвалі гучным і не зусім зразумелым словам «Арсенал». Семнаццацігадовая Даша, тоненькая і кволая, працавала на ім ліцейшчыцай.

Кожны дзень у Крамянчуг прыходзілі доўгія таварныя эшалоны. У іх плакалі дзеці, прычыталі жанчыны, з дзвярэй пазіралі маўклівыя барадачы. Ехалі бежанцы з Беларусі, уцякалі ад вайны.

Неўзабаве на «Арсенале» з'явіўся высокі чарнявы юнак у доўгай, відаць, з чужога пляча куртцы, у пабітых чаравіках. Ён прыехаў з Мінска з маткаю і сястрою. Звалі яго Віктар Кардымон. Даша лавіла сябе на тым, што ўсё часцей і часцей пачала думаць пра невядомы ёй горад Мінск, пыталася, дзе ён, які, ці далёка ад яго фронт. Даша працавала побач з Віцем, і ранічкаю, ідучы на завод, заўсёды выпадала так, што хлопец даганяў яе. Яны разам ішлі ў свой курны цэх.

А хутка маладыя ліцейшчыкі з крамянчугскага «Арсенала» селі за вясельны стол. Гасцей амаль не было. Вайна. Паплакалі маці слязамі смутку і радасці за сваіх дзяцей. У мінскіх бежанцаў з'явілася блізкая радня ў далёкім ад радзімы горадзе. Так пачалася дынастыя Кардымонаў.

Прашумела над краінай рэвалюцыя, заканчвалася вайна. Жыццё перавярнулася і стала зусім іншым. Вярталіся на радзіму бежанцы, паехалі ў Мінск Віктаравы маці і сястра. А яго, маладога і гарачага, падхапіла хваля бурных рэвалюцыйных падзей. Ён уступіў у Чырвоную Гвардыю, узяў у рукі вінтоўку, каб абараняць заваёвы Вялікага Кастрычніка. У той памятны 1917 год у маладых Кардымонаў нарадзіўся сын. Яго назвалі Пятром. Моцна трымаючыся адно за аднаго, жылі, працавалі, змагаліся за сваё шчасце, за шчасце сына, за шчасце людзей маладыя Кардымоны — работніца «Арсенала» і баец Чырвонай Гвардыі.

У 1922 годзе яны прыехалі ў Мінск. Пасяліліся ў маленечкі прыватны пакойчык на Вакзальнай вуліцы, дзе жыла з дачкою Віктарава маці, Ганна Андрэеўна. Хоць і стала цясней, але ўсім было добра і радасна. Па хаце бегаў пяцігадовы Пеця і гугукала ў калысцы маленькая Верачка. Віктар Кардымон працаваў цесляром. Будаваў масты, а Дар'я Аляксееўна была нянькай ў дзіцячым садзе.

— Усяк даводзілася, — успамінае яна, — але ніхто нікога ніколі не папракаў, ніхто не сварыўся. Падрасталі дзеці і, гледзячы на нас, стараліся памагчы і мне, і бабулі, і бацьку. А калі ў нас з'явіўся Леанід, старэйшыя няньчылі яго, глядзелі за домам. Так мы і жылі разам, дружна і хораша.

З 1929 года Віктар Осіпавіч працаваў на партыйнай рабоце: быў заўсёды там, дзе цяжэй, дзе ён патрэбен. Арганізоўваў калгасы, ствараў тарфяныя заводы, пасля аж да самай вайны быў парторгам на чыгунцы.

Дзеці растуць непрыкметна, а як толькі пойдуць у школу, гады бягуць асабліва хутка. Так непрыкметна дайшоў да сёмага класа і Пеця Кардымон. Вучыўся і быў за гаспадара ў хаце: маці на рабоце, бацька часта ў раз'ездах. Трэба ж і дроў накалоць, і вады прынесці, і ў магазін збегаць, Лёньку дагледзець.

Рабочыя людзі скупыя на пахвалу і салодзенькую ласку. Яны ўмеюць стрымліваць свае глыбокія пачуцці і не ўмеюць уголас захапляцца «талентамі» і «выключнымі якасцямі» сваіх дзяцей.

Так было і ў сям'і Кардымонаў.

Скончыў Пятро сямігодку і сказаў бацькам:

— Пайду працаваць.

Ён бачыў, што яго рубель будзе не лішні ў хаце, а рукі з самага маленства цягнуліся да металу. Ён любіў слухаць, як ён звініць, становіцца паслухмяным у руках чалавека.

Чатырнаццацігадовы Пеця Кардымон пайшоў на завод імя Кірава (тады ён зваўся «Камунар») вучыцца на слесара. Шустрага і сціплага хлапчука палюбілі стары майстар Некраш і таварышы па цэху. Побач працаваў яго равеснік, негаваркі і нечым заўсёды заклапочаны хлапчук. Пеця даведаўся, што ў яго няма бацькоў, што начуе ён, дзе прыйдзецца, таму і кашуля падоўгу не мытая і сам ён нейкі пакамечаны. А хлопец добры, працавіты. Запрасіў яго Пятро да сябе. Паабедалі разам, прагаварылі да поўначы і ляглі спаць на адзін ложак. Так і з'явіўся новы сябар у доме Кардымонаў. У вялікай і дружнай сям'і, нават у цеснай кватэры, добраму чалавеку заўсёды знойдзецца месца, шчырае слова і ласка.

Праз дзевяць месяцаў Пятру Кардымону прысвоілі рабочы разрад. Ён пайшоў працаваць слесарам у брыгаду рамонтнікаў механічнага цэха. У далоні ўядаўся металічны пыл, часам смылелі рукі ад зубіла і малатка, але заўсёды было радасна на душы за сваю рабочую годнасць, за кожную ўдачу, за скупое майстрава «добра».

Выцягнуўся, узмужнеў малады слесар. Глыбока пасаджаныя чорныя вочы прагна да ўсяго прыглядаліся, а рукі стараліся ўсё зрабіць як найлепш. Чаго не ведаў — пытаўся, што не ўмеў зрабіць — прасіў паказаць. І на заводзе сям'я была дружная, шчырая, клапатлівая. А калі ўвечары збіраліся дома бацька і дзеці, тата расказваў пра выдатнага машыніста з мінскага дэпо, пра першы калгасны сход, што ён праводзіў непадалёку ад Смалявіч, а то браў свежую газету і чытаў уголас самае цікавае. Мама працавала санітаркаю ў бальніцы. Яна часам затрымлівалася на дзяжурстве, і ўсе яе дома чакалі. Кіпеў самавар, Вера і Лёня рабілі ўрокі, бабуля, Ганна Андрэеўна, слухала расказы сына і старэйшага ўнука. Яна радавалася, што падрастае здаровае і трывалае трэцяе пакаленне яе

сям'і. Ім усё ясна ў жыцці: працаваць, вучыцца, паважаць людзей і ўсё рабіць як найлепш...

У 1938 годзе Пятро Кардымон ажаніўся з работніцай швейнай фабрыкі імя 8 Сакавіка. Сам малады, а жонка яшчэ маладзейшая. Прывёў нявестку ў сям'ю, але і тады ў іх двух невялічкіх пакойчыках не стала цясней. Добры чалавек, які займае месца ў сэрцы, ніколі не замінае ў хаце. А Зіна, невялічкая, зграбная, вясёлая, як веснавы ручай, прынесла з сабою іскрыстую лёгкасць і святло, непасрэднасць і адкрытасць.

Праз год пасля вяселля прыйшла новая радасць. У доме Кардымонаў з'явіўся новы чалавек. Хлопчык. Назвалі яго Георгі. Аж не верылася Дар'і Аляксееўне і Віктару Осіпавічу. Самі ж яшчэ маладыя, здаецца, ці даўно ўпершыню сустрэліся на «Арсенале» і на табе — бабуля і дзед. А хутка і ўнучку прычакалі, Ларысу.

Мабыць, няма ў нашай краіне ніводнай сям'і, якую б не апаліла, не пакалечыла вайна. У першыя ж дні страшэннай навалы пачалі разлятацца мужчыны з сям'і Кардымонаў. З бронецягнікам паехаў былы чырвонагвардзеец камуніст Віктар Осіпавіч, Пятро стаў спачатку мінамётчыкам, а пасля, як ён сам кажа, «доктарам» танкаў: за плячыма была вінтоўка, а ў руках малаток і зубіла. Яго чатырнаццацігадовы брат Лёнька падаўся некуды на ўсход, спачатку працаваў у падмаскоўным калгасе, а падрос і пайшоў добраахвотна ў армію.

Пераможцамі прыехалі з вайны сыны Дар'і Аляксееўны. На мыліцах вярнуўся муж, у Пятра яшчэ нылі свежыя раны. Але зноў сабралася дружная сям'я ў маленькую ўтульную кватэру на Спартыўным завулку.

Пятро ў першыя ж дні пайшоў паглядзець на свой завод. Паглядзеў і сэрцам прыкіпеў да яго. Сталі абгарэлыя сцены, віселі скручаныя ад агню бэлькі, ляжалі груды друзу, зарослыя сівым палыном. Па трое сутак не прыходзіў дадому Пятро Кардымон з завода: разбіраў бітую цэглу, мураваў сцены, збіраў такі-сякі інструмент. З розных франтоў, у пілотках і палінялых гімнасцёрках, у афіцэрскіх кіцелях прыходзілі былыя кіраўцы, і завод хутка ажыў, засвяціліся вокны, зноў зазвінеў метал, загулі станкі.

Цяпер Пятро Віктаравіч Кардымон працуе майстрам энерга-рамонтнага цэха і ўзначальвае брыгаду камуністычнай працы. Але ў спісах работнікаў завода імя Кірава, апрача яго, запісаны яшчэ тры Кардымоны. Сапраўды, цэлая дынастыя!

У пачатку 1962 года сям'я Пятра Віктаравіча Кардымона пераехала ў новы дом. З вокан утульнай і вельмі чыстай трохпакаёвай кватэры відаць агні тэлевізійнай вышкі і непагаснае зарыва над аўтамабільным і трактарным заводамі.

— А вунь і наш, кіраўскі,— паказвае на заводскія карпусы Пятро Віктаравіч.

Трыццаць адзін год свайго жыцця аддаў ён заводу. Тут усё блізкае і роднае яму, яго сям'і, яго дзецям, і яны свае жыццё назаўсёды звязалі з «бацькавым» заводам. Тут кожны ведае адзін аднаго, многія сябруюць сем'ямі, радасці і гора дзеляць разам. Некалькі гадоў назад прапанавалі Пятру Віктаравічу новую кватэру, але ён адмаўляўся. Некаторыя нават лічылі яго дзіваком. А ён казаў:

— Пакуль яшчэ людзі жывуць цясней і горш за мяне, ім і давайце, а я і пачакаць магу.

І чакаў, хоць і вырасла сям'я, падняліся дзеці. Затое цяпер асабліва хораша ў доме Кардымонаў. Шчаслівa жыве дружная сям'я самых звычайных савецкіх людзей. Так, самых звычайных.

Якія ж педагагічныя прынцыпы ляжаць у аснове выхавання маладога савецкага чалавека ў сям'і?

— Я педагогікі не ведаю, і мая Зінаіда Антонаўна яе ніколі не вывучала,— гаворыць Пятро Віктаравіч Кардымон,— а дзяцей, як бачыце, выгадавалі добрых, сумленных і працавітых. Ніколі нас не выклікалі ў школу, ніхто не скардзіўся на іх, ніколі яны не ленаваліся. У сям'і ўсе дзеці ў нас роўныя, ніхто не лічыць сябе лепшым або горшым.

Відаць, лепшая педагогіка — праца з маленства, павага да яе, пачуццё адказнасці за кожны свой крок. Нездарма ж народ гаворыць: «Што ў дзяцінстве выхаваеш, на тое ў старасці абапрэшся».

Я расказаў аб трох пакаленнях сям'і Кардымонаў. Тут эстафету працоўнай славы перадаюць з пакалення ў пакаленне, як самы дарагі скарб, як фамільную спадчыну рабочай дынастыі.

Хіба ж гэта не паказальна: дзед чорнарабочы, чырвонагвардзеец і партыйны работнік, яго сын — рабочы высокага класа, майстар выдатнай якасці, а ўнук — інжынер, нястомны шукальнік новага і перадавога!

Сціраецца грань паміж разумоваю і фізічнаю працаю. Часам слухаеш размову двух маладых людзей і не разумееш, каторы з іх інжынер, а каторы рабочы. Яны аднолькава валодаюць і вышэйшаю матэматыкай, і сапраматам, і практыкай работы за станком. Такі наш малады савецкі чалавек. Так яго выхавалі дома, у школе і ў піянерскім атрадзе, у камсамоле і ў дружнай рабочай сям'і.

Але, як кажуць, і ў сям'і бываюць выродкі.

САЛОДКАЯ АТРУТА

«Ёсць яшчэ, на жаль, і такія бацькі, якія абыякава ставяцца да выхавання дзяцей, ствараюць ім абстаноўку гультайства, а часам і самі адмоўна на іх уплываюць. Іменна з такіх сем'яў маладыя людзі трапляюць часам у лік хуліганаў, дармаедаў», — гаварыў Мікіта Сяргеевіч Хрушчоў на XIV з'ездзе ВЛКСМ.

Чытаеш гэтыя словы і думаеш над лёсам тых маладых людзей, чыё жыццё стала пакутамі для бацькоў, для блізкіх, нарэшце, лягло цяжкім грузам на плечы нашага грамадства.

Адкуль жа бяруцца васемнаццаці- і дваццацігадовыя хуліганы і дармаеды, п'яніцы і распуснікі, нахабныя абібокі? Яны ж вучыліся ў савецкай школе, чыталі «Маладую гвардыю» і «Педагагічную паэму», «Як гартавалася сталь» і «Паднятую цаліну», вучылі на памяць вершы Маякоўскага і Купалы. Чаму ж яны сталі нягоднікамі і паразітамі? Дзе былі іх бацькі?

Бацькі былі побач, яны любілі і песцілі сваіх дзяцей. Часта можна пачуць, як маці з пачуццём перавагі над суседкаю гаворыць: «А я для свайго нічога не шкадую». Маленькі сынок тэта добра разумее, адчувае сваю ўладу над матчыным сэрцам і патрабуе ўсяго, чаго яму толькі захочацца. Ён ведае добра «дай», «купі», «хачу», «маё» і зусім не разумее «няможна», ніколі не скажа «на, вазьмі». А маці ўголас захапляецца сваім маленькім дыктатарам:

— Ён у нас такі разумны, такі таленавіты, але ўжо нервовы, яму нельга пярэчыць, нельга крыўдзіць. На, на, сыночак, вазьмі, толькі не плач.

І сыночак адразу змаўкае. Ён ужо ведае, што разумнейшы, прыгажэйшы і лепшы за ўсіх дзяцей на свеце, што яму ўсё дазволена, усё можна.

— Навошта вы так песціце свайго Мішу? —пытаюся ў мамы.

— Досыць, што я ў дзяцінстве не мела ні ласкі, ні радасці. Рана страціла бацькоў, выхоўвалася ў чужых людзей, усяк бывала. А сыночак мой няхай ласуецца і за мяне і за сябе, ён жа ў нас адзін, усё для яго. Я маці, я ведаю, што раблю.

Так, у Мішы ёсць бацькі, да слепаты ўлюбёныя ў яго, але няма выхавальнікаў.

Міша расце і заўсёды помніць, што ён не такі, як усе астатнія, што ён лепшы за іх, што яму ўсё дазволена, што ніхто яго не павінен ушчуваць, адмаўляць у яго патрабаваннях. Іменна ў патрабаваннях, бо прасіць ён не ўмее, пытаць дазволу не навучыўся.

Вось ён пайшоў у першы клас, вось з'явілася першая двойка, заўвага настаўніцы, з яго пасмяяліся сябры, і Міша прыбягае дадому ўвесь у сля-

зах, маці кідаецца дә яго, цалуе і лашчыць, суцяшае і ўпрошвае не плакаць.

— Гэта дрэнная цёця, ваша Ганна Пятроўна, я з ёю пагавару.

І назаўтра бяжыць да настаўніцы, да дырэктара школы, абураецца і патрабуе да свайго дзіцяці выключнай увагі:

— Ён жа ў мяне нервовы, ён такі ўражлівы, да яго павінен быць асобы падыход. Ну, пастаўце яму хоць тройку, я вас прашу, не крыўдзіце дзіця. Я не толькі маці, а і ўрач, я не магу пусціць Мішачку ў школу, пакуль ён не супакоіцца. У яго баліць галоўка і сапсаваўся апетыт.

Так і хадзіла ўсе дзесяць год у школу Марыя Фёдараўна выпрошваць сыну тройкі, абараняць яго ад «чэрствых» і «бяздушных» настаўнікаў.

Ужо вялікім дзецюком Міша так і не ўмеў выпрасаваць сабе штаны, мама не дазваляла яму запальваць газавую пліту або забіць цвік: чаго добрага, яшчэ па пальцы стукне, а пасылаць у краму па хлеб дарослага хлапчука лічыла непрыстойным.

Як жа — адзіны любімы сын, ну як яго не песціць! Ідзе Міша ў кіно, мама яму цішком у кішэню пакладзе лішні рубель. Хіба ж можна шкадаваць роднаму дзіцяці? Так-сяк закончыў Міша дзісяцігодку. Настаўнікі былі рады, што пазбавіліся ад гультая і шумных налётаў яго мамы. А Марыя Фёдараўна абуралася, што яе сына недаацанілі, што знарок хочуць прынізіць годнасць такога прыгожага і ласкавага хлопчыка.

— Цяпер адпачні, сынок, пагуляй, набярыся сіл,— казала Мішу добрая мама. І Міша гуляў. Прыходзіў дахаты далёка за поўнач, а калі бацькі ішлі на работу, ён соладка спаў у сваім пакоі.

Бацьку, паважанага і вельмі занятага чалавека, гэта пачынала непакоіць, ён хацеў пасадзіць сына за падручнікі, каб той рыхтаваўся да экзаменаў у інстытут. Марыя Фёдараўна накідвалася на мужа:

— Ты не любіш яго, так і ў сухоты можна ўвагнаць, дай адпачыць дзіцяці. За дзесяць гадоў яму агорклі гэтыя падручнікі. Ён хоча паступаць у фізкультурны. Там у цябе знаёмых няма?

У фізкультурным інстытуце Мікалай Васільевіч знаёмых не меў, а Міша на першым экзамене праваліўся.

Дый паступаў ён так, не столькі для сябе, колькі для бацькоў, каб не папракалі яго.

Неяк за абедам Мікалай Васільевіч сказаў сыну, што трэба прыстроіцца на работу.

— Не хвалюйся, баця, аформлюся. Разумею — стаж патрэбен.

Але па-ранейшаму Міша знікаў кожны вечар, прыходзіў толькі пад раніцу, твар станавіўся азызлы, а з яго пакоя несла перагарам гарэлкі.

Бацька хадзіў пахмуры і маўклівы. Ён памыкаўся сур'ёзна пагаварыць з сынам, але яго не заўсёды застанеш дома.

— Ты думаеш, ён не перажывае, —суцяшала мужа Марыя Фёдараўна.— Ён жа кожны дзень ходзіць, каб аформіцца на работу.

Мікалай Васільевіч пайшоў на завод, куды трэці месяц «афармляўся» Міша. У аддзеле кадраў яму сказалі, што ніякі Міша ні разу да іх не заходзіў і не падаваў заявы.

Толькі цяпер Мікалаю Васільевічу ўспомніліся «баця», «законна», «жалезна», «каласальна» ў мове яго сына. Адкуль гэты жаргон? Куды ён ходзіць? З кім сябруе? Што робіць да раніцы? Дзе бярэ грошы?

Упершыню ў жыцці бацька ўмяшаўся ў лёс сына, стукнуў па стале кулаком і сказаў:

— Ты ведаеш наш савецкі закон — хто не працуе, той не есць? Вылазь з-за стала, зарабі спачатку гэты кавалак хлеба, а пасля садзіся.

Гаворка закончылася істэрыкай Марыі Фёдараўны. Яна папракала мужа ў несправядлівасці і празмернай суровасці. «Хлеба роднаму дзіцяці пашкадаваў. І я ж зарабляю, ён мае есць». Справа ледзь не дайшла да разводу.

Нарэшце Міша паступіў на радыёзавод, вучыцца на слесара. Трэба было рана ўставаць, бегчы пад дожджыкам па цёмных вуліцах да прахадной. А дома так было ўтульна і цёпла, так хацелася спаць. І Міша неяк праспаў. Ён паскардзіўся маме, што вельмі стаміўся, што дрэнна сябе

адчувае. Пашкадавала Марыя Фёдараўна сына і выпісала яму бюлетэнь на тры дні. Хутка Міша стаў самым «хваравітым» у цэху і на заводзе. А калі не было бюлетэня, ён выходзіў з дому, але ішоў не на завод, а зусім у другі бок. З'явіліся «сябры», яны паказвалі дарогу ў рэстараны, а калі аднойчы не было чым заплаціць за выпітае і з'едзенае, Міша сілком зняў гадзіннік з рукі свайго сабутэльніка. Так з'явіўся ў аддзяленні міліцыі акт на Мішу.

За тры гады Міша лічыўся на працы толькі восем месяцаў. Кім ён толькі ні быў: і слесарам, і электрамантажнікам, і статыстам у кіно, але нідзе больш за два месяцы яго не трымалі. Затое ў міліцэйскай справе ўсё болей і болей з'яўлялася актаў аб хуліганстве, п'янках і непрыстойных паводзінах. Мішу некалькі разоў папярэджвалі, каб пачаў працаваць, ён абяцаў, даваў слова, нават падаў заяву на трактарны завод. Падаў... і паўгода не паказваў туды вачэй, але ўсім казаў: «афармляюся на трактарны».

Летась Мішу тройчы выклікаў ваенкамат, а яму ніяк не хапала часу, каб схадзіць туды, прайсці камісію і стаць са сваімі равеснікамі ў рады Савецкай Арміі. Папярэджвалі работнікі міліцыі, бралі подпісы, што пачне працаваць. Міша ўжо не лічыўся не толькі з бацькамі, але і з законамі народа, які яго паіў, карміў і адзяваў дзевятнаццаць гадоў.

У міліцыю прыйшоў сам бацька. Нялёгка яму было расказваць горкую праўду пра сына, прызнавацца, што самі гадавалі дармаеда, і прасіць дапамогі.

О, каб ведала пра гэта Марыя Фёдараўна, цесна было б мужу ў хаце. Яна бегала ў пракуратуру і ў суд, плакала і патрабавала, прасіла і расказвала пра свае заслугі, абвінавачвала школу і камсамольскую арганізацыю, дакарала ўсіх на свеце, апрача сябе. І ўсё ж яе Мішачку выслалі на тры гады. Няхай папрацуе, калі бацька з маткай не навучылі, можа людзі добрыя навучаць. Навучаць напэўна.

У гэтай горкай гісторыі ўсё праўда. Ёсць у Мішы і прозвішча, і пэўны адрас, але справа не ў тым, каб называць іх. Яго кароткая і сумная біяграфія, відаць, тыповая для некаторых юнакоў і іх бацькоў. Іх не многа, але яны, на жаль, яшчэ ёсць. Ёсць яшчэ сем'і, у якіх гадуюцца «выключныя», «самыя прыгожыя», «самыя разумныя» дзеці. Ім усё дазволена, усё даступна, іх кожнае патрабаванне выконваецца дарослымі. Яны становяцца маленькімі тыранамі бабулек, нянек, бацькоў, настаўнікаў. Яны лёгка бяруць усё гатовенькае і нічога не даюць у замену. Іх ад самых нязначных клопатаў і намаганняў засцерагае сляпая бацькоўская любоў—гэтая салодкая атрута, што на доўгія гады калечыць самага блізкага і дарагога чалавека. Такія бацькі забываюць, што іх дзіця, пакуль яно яшчэ малое, не толькі іх сямейная радасць і ўцеха, а перш за ўсё—гэта будучы чалавек, будаўнік, стваральнік і грамадзянін камуністычнага заўтра. Усе яго «выключныя» якасці могуць раскрыцца толькі ў працы, у адносінах да вялікай справы ўсяго савецкага народа, вызначацца мераю аддачы сіл, здольнасцей, запалу душы людзям, сярод якіх ён жыве і будзе жыць. Ён належыць народу, ён яго часцінка, яго надзея.

З нараджэння і да дня, калі прыйдзецца выпраўляць свайго нашчадка ў вялікую самастойную дарогу, яго патрэбна выхоўваць сумленным і працавітым чалавекам, з пачуццём адказнасці за кожны свой крок. Трэба думаць, каб сын або дачка ішлі ў жыцці па галоўнай магістралі, а не шукалі лёгкіх бакавых сцежак. Пра гэта клапоцяцца настаўнікі, піянерская арганізацыя, камсамол, усе савецкія людзі. Але іх намаганні без правільнага выхавання ў сям'і могуць быць марныя.

Глядзіш — і не хочацца верыць, што з выпеставанага хлопчыка вырас дармаед, захрыбетнік, які ўсё грабе пад сябе, прагна ўсмоктваецца ў самы смачны кавалак агульнага каравая, а сам нічога не дае і не хоча даваць. «Думаю, таварышы, што такія людзі самыя небяспечныя раскрадальнікі народнага дабра, зладзеі і супраць іх патрэбна выклікаць гнеў народа. Трэба, каб такія людзі заўсёды адчувалі, што наш народ ненавідзіць дармаедаў, што людзі працы, за кошт якіх жывуць цяпер гэтыя

дармаеды, не хочуць болей цярпець гэтых трутняў»,— гаварыў М. С. Хрушчоў у прамове на XIV з'ездзе камсамола.

Чытаючы гэтыя гнеўныя і справядлівыя словы, думаецца, што яны звернуты не толькі да тых, хто спрабуе пражыць за чужы кошт, хто спустошыў сябе духоўна. Яны — і напамінак бацькам, чые дзеці яшчэ жывуць пад іх крылом. Кім яны будуць, якое месца зоймуць у жыцці, што яны змогуць даць сваёй краіне, народу, які іх корміць і поіць з калыскі, ці здольны яны будуць будаваць камунізм і жыць пры камунізме? Такою мераю павінны вымярацца ўчынкі, паводзіны, усе маральныя якасці кожнага савецкага чалавека. Гэтаю меркаю павінна вымярацца бацькоўская любоў і патрабавальнасць да кожнага дзіцяці.

* * *

Мільёны савецкіх юнакоў і дзяўчат будуюць гіганты энергетыкі на магутных рэках Сібіры, здабываюць алмазы і ўздымаюць цаліну, вараць сталь і пільна ахоўваюць спакой і мір на нашай зямлі. У іх дужыя рукі і гарачыя сэрцы, чыстае сумленне і светлая, акрыленая рамантыкай і творчым неспакоем маладосць. Ім належыць сённяшні і заўтрашні дзень, будучыня зямлі і касмічных вышыняў сусвету.

Іх гадавалі і выпраўлялі ў вялікую жыццёвую дарогу добрыя і разумныя матчыны рукі, ім сілы давала савецкая Радзіма, шчырыя і працавітыя людзі вучылі жыць і змагацца за шчасце. Партыя дала ім крылы самай высокай і светлай мары: «Цяперашняе пакаленне будзе жыць пры камунізме».

Яно яго будуе сваімі рукамі. Свецяцца агнямі новыя гарады, збудаваныя нашай моладдзю, шумяць паркі і скверы, пасаджаныя камсамолам, з канвеераў сыходзяць машыны з маркаю маладзёжных брыгад камуністычнай працы, бязмежным морам развінуліся ўраджайныя палі Радзімы — на іх працуе савецкая моладзь.

Чалавек нараджаецца для шчасця, ён прыносіць шчасце сабе і людзям, а шчасце — у натхнёнай творчай працы народа, у чысціні душы, у высокіх пачуццях гуманізму, у нястомных пошуках і намаганнях, адкрыццях і перамогах, у здзяйсненні нязгаснай, як сонца, ідэі, імя якой — камунізм.

Ідуць заклапочаныя, радасныя і шчаслівыя савецкія людзі ў свой заўтрашні дзень. Паглядзі, малады бацька, паглядзі, маладая маці, куды пойдзе ваш сын, ваша дачка, ці гатовы яны да паходу, ці дужыя ў іх рукі і плечы, ці гарачыя і чыстыя іх сэрцы?

Родныя прасторы

Фота **Л. Эйдзіна.**

Сёння полем, дзе быў
партызанскі раён,
Самаходны камбайн
гоніць жытні загон.

Аркадзь КУЛЯШОЎ

ПРАБЛЕМА ТРЫВАЛАСЦІ

ЧАМУ ЗАГІНУЎ САМАЛЁТ?

Сухія радкі газетнага паведамлення: «... разбіўся пасажырскі самалёт. Пасажыры і экіпаж загінулі. Спецыяльная камісія вядзе расследаванне прычын катастрофы».

Час ад часу такія інфармацыі разам з фотаздымкамі разбітага самалёта здараецца прачытаць у газетах.

Натуральна, што прычыны катастрофы бываюць розныя. Часам — памылка пілота. Але ж, як правіла, за штурвал пасажырскіх лайнераў садзяцца самыя вопытныя лётчыкі. Бывае, што прычына — у недасканалай канструкцыі самалёта. Але і тут, як правіла, інжынеры вельмі старанна разлічваюць крыллі, цела і мускулы магутнай машыны, а потым лётчыкі-выпрабавальнікі экзаменуюць самалёт у паветры, перш чым дадуць яму пуцёўку ў жыццё.

Дык у чым жа справа? Хто ж тады вінаваты? Метал. Так, той самы метал, з якога зроблена машына.

Разлічваючы тую ці іншую дэталь, канструктар меркаваў, што яна «ідэальна здаровая». А дэталь можа быць «інвалідам». Унутры яе могуць быць нябачныя ракавіны і расколіны, структура металу можа не адпавядаць зададзенай. Рэжым тэрмаапрацоўкі не вытрыман, на паверхні ўзніклі драпіны і шчыліны. І кожная з іх можа стаць прычынай смерці дэталі.

Ну, а калі непрыгодная дэталь зойме сваё месца ў машыне, дык як тут не ўспомніць дзіцячую казку пра каваля, які дрэнна падкаваў каня. Адарвалася падкова — паваліўся конь. Паваліўся конь — прапаў коннік. Прапаў коннік — загінула войска.

Аналогія з самалётам поўная.

ЗБРОЯ КАНТРАЛЁРА

Здавалася, гэта вельмі проста. Трэба толькі выпускаць усе дэталі без браку. Але гэтае пытанне залежыць ад завода, г. зн. ад соцень і тысяч людзей і станкоў. І проста скажам, гэта даволі складаная справа.

Лепш пытанне паставіць так: як перагарадзіць дарогу браку?

Адказ на гэта трэба шукаць у аддзеле тэхнічнага кантролю кожнага машынабудаўнічага завода. Іменна там, у канцы заводскага канвеера, — незалежна ад таго, сыходзяць з яго самалёты ці радыёпрыёмнікі, пыласосы ці аўтамабілі, — стаяць людзі, якія, распісваючыся ў пашпарце машыны, сведчаць, што яна прыгодная. Кантралёры — салдаты службы трываласці. Але чалавек становіцца салдатам толькі тады, калі ў яго ў руках зброя. Чым жа ўзброены кантралёры?

Каб вымераць памеры дэталі, кантралёры карыстаюцца шаблонамі і калібрамі. Каб праверыць якасць знешняй апрацоўкі, прымяняюць яшчэ і розныя аптычныя прыборы — ад вока кантралёра да спецыяльных мікраскопаў, праектараў і індыкатараў.

Але як пранікнуць у сярэдзіну металу? Як даведацца, якая яго структура? Вядома ж, што крохкасць чыгуну залежыць ад наяўнасці маленечкіх, нябачных вокам пласцінчак графіту, і, наадварот, дробныя зерні структуры мартэнсіту надаюць сталі пластычнасць і пругкасць. Як пракантраляваць якасць і глыбіню самых складаных відаў сённяшняй тэрмаапрацоўкі?

Прыходзіцца браць дэталь, распілоўваць яе, шліфаваць, пратраўляць кіслатой і толькі тады даследаваць яе пад мікраскопам. На гэта траціцца каля 10 гадзін маруднай ручной працы. Але не гэта галоўнае. Калі звычайны вал лёгка вымераць калібрам, дык даследаваць яго структуру не распілоўваючы, г. зн. не разбураючы, проста немагчыма. Таму з партыі дэталей выбіраюць некалькі штук і «прэпарыруюць» іх. Калі працэнт браку не перавышае нормы, дык партыю прапускаюць, калі перавышае, — выбракоўваюць. Вось так і ўзнік выбарачны кантроль.

Але калі ўсе дэталі ў партыі не правяраюцца, дзе гарантыя, што брак не пройдзе міма кантралёра і не стане на сваё месца ў машыне, дзеля таго... каб стаць прычынай аварыі? А ў сённяшняй жа тэхніцы, калі мы маем справу са складанейшай аўтаматыкай, дастаткова, каб хоць адзін прыбор «схібіў», як выйдзе са строю ўсё прыстасаванне.

Цікавы і такі гістарычны экскурс. Вядома, што калі амерыканцы рыхтаваліся ўпершыню прымяніць атамныя бомбы супраць безабаронных японскіх гарадоў Хірасімы і Нагасакі, яны зрабілі для гэтых бомбаў мноства запасных дэталей. Як вядома, у той час амерыканскае камандаванне мела толькі дзве бомбы, камплектаў жа зрабілі не два.., а тысячу! Навошта? Амерыканцы зрабілі гэтую тысячу камплектаў для кантролю. 998 былі разбураны ў працэсе выпрабаванняў і даследаванняў толькі дзеля таго, каб ваеннае камандаванне магло быць упэўнена, што астатнія два будуць працаваць надзейна.

Але вернемся да кантролю. Відавочна, што выбарачны кантроль у самой сваёй аснове не надзейны. Акрамя таго, ён патрабуе шмат ручной працы.

Дзе ж выхад?

ВУЧОНЫ ЗНАХОДЗІЦЬ РАШЭННЕ

Пра ўсё гэта Тадэуш Янушавіч Гараздоўскі пачаў задумвацца яшчэ будучы студэнтам. Але як вырашыць праблему, над якой на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў ламалі галовы вучоныя і інжынеры ва ўсіх індустрыяльных краінах свету? І калі кандыдат тэхнічных навук Т. Гараздоўскі ўзначаліў лабараторыю ў навукова-даследчым інстытуце падшыпнікавай прамысловасці, дык ён ужо ведаў, якім шляхам пойдзе.

Новы прыбор, створаны калектывам лабараторыі, назвалі

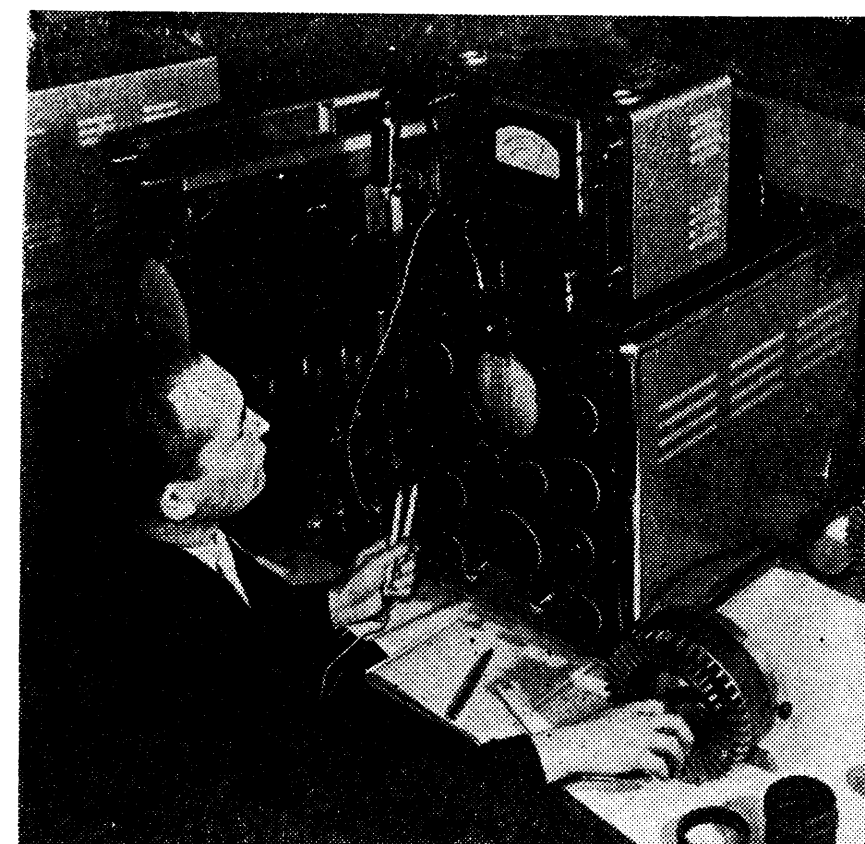

Кандыдат тэхнічных навук Тадэуш Гараздоўскі ля створанага ім прыбора-аўтамата.

Фота **М. Пашына**

ЭМІД — электрамагнітны індуктыўны дэфектаскоп.

Токі Фуко нараджаюцца ў кожным сардэчніку кожнай катушкі, калі па ёй прапускаюць ток. Іменна на гэтым заснавана дзеянне прыбора. Дэталь змяшчаюць у катушку-датчык, падключаную да асцылографа. Калі, дапусцім, у дэталі будзе расколіна, дык сілавыя лініі віхравога току пачнуць як бы «абыходзіць» яе. Гэтую перамену шляху току адразу ж заўважыць асцылограф. На экране ўспыхне зялёная крывая. Па яе характары вучоныя вызначаюць, ці ёсць у дэталі дэфект. Вельмі важнай акалічнасцю з'яўляецца тое, што на адным і тым жа ЭМІДзе вучоныя могуць атрымаць адказ на ўсе без выключэння пытанні.

Акрамя таго, ЭМІД можа вымяраць дэталі. Гэта вельмі важна ў тых выпадках, калі дэталь ужо знаходзіцца ў эксплуатацыі, як напрыклад труба, па якой ідзе гарачая пара пад высокім ціскам. Не заўсёды ж ёсць магчымасць вымераць унутраны дыяметр трубы звычайным вымяральным інструментам. ЭМІД робіць гэта ва ўсіх выпадках. Стваральнікам прыбора ўдалося зблакіраваць яго з камандным прыстасаваннем і такім чынам цалкам аўтаматызаваць аперацыю кантролю.

ЭМІД — выдатны ўніверсальны прыбор-аўтамат. Ён поўнасцю кантралюе ўсе дэталі, не разбураючы іх. Якая глыбіня тэрмаапрацоўкі і структура металу, ці ёсць у дэталі расколіны і поры, якія памеры дэталі — на ўсе гэтыя пытанні ЭМІД дае адказ, перадае яго на каманднае прыстасаванне, якое само адпраўляе дэталь у бункер добрай прадукцыі або ў брак.

Новыя прыборы для дэфектаскапіі знойдуць сабе шырокае прымяненне ва ўсіх галінах машынабудавання, у аўтамабільнай і авіяцыйнай прамысловасці і ў металургіі.

ЭКЗАМЕН У МІНСКУ

Хоць ЭМІДы нарадзіліся ў Маскве, іх «вытворчае хрышчэнне» адбылося ў Мінску. Іменна ў сталіцы Беларусі вучоныя і інжынеры вырашалі самае важнае — «пойдзе прыбор ці не пойдзе». Бо адна справа, калі ў спакойнай цішыні лабараторыі стаіць прыгожы асцылограф, паблiскваючы чорнымі пераключальнікамі, і зусім іншая, калі ён стаў зброяй кантралёра. Малейшая асечка, на якую ў лабараторыі маглі б не звярнуць увагі, тут, у вытворчых умовах, можа «папсаваць» рэпутацыю прыбора.

Іменна гэты першы экзамен ЭМІД трымаў у Мінску на падшыпнікавым заводзе.

Дэфектаскапія падшыпнікаў — справа вельмі важная і адказная. І памеры ўсіх элементаў падшыпніка: колцаў, шарыкаў або ролікаў, сепаратара — старанна правяраліся.

Але праверыць якасць тэрмаапрацоўкі практычна было немагчыма. ЭМІД бліскуча рашыў і гэтую задачу, у выніку чаго брак ад тэрмаапрацоўкі ўдалося знізіць з 76 працэнтаў да нуля, а даўгавечнасць падшыпнікаў вырасла ў 20 разоў!

Пасля гэтага новыя дэфектаскопы перайшлі на трактарны завод. Потым пры саўнаргасе ў Мінску была створана спецыяльная апорная база, якая займалася пытаннямі прымянення ў вытворчасці розных дэфектаскопаў (у першую чаргу ЭМІДаў). Пасля першага вопыту паспяховага прымянення ЭМІДаў пачалося іх падарожжа па краіне.

На Маскоўскім заводзе малалітражных аўтамабіляў і на Маскоўскім заводзе аўтатрактарнага электраабсталявання, даследуючы дэталь у заводскай лабараторыі, інжынеры трацілі каля 10 гадзін толькі на тое, каб вызначыць глыбіню цэментацыі шасцярні. І гэта зразумела, бо шасцярню даводзілася распілоўваць, пратраўліваць і даследаваць. Натуральна, што дэталь разбуралася. ЭМІД гэтую ж работу робіць за некалькі секунд, прычым дэталь ужо не разбураецца. Новы спосаб дэфектаскапіі не толькі самы эфектыўны, але і самы эканамічны. Гэта пацвярджаюць вытворчыя выпрабаванні ЭМІДаў на горкаўскім заводзе «Чырвоная Этна», якія паказалі, што можна зусім ліквідаваць брак і павысіць прадукцыйнасць працы на заводзе ў цэлым на сорак працэнтаў.

Калектыў лабараторыі стварыў комплекс аўтаматычных сродкаў кантролю для Першауральскага новатрубнага завода.

Але не толькі гэтым вызначаюцца новыя дэфектаскопы. Звычайныя сродкі кантролю — гэта толькі рэгістрацыя прыгоднай прадукцыі. ЭМІДы Першауральска не такія — гэта нядрэмнае вока, якое патрабуе захавання ўсіх правіл тэхналагічнага працэсу. Па рольгангу падаюцца гатовыя трубы; праходзячы праз сістэму датчыкаў, яны ўсебакова правяраюцца. Але вось ЭМІД заўважыў брак. Дзве механічныя рукі падымаюць дэфектную трубу і адкідваюць яе. Адначасова на панелі прыбора ўспыхвае лічба, якая паказвае працэнт браку. Калі ЭМІД некалькі разоў выкінуў з рольганга непрыгодныя трубы, на панелі загаржальна загарэлася група лямп і... рольганг спыніўся. Дэфектаскоп адмовіўся прымаць прадукцыю нізкай якасці.

— І яго не ўгаворыш прыняць брак, — жартуюць інжынеры, якія стварылі прыбор.

Адзіны выхад «угаварыць» ЭМІД — гэта неадкладна прыняць меры, каб ліквідаваць брак.

Новыя дэфектаскопы адпраўляюцца ў вялікую дарогу на заводы нашай краіны. А на інстытуцкім двары старанна запакоўваюць скрынкі з ЭМІДамі, якія пасылаюцца на заводы і інстытуты братніх сацыялістычных краін.

У навукова-даследчы інстытут падшыпнікавай прамысловасці Тадэушу Янушавічу Гараздоўскаму сталі прыходзіць сотні пісем. ЭМІДамі цікавяцца ўсе і заўсёды падкрэсліваюць вельмі высокі эканамічны эфект. Але ўзнікае законнае пытанне: дзе ж сувязь паміж, здавалася б, такімі рознымі рэчамі, як эканоміка і праблема трываласці? Аказваецца, сувязь ёсць, і куды большая, чым гэта здаецца на першы погляд.

Дапусцім, паламаўся аўтамабіль. На першы погляд, страта відавочная — кошт рамонту. (Дарэчы, кошт рамонту звычайна прадугледжваецца планамі.) Але пакуль аўтамабіль рамантаваўся, ён прастойваў — такім чынам, да кошту рамонту дадаецца кошт прастою, таксама, як гэта адносілася б да трактара на ўборцы. Пакуль ён рамантаваўся, збожжа асыпалася — і зноў страты.

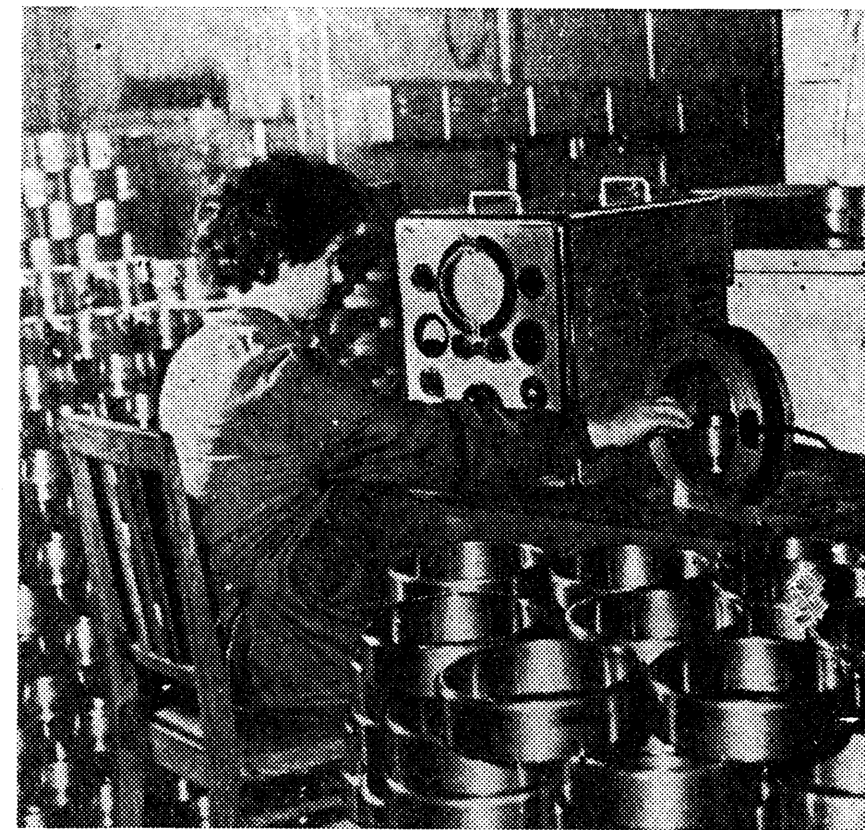

На Мінскім падшыпнікавым заводзе. Разбракоўка колцаў па марках сталей пры дапамозе прыбора ЭМІД-4.
Фота Антоніо **Гансалеса**

Вось чаму такую вялікую ролю мае праблема трываласці. І вось чаму стварэнне прыбора, які вырашае праблемы трываласці, набывае такое значэнне для народнай гаспадаркі.

МАТЧ ВЫІГРАНЫ НАМІ

Цікава і іншае. Ужо многа гадоў заходнегерманскія інжынеры працуюць над стварэннем розных дэфектаскопаў. Савецкія даследчыкі пачалі канструяваць ЭМІД параўнаўча нядаўна, але ўжо дасягнулі выключных поспехаў.

У лабараторыі 1-га дзяржаўнага падшыпнікавага завода быў праведзены своеасаблівы матч паміж... двума дэфектаскопамі — нашым ЭМІДам і падобным да яго заходнегерманскім.

Абодва прыборы правяралі шарыкі падшыпнікаў. Спецыяльны аўтамат падаваў у дэфектаскоп шарыкі, якія, праходзячы праз катушкі-датчыкі, кантраляваліся

прыборамі. Прыборы ж адпраўлялі шарыкі або ў бункер прыгоднай прадукцыі або ў брак. Прайшло некалькі хвілін, і прыбор з ФРГ «пачаў халтурыць». У бункер прыгоднай прадукцыі пачалі трапляць шарыкі з расколінамі і выбоінамі. Калі ўважліва праверылі бункер ЭМІДа, дык там не аказалася ніводнай дэфектнай дэталі. Мы выйгралі матч.

ЭМІД прымяняецца ва ўсіх галінах машынабудавання і металургіі. Ім правяраюць дэталі самалётаў і станкоў, пыласосаў і трактараў, аўтамабіляў і пракатных станаў...

Выдатны творчы пошук увянчаўся заслужаным поспехам. За гэты прыбор Т. Я. Гараздоўскаму і яго таварышам прысуджаны медаль Усесаюзнай выстаўкі дасягненняў народнай гаспадаркі.

Пранікненне ў свет металу працягваецца.

Лазар ЛІФШЫЦ

У ГАСЦЯХ У ШЭФАЎ

Калектыў Драматычнага тэатра Чырвонасцяжнага Балтыйскага Флоту пачаў сваю сёлетнюю паездку па гасціннай зямлі Беларусі са старажытнага Полацка.

Першая сустрэча была з камсамолам, з моладдзю. Вельмі многа цёплых слоў пачулі мы ад першага сакратара гаркома камсамола В. Арцёменкі, ад прадстаўнікоў маладых рабочых. Полацкія камсамольцы ўручылі калектыву тэатра памятны вымпел і альбом з фотаздымкамі, прысвечаны 1100-годдзю іх роднага горада. Цеплыню першай сустрэчы мы адчувалі і пасля, кожны дзень, кожны вечар, калі падымалася заслона нашага тэатра. Цеплыня сустрэчы зрабіла вельмі добры ўплыў на нашы творчыя поспехі. Праз тыдзень мы паказалі палачанам прэм'еру спектакля «Добры дзень, Барыс» па п'есе В. Васільева, а на наступны дзень — яшчэ адну прэм'еру. На гэты раз гледачу была паказана п'еса афіцэра Балтыйскага флоту В. Купрына «Глыбіня». Абедзве прэм'еры палачане прынялі з вялікім захапленнем.

Усяму калектыву тэатра было вельмі радасна, што так добра пачаліся нашы сёлетнія гастролі, якія з'яўляюцца творчай справаздачай, прысвечанай 40-годдзю шэфства камсамола Беларусі над Чырвонасцяжным Балтыйскім Флотам.

Спектакль «Маракі не здаюцца» па п'есе М. Імшанецкага: капітан Гаранін (арт. В. Мануш) і ваенурач Красавіна (арт. І. Краўчук).

Вось чаму, калі мы прыехалі ў сталіцу Беларусі — Мінск, дык і тут не абышлося без урачыстага прыёму. У памяшканні Тэатра юнага гледача, які гасцінна прадаставіў нам свае памяшканні, перад пачаткам гастроляў адбыўся сход.

У сваім выступленні сакратар ЦК ЛКСМ Беларусі А. Ваніцкі вітаў прадстаўнікоў слаўнай Балтыкі—наш тэатр—і расказаў аб шматгадовым шэфстве беларускага камсамола над Чырвонасцяжным Балтыйскім Флотам, аб справах і подзвігах моладзі Беларусі на перадавых рубяжах сямігодкі.

Нам вельмі радасна было слухаць былога марака-балтыйца, а цяпер майстра ўчастка камуністычнай працы на Мінскім заводзе запасных частак С. Зарэмбу. Перадаючы палымянае прывітанне балтыйцам, ён паведаміў, што іх участак працуе пад дэвізам: «За славай не ганіся! У перадавых вучыся! Адстаючых абганяй!»

Бурнай авацыяй сустрэла зала паведамленне аб тым, што Ваенны Савет Флоту ўзнагародзіў камсамол Беларусі памятным падарункам — марской бесказыркай і корцікам. Спектакль «Глыбіня», які мы паказалі ў той вечар, сталічная моладзь прыняла таксама вельмі цёпла.

Спектаклі тэатра глядзелі не толькі мінчане, але і працаўнікі калгаснай вёскі. З гэтых сустрэч самай незабыўнай была тая, якая адбылася ў саўгасе «Рудзенскі». Мы выехалі туды са спектаклем «Маракі не здаюцца» па п'есе М. Імшанецкага.

Да пачатку спектакля артысты тэатра сустрэліся з удзельнікамі самадзейнасці. У сабратоў па мастацтву адразу ж знайшлося вельмі многа агульных тэм для гутаркі, якая працягвалася і пасля спектакля. Праўда, пасля спектакля гутарка ператварылася ўжо ў канферэнцыю гледачоў. Нам было прыемна пачуць, што спектакль «Маракі не здаюцца» (пра герояў вострава Ханка) усхваляваў гледача, які ўбачыў у ім праўдзівы паказ гераізма Вялікай Айчыннай вайны.

Дзе б мы ні былі — у Полацку, Мінску, Гродна, Бабруйску, Быхаве,— творчыя сустрэчы з гасцінным беларускім гледачом усюды праходзілі цёпла. І гэта хочацца паставіць у заслугу творчаму калектыву тэатра, які быў сфарміраваны ў 1930 годзе з удзельнікаў матроскай мастацкай самадзейнасці, а праз чатыры гады папоўніўся выпускнікамі Ленінградскага тэатральнага вучылішча на чале з рэжысёрам А. Пергаментам.

Аснова жыцця кожнага тэатра — рэпертуар. У нас ён некалькі спецыфічны. З першых дзён тэатр імкнуўся і імкнецца да гэтага часу ствараць свой, арыгінальны рэпертуар гераіка-рамантычнага напрамку, каб найлепшым чынам садзейнічаць выхаванню верных абаронцаў Радзімы.

Перад пачаткам спектакля ўдзельніцы самадзейнага драматычнага калектыву Рудзенскага дома культуры Г. Расолька і Г. Урублеўская пацікавіліся, як грыміруецца артыстка М. Іванова — выканаўца ролі санінструктара Шуры ў спектаклі «Маракі не здаюцца».

«Мяцеж» Д. Фурманава, «Гібель эскадры» А. Карнейчука, «Князь Мсціслаў Удалы» І. Прута, «Любоў Яравая» К. Трэнева, «Аптымістычная трагедыя» У. Вішнеўскага, «Бранявоезд 14-69» У. Іванова. Ужо гэты, далёка няпоўны пералік дае ўяўленне пра творчы напрамак тэатра, які застаецца такім і сёння.

Дружба, дух таварыства і ўзаемнай выручкі, пачуццё адказнасці, прынцыповыя, партыйныя адносіны да інтарэсаў тэатра і, нарэшце, усведамленне сваёй арганічнай сувязі з праслаўленым Чырвонасцяжным Балтыйскім Флотам, з яго слаўнымі воінамі — усё гэта стала законам жыцця нашага калектыву.

Для творчай справаздачы ў Беларусь

Група гледачоў пасёлка Рудзенск спяшаецца выказаць артыстам свае ўражанні аб прагледжаным спектаклі «Маракі не здаюцца».

мы прывезлі «Трэцюю патэтычную» лаўрэата Ленінскай прэміі М. Пагодзіна, «Глыбіню» В. Купрына і «Маракі не здаюцца» М. Імшанецкага, «Ракетчыкі» К. Рапапорта, «Добры дзень, Барыс» В. Васільева, «Абавязковае спатканне» Г. Трыфанава, «Анджэла» Віктора Гюго і «Пігмаліён» Бернарда Шоу.

Тэатр мае свой моцны аўтарскі актыў. К. Рапапорт напісаў п'есу «Ракетчыкі», В. Купрын (балтыец, капітан III ранга) — «Глыбіню», якія ўвайшлі ў рэпертуар і ідуць з нязменным поспехам. Капітан III ранга М. Чабатаеў і капітан-лейтэнант У. Жычкін перадалі тэатру п'есу пра матросаў — «Трывога матроскіх сэрцаў», артыст тэатра А. Краўчук напісаў арыгінальную п'есу «Сувязь часоў».

Над увасабленнем гэтага рэпертуару працуюць як заслужаныя майстры сцэны: Ю. Пятроўскі, М. Церахаў, П. Швец, І. Калачанаў, Л. Шэнгелідзе, К. Бялова, М. Свірына і іншыя, так і таленавітая моладзь: Ірына і Анатоль Краўчукі, Юры Саркісаў, Галіна Жукава, Вадзім Дальскі, Віктар Сіманаў, Марыя Іванова...

Творчы калектыў тэатра узначальваюць галоўны рэжысёр заслужаны дзеяч мастацтва РСФСР А. Струнін і галоўны мастак заслужаны дзеяч мастацтва РСФСР С. Сержын.

Калі заканчвалася друкаванне гэтага нумару часопіса, мы завяршалі свае гастролі па Беларусі. Мы ад'язджалі адсюль з адзіным жаданнем — сустрэцца зноў.

Да новых сустрэч, сябры!

Анатоль КУЛАГІН,
артыст тэатра ЧБФ

Фота А. Дзітлава

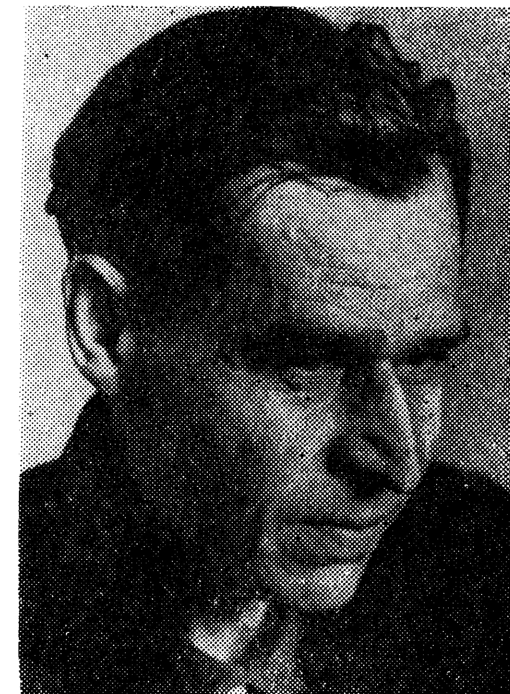

ПРА ЗЕМЛЯКА І ДРУГА

Аркадзю Чарнышэвічу пяцьдзесят год

Пачну з аднаго, вельмі даўняга сшытка. Мне паказаў яго мой малодшы брат, калі я неяк быў дома, на сваёй радзіме.

— Ці пазнаеш? — спытаў ён, трымаючы ў руках пажоўклыя лісты ў патрэсканых вокладках. — Мабыць, ужо забыўся?

Гэта быў мой юнацкі дзённік або лепш сказаць — першы зборнік нейкіх літаратурных практыкаванняў. Успамінаю цяпер пра яго толькі таму, што разам з маімі запісамі там ёсць і запісы Аркадзя Чарнышэвіча, разам з маімі сякімі-такімі вершамі ёсць і яго вершы.

Гэты сшытак быў у нас на дваіх. Аркадзь вучыўся ў Старобінскай сямігодцы і кватараваў там, у Старобіне. Я, пасля пачатковай школы, некалькі год нідзе не вучыўся, бацька мяне не пусціў у сямігодку. Кожную суботу Аркадзь ішоў са Старобіна дадому, а я іншы раз сустракаў яго яшчэ на дарозе. Выхадны мы праводзілі разам. Ён чытаў мне тыя новыя вершы, што напісаў за тыдзень, і некаторыя ўпісваў у мой сшытак. Я паказваў тое, што ўдалося напісаць за гэтыя дні самому.

Так у нашым жыцці было многа агульнага. Падлеткамі мы разам бегалі па вуліцы, потым разам вадзілі пасвіць коней. І ў абодвух у нас у торбачках для хлеба заўсёды былі якія-небудзь кніжкі або падручнікі. Зімою нас вучыў па хатах наняты ўсёй вёскай настаўнік. Адзін быў такі, што ўсіх нават ставіў перад заняткамі на малебен. Мы з Аркадзем

стаялі побач, паштурхвалі адзін аднаго і смяшліва пераглядваліся. Ужо тады мы былі актыўнымі бязбожнікамі: ведалі многа частушак пра папоў і, прыхоўваючыся, малявалі карыкатуры на Ісуса Хрыста і Мікалая-цудатворцу.

Аднаго разу выпусцілі антырэлігійную насценгазету. Мне папала за гэта ад суседзяў і ад бацькі. А Аркадзю гэта сышло лягчэй, бо яго бацька сам не верыў у бога і не любіў папоў. Ён быў чалавек граматны, чытаў кніжкі і вёў нават запісы і падлікі па сваёй гаспадарцы, якая ў пэўны час лічылася ўзорнай і падтрымлівалася раённымі арганізацыямі.

Потым мы пачалі селькорыць. Спачатку пасылалі ў Мінск толькі вершы і чакалі наступнага нумару «Маладога аратага», як самага вялікага свята. Дрыжачымі пальцамі перагортвалі старонкі і ў канцы ўглядаліся ў «паштовую скрынку». Амаль кожны раз там паведамлялася то аднаму, то другому з нас, што вершы не падышлі да друку. Тады мы «перабеглі» ў прозу. Сталі пісаць заметкі пра контрактацыю пасеваў і жывёлы і аб рабоце нашага ЕПО (Единое потребительское общество). Аркадзь іншы раз пісаў і замалёўкі. Неўзабаве мы арганізавалі селькораўскі гурток.

Праз некаторы час упершыню ўбачылі свае друкаваныя радкі. У «Маладым аратым» з'явілася нешта падобнае на замалёўку за подпісам Аркадзя Чарнышэвіча, а ў «Беларускай вёсцы» быў змешчаны мой допіс пра млынара, які краў у памольшчыкаў муку і хаваў яе ў аднаго нашага суседа. І замалёўка, і допіс былі так перароблены, што мы ледзь здолелі іх пазнаць, аднак прозвішчы пад нізам стаялі нашыя.

Такімі былі першыя крокі ў літаратуру. Пасля гэтай замалёўкі Аркадзь стаў яшчэ больш пісаць, мы абодва пачалі ўсур'ёз марыць аб тым, каб пакінуць вёску і пераехаць у горад, бліжэй да газет і часопісаў, вучыцца там, дзе хто зможа, і пісаць, пісаць.

Але выйшла так, што нам не давялося паехаць разам. У трыццатым годзе я паехаў у Рагачоў і паступіў там вучыцца ў прафтэхшколу бондараў, а Аркадзь вымушаны быў падацца зусім у іншы бок, следам за сваім бацькам.

З таго часу мы доўга не бачыліся. Вярнуўшыся ў сорак пятым годзе з фронту, я даведаўся, што Аркадзь Чарнышэвіч яшчэ перад вайною надрукаваў нізку апавяданняў у «Полымі рэвалюцыі». Праз некаторы час мы пачалі перапісвацца, потым я памог Аркадзю пераехаць у Беларусь і ўладкавацца на работу загадчыкам пачатковай школы. Тады пайшлі ў Чарнышэвіча кніжка за кніжкай. Праз год пасля таго, як ён вярнуўся ў Беларусь, Дзяржаўнае выдавецтва БССР выпусціла асобным выданнем яго таленавітую аповесць «У адной сям'і». Яшчэ праз год выйшаў зборнік апавяданняў «Зосін лужок», потым — аповесць «На сажалках», зборнік апавяданняў «Суседзі». І аповесці і апавяданні Аркадзя Чарнышэвіча адразу спадабаліся чытачу за сваю непасрэднасць і шчырасць. Пісьменнік валодае вельмі добрай назіральнасцю, умее бачыць і найлепш разумець чалавечую душу.

Прайшло яшчэ гады два, і мне аднаму з першых давялося чытаць у рукапісу вялікі раман Чарнышэвіча «Світанне». Яшчэ не ўсё там было як належыць, даведзена, — вядома, першы варыянт. Але многія раздзелы захапілі мяне сваёй мастацкай спеласцю. Чытаў я і ўвесь час бачыў перад сабою жывых, паўнакроўных людзей, у некаторых персанажах пазнаваў знаёмых мне прататыпаў. Цяпер гэты раман шырока вядомы чытачу, а зусім нядаўна ён выйшаў у Ленінградзе на рускай мове.

«Світанне» — першае вялікае палатно таленавітага пісьменніка, яно прысвечана станаўленню савецкай улады на Беларусі. Раман-хроніка «Засценак Малінаўка», хоць і другая вялікая кніга, аднак па тэме яна, відаць, першая. Калі я чытаў яе, то бачыў нашу з Аркадзем вёску яшчэ да рэвалюцыі і зноў пазнаваў некаторых сваіх аднавяскоўцаў. У Аркадзя Чарнышэвіча ёсць такая каштоўная якасць, якой могуць пазайздросціць і вельмі масцітыя літаратары: выключна светлая і дакладная пісьменніцкая памяць. Ён памятае, бадай, усё, што дзе чуў ці бачыў, можа, нават пачынаючы з трохгадовага ўзросту. Памятае не як фатограф, пераказчык, а як мастак.

Мне захацелася напісаць гэтыя некалькі радкоў у сувязі з тым, што майму аднавяскоўцу і другу спаўняецца пяцьдзесят год. Паўвека прайшло, а неяк яно не надта і заўважалася і зусім не сцягнулася. Не мала зрабіў добрага за гэтыя гады пісьменнік Аркадзь Чарнышэвіч, але хочацца ад усёй душы пажадаць, каб ён напісаў яшчэ многа харошых кніг, каб самабытны талент яго яшчэ больш рос, мацнеў і мужнеў.

Аляксей КУЛАКОЎСКІ

Алесь ЯСКЕВІЧ

КАМПАЗІЦЫЯ ТВОРА І СТЫХІЯ СЛОВА

Артыкул гэты — не запозненая рэцэнзія на кнігу, якая даўно выйшла ў свет і рэцэнзавалася ў свой час у друку. Да аповесці Алеся Бажко «Перад верасnем» я звяртаюся таму, што яна дае багаты матэрыял для пастаноўкі пытання аб кампазіцыйнай арганізацыі мастацкага твора. Пытанне гэта складанае, і ў адным артыкуле яго вырашыць нельга. Але хочацца спадзявацца, што назіранні і вывады, падставай для якіх паслужыла аповесць «Перад верасnем», прынясуць карысць не толькі аўтару, але і многім іншым маладым пісьменнікам.

Першае, што адразу заўважаецца, калі чытаеш аповесць «Перад верасnем», — гэта сталы пісьменніцкі погляд яе аўтара на свет, уменне ўбачыць жыццё ля самых яго вытокаў, у гомане народнай стыхіі.

«Перад верасnем» — кніга мнагапланавая, у ёй шмат цікавых вобразаў і ўдалых знаходак. Алесю Бажко ўдалося абмінуць спрошчанасць і схематызм, уласцівыя многім творам маладых. Гэта надзвычай удумлівы, з вострым бачаннем свету пісьменнік добра ведае тое, аб чым піша.

За гэтай першай думкай адразу ўзнікае другая, процілеглая: аповесць, багатая па жыццёваму матэрыялу, атрымалася ўсё ж рыхлай, малавыразнай, бо пісьменніку не ўдалося размясціць жыццёвы матэрыял у той строгай адпаведнасці і абумоўленасці, якіх вымагаюць законы кампазіцыі мастацкага твора. Вось чаму ў аповесці цяжка прасачыць нават галоўныя сюжэтныя лініі і выразна ўявіць сабе некаторыя вобразы.

Спачатку нават цяжка сказаць, чаму недахопы твора заўважаюцца не з першага позірку. Прычына тут, магчыма, у пакладзенай на самую паверхню пластычнай, пачэрпнутай з народных крыніц мове, якая надае жыццёвую праўдзівасць намаляваным пісьменнікам характарам.

Але варта добра прыгледзецца да мастацкай тканіны твора, як стане відавочна, што пад гэтым, па-майстэрску адшліфаваным рукою здольнага

маладога мастака моўным панцырам няма аб'ёмнасці малюнка. У творы то тут, то там зрушаны планы, а самае галоўнае — тут пануе хаатычнае нагрувашчванне жыццёвага матэрыялу, эпізодаў, малюнкаў, з якімі ў поўнай меры не змог саўладаць аўтар. Бясконцае мноства дэталей, дробных, не выбраных, накіданых мясцінамі без якой-небудзь сістэмы і адчування цэласнасці малюнка, а часам нават без увагі на элементарныя законы кампазіцыі, дзе важныя падрабязнасці, якія нясуць сэнс цэлага раздзела, а то і наогул кнігі, павінны ўзвышацца над другараднымі, нязначнымі, — уся гэтая стыхія матэрыялу запаланіла твор настолькі, што ўжо праз некалькі старонак пачынаеш ламаць галаву, што да чаго.

Алесю Бажко, як мы ўбачым пры аналізе твора, вядомы многія рэдкія прыёмы пісьменніцкага майстэрства. Уся бяда ў тым, што ён часта няўмела валодае гэтымі прыёмамі.

Аўтара прываблівае манера, у апошні час асабліва пашыраная сярод беларускіх пісьменнікаў,— калі пры дапамозе самай дробнай бытавой падрабязнасці мастак кожным радком, кожным словам, знарок пастаўленым не гучна, упэўнівае чытача ў праўдзівасці напісанага, ды так пераканаўча, што яму амаль фізічна ўяўляецца, як гамоняць і разыходзяцца наўкол хвалі жыцця.

Бажко неяк асабліва тонка перадае палёт часу ў прыродзе тым, што вельмі дакладна заўважыць, як раптам настала хвілінная цішыня і ахапіла чалавека млявасць ці мройнасць, як у яго зазвінела кроў у вушах, як наступіла перамена ў наваколлі.

«Вось пані прысела на лаўку, відаць, ёй захацелася пазагараць. На потную нагу сеў авадзень. Пані халатам прыдушыла яго і заплюшчыла вочы. Можна было падумаць, што яна спіць. Але гэта так здавалася. Пані Авяліна пазяхнула і абцёрла далонню рот. Юзя вынесла ёй падвячорак — зацукраваныя чарэшні і кавалак пірага. Пан Антось лазіў з сеткаю па запрудах, — трэба было чакаць вячэры...

І раптам неяк усе замітусіліся, заляпалі дзверы, закрычаў у сенцах певень, які хаваўся там ад дажджу, забегала ў гасціную і назад наймічка і г. д.».

Пры карыстанні мноствам дробных бытавых падрабязнасцей, калі часта мяняюцца дэталі і эпізоды, трэба асабліва імкнуцца да цэласнасці малюнка, да аднаго агульнага вугла бачання, бо гэтая манера натуральна прыводзіць да паслаблення сюжэтных сувязей і зацямнення асноўнага дзеяння. Так здараецца часта і ў аповесці Алеся Бажко. Пісьменнік часам зусім не сочыць за стройнасцю малюнка. Вось як у адным толькі раздзеле, дзе расказваецца пра наймічку Юзю, апавяданне перапыняецца дзесяткам пабочных дэталей:

«Добра пасядзець пад разгалістаю дзічкаю на мурагу, падабраўшы пад сябе ногі, ні аб чым не думаючы»,— настройвае нас аўтар на летуценны, мройны лад. А наступным сказам: «Плача Юзя, якая паабпякала хлоркай рукі», ён ушчэнт разбівае гэты ўмела і тонка створаны настрой. Яшчэ два-тры сказы з гэтага малюнка аб тым, як Янак прыносіць Юзі вады, перабіваюцца хоць знешне і звязаным з папярэднім, але па сутнасці малюнкам іншага плану: на конаўцы, у якой Янак падаў вады дзяўчыне, гаспадар прыпаяў алавянага анёлка і зрабіў па латыні надпіс: «Маліся і працуй». Гэтая фраза паслужыла пісьменніку мастком, па якім ён пераскочыў на атэістычныя настроі парабкаў. І зноў, ужо ў каторы раз на адной толькі старонцы, перамяніўся малюнак: «...Нехта — аднаму мне вядома, хто — павесіў у капліцы пад абразамі нежывую варону». Не паспеў чытач асвоіцца з гэтым малюнкам, як аўтар наступным сказам пераносіць яго ў новыя абставіны: «Пакуль Аўгусцін забаўляе паноў малітвамі, падлеткі страсаюць Крукоўскага сад».

У невялікім падраздзельчыку, на якіх-небудзь чатырох старонках, пісьменнік расказаў, як Янак паказаў сабакам Крукоўскага зайца, і пан за гэта даў яму дзесяць грошаў, перайшоў на размову з дзядзькам Харытонам, якая тут жа была перапынена скаргамі пані Авяліны на наймічку, зноў вярнуўся да ўспамінаў Харытона, зачапіў нейкім чынам гаспадара Булыгу, не мінуў расказаць пра яго скнарасць і г. д. У канцы кожнай

старонкі чытач ужо забывае, аб чым ішла размова ў пачатку. І атрымалася, што ў раздзеле пра наймічку Юзю пісьменнік успомніў многа пабочных падзей і здарэнняў, а пра самую Юзю нічога па сутнасці і не сказаў.

З маладымі пісьменнікамі такое здараецца часта: ёсць многа думак, і думкі цікавыя, але таму, што аўтар, забыўшы пра законы кампазіцыі, хацеў выказаць усё адразу, нічога выразнага ў яго не атрымалася.

Гэта слабасць асабліва ярка выявілася ў раздзеле «Зямля гудзе», у якім прамільгнула бясконцае мноства разнастайных малюнкаў, раптоўна паявілася і знікла вялікая колькасць персанажаў. Вось чаму, каб штонебудзь зразумець, даводзіцца па некалькі разоў перачытваць многія месцы.

Леў Талстой нездарма лічыў самай цяжкай задачай для пісьменніка арганізацыю матэрыялу:

«То дэталі пачнуць весці пісьменніка ў бок, то, наадварот, галоўнае пачне лезці з-пад пяра раней часу, не падрыхтаванае ўсёй логікай падзей і вобразаў. У такіх выпадках чытач, не падведзены яшчэ да патрэбнага вываду, будзе не здольны ўспрыняць гэтае галоўнае і раўнадушна пройдзе міма яго».

Па якому ж закону, у якой прапорцыі расстаўляюцца мастацкія дэталі ў творы?

Свядома гэта атрымліваецца ў мастака ці несвядома, але яго імкненне да найбольшай выразнасці напісанага абавязкова прыводзіць да таго, што найбольш важныя з пункту гледжання асноўнай думкі твора дэталі выдзяляюцца, узвышаюцца і пануюць над другараднымі, менш значнымі. Пісьменніку дадзена пачуццё мастацкай меры для таго, каб часам нават дарагія і трапныя знаходкі падаць мімаходзь, а то і проста смела выкрэсліць, калі яны не маюць непасрэднага дачынення да яго задумы. Алесю Бажко яшчэ не ўдаецца падначаліць дэталі гэтаму строгаму парадку, расставіць іх у лагічнай паслядоўнасці. Наадварот, ён дае ім поўную свабоду, парушаючы тым самым стройнасць твора, хоць яны і не да месца, але ён абавязкова дзе-небудзь ды прыстроіць іх.

Па ўзвышаных, выдзеленых з агульнай тканіны і шляхам варыяцыі паўтораных важных для зместу дэталях, эпізодах і малюнках праходзіць лейтматыў твора, ствараецца пэўны настрой і кірунак асноўнай думкі. Пры тым паўтараем, важную ролю ў стварэнні аб'ёмнасці малюнка адыгрывае правільнае размяшчэнне галоўных і другарадных дэталей. У залежнасці ад гэтага вобразы і карціны жыцця або будуць выглядаць плоскаснымі, як фрэска, або прымуць натуральную аб'ёмную форму.

У панскай Польшчы, асабліва на «ўсходніх крэсах», напярэдадні незабыўнага Верасня грамадскія і класавыя супярэчнасці абвастрыліся да крайняй ступені. Працоўны народ быў даведзены да поўнай галечы і вымірання. Моцны, здаровы і здольны чалавек, які мог быць уладаром прыроды і чэрпаць жыццё вялікай мерай, ірваў жылы, дзень і ноч робячы на пана, а потым, знясілены, стары, адзінока паміраў дзе-небудзь на задворках панскай сядзібы.

Трагедыю жыцця працоўнага чалавека ва ўмовах былой панскай Польшчы аўтар задумаў паказаць праз складаны, рэалістычны ў сваёй жыццёвай супярэчлівасці вобраз дзядзькі Харытона. Быў здаровы ў маладыя гады дзядзька Харытон, служыў конюхам у пана Булыгі. Не хацеў чалавек дарма хлеб есці — уставаў рана, працаваў за дзесяцёх, за гэта парабкі недалюблівалі яго. Надрываўся сваё жыццё дзядзька Харытон, пакуль не захварэў. І тады адзінокі, асуджаны, ён з панскае ласкі быў пакінуты ў адрыне паміраць. Вобраз гэты атрымаўся б выключнай сілы ўражання, калі б аўтар саўладаў з багатымі жыццёвымі назіраннямі і размясціў іх у такой лагічнай паслядоўнасці, якая рысу за рысай раскрывала б характар героя. Аднак такой паслядоўнасці ў абмалёўцы вобраза дзядзькі Харытона няма. Пісьменнік часта звяртаецца да яго, але, не даводзячы свае думкі да канца, пераносіць увагу на іншыя вобразы і акалічнасці. У выніку цікавы па задуме вобраз атрымаўся кампазіцыйна раскіданы.

Лёс панскай Польшчы, страшэнная трагедыя народа, даведзенага распусным панствам да мяжы вымірання, асабліва яскрава паказаны праз вобраз «стаўпа» гэтага грамадства пана Булыгі і праз лёс яго панскага гнязда — гэтай непарушнай, як здавалася гаспадару, цытадэлі ўласніцтва. Няблага валодаючы мастацкім прыёмам градацыі (паступовага ўзмацнення, нарастання), аўтар паказвае, як наступае немінучая гібель уласніцкага гнязда, як прыходзіць у занапад гаспадарка, развальваецца сям'я. Пан Булыга, страціўшы ад прагнасці чалавечае аблічча, не вытрымаў гэтага і палез у пятлю. А гэта ж быў моцны, з жалезнай хваткай уласнік!

І вось у тым, як пададзена ў аповесці смерць Булыгі, асабліва відаць усе промахі пісьменніка, яго няўважлівасць да законаў кампазіцыі.

Трагедыя пана Булыгі з'яўляецца адным з кульмінацыйных момантаў аповесці, да якога з самага пачатку накіравана цэнтральнае дзеянне і лагічнае развіццё падзей. Але пададзена яна вельмі бегла. Пісьменнік абышоўся толькі адным сказам: «Булыга ў варыўні павесіўся».

Калі б смерць Булыгі разраслася ў асобную псіхалагічна напружаную сцэну, то ў ёй знайшлі б сваё лагічнае завяршэнне падзеі, звязаныя з вобразам Булыгі, перакрыжаваліся б многія сюжэтныя лініі. Праўда, крыху раней аўтар вельмі ўмела даў настрой трывогі, што панавала ў сям'і Булыгі. Тут адчувалі, што павінна здарыцца нешта страшнае. Але гэтая інтанацыя прагучала ў аповесці неяк на паўактавы і хутка абарвалася.

Аповесць «Перад вераснем» густа заселена арыгінальна задуманымі вобразамі. На адносна маленькай плошчы твора аўтар перакрыжаваў лёс больш двух дзесяткаў чалавек. І трэба сказаць, што ён добра бачыць сваіх герояў, глыбока разумее іх. Але вылепіць іх як цэласныя характары, прасачыць развіццё гэтых характараў сюжэтна, не згубіць іх сярод стыхіі дэталей яму ўдаецца не заўсёды.

Найбольш удаўся Алесю Бажко вобраз пані Авяліны, якая, лічачы сябе інтэлігентнай жанчынай, сланяецца без справы па маёнтку і ад гультайства пачынае траціць розум.

Цікава задуманы вобраз рэвалюцыянера. Польская дэфензіва высачыла і пасадзіла чалавека за краты. Вельмі шмат зрабіў ён для людзей, многа сардэчнага цяпла аддаў ім. І памяць аб рэвалюцыянеру жыве ў народзе. У кожнай гутарцы людзі ўспамінаюць яго імя, яно абавязвае іх давесці да канца вялікую справу вызвалення. І хоць гэты вобраз ні разу не паяўляецца на старонках аповесці, тым не менш гэта — адзін са значных вобразаў, створаных маладым празаікам.

Але што добра ў адным выпадку, зусім не падыходзіць у другім. Гэтым жа прыёмам аўтар вырашыў паказаць і лёс гордай, непакорнай прыгажуні цёткі Ярыны. Некалькі разоў ён успамінае аб страшэнным лёсе жанчыны. Але гэтага, вядома, мала. Вобразу нестае акрэсленасці, жывых фарбаў.

Алесь Бажко шырока выкарыстоўвае такі сапраўды эканомны і выразны мастацкі сродак, як дыялог. У яго пластычна выпісаны дыялог — адзін з важнейшых сродкаў мастацкай тыпізацыі і індывідуальнай характарыстыкі персанажаў. У наступным невялічкім дыялогу за прафесіянальным гандлярскім мнагаслоўем паўстае, як жывы, хітры круцель — гандляр Лейба.

«— Вазьміце маю краму, забудзьцеся, што я ведаю, як вы рэзаліся... Прабачце, цалаваліся паміж сабой за хутары і асады. Лейба нічога не чуў, нічога не бачыў...

. . . .

— Антось! Слухай, Антось! — крычыць Лейба, бегучы за Булыгам. — Апамятайся, яшчэ месяц-другі і твой сад...

— Што? Што мой сад?

— Нічога! Я толькі хацеў запытацца, ці памятаеш ты аднаго вялікага дурня Лейбу, які пасля вайны з бальшавікамі пазычаў табе грошы».

Дыялог, не патрабуючы ніякіх дадатковых характарыстык, перадае вобраз у дзеянні. Але дыялог у прозе павінен быць строга абумоўлены,

падрыхтаваны абставінамі, узаемаадносінамі герояў і рухам сюжэта. А ў Алеся Бажко многія раздзелы больш нагадваюць драматычны, чым эпічны твор. Там, дзе сюжэт павінен быў разгортвацца ўзаемадзеяннем і сутыкненнямі герояў, ён рухаецца выключна дыялогам. Новыя героі ўводзяцца ў дзеянне кароткімі рэмаркамі, як у драме. Проза пачынае выглядаць некалькі штучнай, цьмянее, бо няма сапраўднага дзеяння і аб'ёмнасці. Успомнім, што да слова ў п'есе,— каб яно атрымала поўнае гучанне,— далучаюцца ігра акцёра, яго міміка, рухі, жэсты, урэшце дэкарацыі, асвятленне і г. д.

Яснасці сюжэтных ліній многа шкодзіць тое, што пісьменнік састаўныя частачкі сюжэта — дэталі — лепіць адну да адной, не змацаваўшы іх так званымі сюжэтнымі масткамі. Звычайна ў творы гэтыя сюжэтныя масткі не нясуць пэўнай мастацкай нагрузкі, але трывала звязваюць дэталі, эпізоды, малюнкі ў стройнае дзеянне, якое разгортваецца лагічна і натуральна.

Але бывае так, што іншы пісьменнік столькі панастаўляе гэтых масткоў і пераходаў ад аднаго эпізода да другога і ад адной дэталі да другой, што гэтыя дапаможныя сродкі ў разгортванні сюжэта пачынаюць дамінаваць у творы, ад чаго твор ненатуральна «пухне».

Прыхільнік эканомнай, насычанай прозы, Алесь Бажко ў аповесці вырашыў наогул абысціся без гэтага сюжэтнага, другараднага ў мастацкіх адносінах элемента. І гэта помсціць яму на кожным кроку тым, што дзеянне ў творы ўвесь час расплываецца. Пісьменнік дапускае нават такія рэчы: на лузе паміж хлапчукамі ідзе жвавая гаворка. І раптам недзе ў сярэдзіне дыялога адчуваецца, што тут з'явілася пані Авяліна. Аўтар не лічыць патрэбным хаця б невялічкай рэмаркай паведаміць пра гэта, а адразу ўводзіць яе ў дыялог. А чытач толькі плячыма паціскае: адкуль яна ўзялася? Такое нерастлумачанае паяўленне герояў, увядзенне зусім не матываваных дэталей часта сустракаюцца ў творы.

Бывае ў пісьменніка і так, што ў адным месцы, дзе гэта менш за ўсё патрэбна, ён сэканоміць, затое ў другім — растраціць. Пра нечалавечую скнарасць пана Булыгі, напрыклад, Алесь Бажко ўспамінае пры кожным выпадку: то багаты гаспадар, у якога ломяцца засекі ад дабра, загадвае частаваць сваіх высокіх гасцей тухлай саланінай; то ён прыходзіць з рэзгінамі і забірае сітняк, які падпасак Янак нарыхтаваў на халодныя дні, каб было куды зашыцца, бо ў Булыгі разлічваць на цёплую вопратку не прыходзілася; то ён «кожны божы дзень» папракае парабкаў кавалкам хлеба і г. д.

Многія малюнкі, партрэты, эпізоды аповесці выпісаны з усім мноствам жыццёвых падрабязнасцей. У гэтым няма ніякай неабходнасці. Сталы мастак выбірае толькі нямногія з іх, але асабліва шматзначныя і пластычныя, якія адной якой-небудзь трапнай і дакладнай падрабязнасцю ствараюць настрой, атмасферу цэлага, дапісваюць ва ўяўленні чытача ўвесь малюнак.

Падзеі ў аповесці аўтар падае праз успрыняцце падлетка. Юначае сэрца ўспрыймае жыццё востра, непрымірыма, абавязкова з крайнасцямі; яно пратэстуе або згаджаецца, але ніколі не бывае абыякавым. Вось адкуль ідзе ў творах такога плана глыбінны падтэкст і багацце аспектаў. На жаль, аўтар не заўсёды ў поўнай меры выкарыстоўвае гэтае цудадзейнае святло: многія падзеі, прапушчаныя праз бачанне яго героя, застаюцца скупымі на цёплыя фарбы.

Але важна нават не гэта. Усім вядома, што падача падзей праз успрыйманне героя-падлетка — пры ўсіх перавагах, якія яна дае, — манера па-свойму некалькі абмежаваная, бо пісьменнік мае магчымасць паказаць жыццё толькі ў тым асэнсаванні і з той ацэнкай, якую можа даць у свае гады яго герой.

Каб пашырыць поле свайго бачання, пісьменніку ў такіх выпадках даводзіцца звяртацца да аб'ектыўнага, эпічнага адлюстравання тых падзей, якія яшчэ не можа зразумець і асэнсаваць яго герой.

Алесь Бажко пазбягае суб'ектыўнага адлюстравання падзей. Нават там, дзе не дазваляла кампазіцыя, ён усё ж імкнецца падаць іх праз бачанне героя. Гэта часта прыводзіць да парушэння планаў і яснасці малюнка. Характэрны прыклад: «Гэта было зусім блізка ад паноў, але яны не маглі заўважыць мяне за сцяною маладога вішняку, які падступаў да агародчыка. Пры тым пан сенатар стаяў спіною да мяне». Але далей аўтару патрэбна паказаць сваіх герояў у дзеянні, іх партрэты, выраз твару, паводзіны, жэсты, і ён піша: «Праз цёмныя акуляры ён (сенатар.— **А. Я.**) прагна, з нейкай зайздрасцю глядзеў на пані Авяліну...», не зважаючы, што ў спіну ды яшчэ з-за сцяны вішняку выразу твару сенатара Янак убачыць не мог.

Імкненне ў што б там ні стала глядзець на свет толькі вачыма свайго героя прыводзіць, акрамя ўсяго, яшчэ і да ненатуральных нацяжак. З-за таго, што аўтар надзяляе свайго героя глыбокім разуменнем падзей і законаў класавай барацьбы, пятнаццацігадовы падлетак на старонках аповесці пачынае выглядаць мудрым і сталым чалавекам, закончаным рэвалюцыянерам. Ён нават і гаворыць аднымі алегорыямі: «Хутчэй бы пачалося жніво. Не, не жніво, а паўстанне», «Шчаслівы той, хто не мае дачок», «Зірні, як ён глядзіць на цябе,— гаворыць ён паненцы Марысі. — Калі не плюнеш яму ў бельмы, дык і начаваць застанецца». У пані Авяліны, якая ходзіць бессаромна ў начной сарочцы, падлетак у першую чаргу заўважае «яе голыя рукі нясвежай белізны».

Вышэй гаварылася, што ўсе гэтыя кампазіцыйныя парушэнні схаваны пад добра адшліфаванай пластычнай народнай мовай. Бажко вельмі ўважлівы і чулы стыліст, у яго наогул не сустрэнеш груба пастаўленага слова. Ён глыбока адчувае багацце роднай мовы, яе дух, сінтаксіс, сінаніміку, хараство народнага выразу. У яго прозе б'е першародной свежасці струмень роднага слова. У ёй ёсць многа мясцін, што кранаюць тонкім ледзьледзь прыкметным (і гэта асабліва важна, што ледзь-ледзь!) гумарам, які ў сучаснай прозе, як трапна зазначыў адзін літаратуразнаўца, цэніцца на вагу золата.

Можна знайсці ў творы яшчэ многа станоўчых якасцей і ўдалых знаходак, але «з прычыны дрэннага валодання майстэрствам кампазіцыі» аўтару не заўсёды ўдаецца данесці ўсю паўнату сваёй думкі да чытача.

Бібліяграфія

ПА ЗАГАДУ СЭРЦА

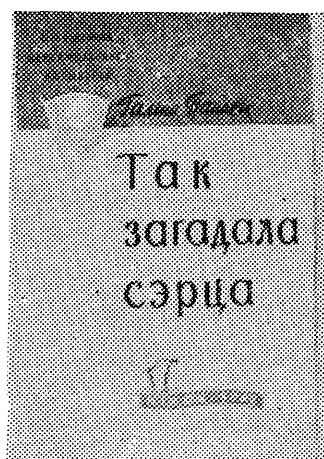

З нейкім незвычайным хваляваннем бярэм мы ў рукі кожную кнігу аб працоўных справах нашых цудоўных сучаснікаў. І не выпадкова: кожная з іх — гэта часцінка кіпучага стваральнага жыцця, кожная нясе нешта новае, непаўторнае, кліча на вялікія і слаўныя подзвігі.

Перад намі адна з такіх кніг — расказ даяркі з калгаса імя Калініна Зельвенскага раёна, камсорга фермы камуністычнай працы Галіны Панасік аб працоўных буднях маладых жывёлаводаў *. Аўтару не трэба было выдумляць сюжэт і прозвішчы сваіх гераінь. Усе яны жывуць і працуюць побач з ёй. Камсамолкі Ніна Гарбач, Марыя Гром, Марыя Карпус, Жэня Пазняк і іншыя смела выйшлі шукаць сваё шчасце на вялікую дарогу працоўнага жыцця. У іх мы пазнаём людзей нашага сённяшняга, нашага заўтра, тых, што будуюць камунізм. Гэта людзі з гарачымі, неспакойнымі сэрцамі, сумленныя, настойлівыя, працавітыя.

Не адразу яны сталі такія. Нямала намаганняў трэба было прыкласці камсамольскім і партыйным важакам калгаса, каб навесці належны парадак на ферме, стварыць дружны, згуртаваны калектыў. Часта тут разгараліся спрэчкі з-за якой-небудзь дробязі. Кожны стараўся толькі сам за сябе, не думаючы пра таварыша.

«Прывязуць бульбу, — успамінае Галіна Панасік. — Хапаем вёдры і — наперагонкі, каб больш захапіць. Як правіла, наперадзе ўсіх Люда Чудзілоўская. Ладная, дужая дзяўчына, яна спраўлялася набраць пяць вёдзер бульбы, тады як Алена Жах — два... Астатнім нярэдка і вядра не заставалася. Пачыналася сварка...»

Грымелі камсамольскія «маланкі». Грымелі да таго часу, пакуль кожны не адчуў сябе неад'емнай часцінкай калектыву, не зазірнуў адкрыта і даверліва ў вочы свайго сябра, пакуль не было, нарэшце, адсвяткавана нараджэнне сапраўднай працоўнай дружбы.

З кожным днём мацнеў калектыў, раслі новыя, камуністычныя адносіны да працы. «Бульбяныя баталіі» саступілі месца бескарысліваму сяброўскаму спаборніцтву. Тая ж спрытная Люда Чудзілоўская, якая заўсёды вырывалася ўперад, каб захапіць больш бульбы для сваіх кароў, дбае цяпер не толькі пра сябе, але і пра таварышак, а маладая даярка Алена Пазняк не адмахваецца больш ад парад вопытных даярак. Наадварот, яна сама звяртаецца да Марыі Гром. І тая ахвотна ёй памагае.

Так агульнымі намаганнямі маладыя жывёлаводы дабіваюцца немалых поспехаў. Іх мэта — надаіць за год па тры тысячы кілаграмаў малака ад каровы.

Карысныя, добрыя справы! І не напаказ, не дзеля славы, а дзеля шчасця і радасці людзей. «Жыць і працаваць па-камуністычнаму!» — вось дэвіз іх жыцця. Калектыў вядзе барацьбу не толькі за добрасумленную працу. Ён вядзе барацьбу за чалавека, непарыўна звязанага з калектывам, за сэрцы, адкрытыя і адданыя таварышам, за маральную чысціню — адным словам, за тыя прынцыпы, якія складаюць маральны кодэкс будаўніка камунізма.

Камсамолкі не супакойваюцца на дасягнутым. Там, дзе ініцыятыва б'е крыніцай, не можа быць застою, заспакоенасці. Вось чаму зноў садзяцца маладыя даяркі за школьныя парты, настойліва вучацца.

Праўдзіва і шчыра расказвае Галіна Панасік аб працы сваіх сяброўак, аб іх духоўным росце, дружбе, творчай узаемадапамозе, іх радасцях і няўдачах. Яе расказ — яшчэ адзін доказ таго, што нават самая будзённая на першы погляд праца можа прынесці вялікае шчасце, калі палюбіць яе ўсім сэрцам, аддаць ёй усе свае сілы.

Валянціна ЛЕМЦЮГОВА

* Галіна Панасік. Так загадала сэрца. Дзяржаўнае выдавецтва БССР, Мінск, 1962.

УПОРАВЕНЬ З ЧАСАМ

Зборнік называецца «Палачанка».* Паэтэса сама родам з Полаччыны. Яна — лірык. Таму, відаць, пераважае аўтабіяграфічнае.

У сваіх вершах паэтэса імкнецца стварыць жывы чалавечы характар і паказаць праз яго нашага сучасніка — чалавека неспакойнага, цікаўнага, які не так ужо і многа пражыў, але шмат перажыў.

Паэтэса ідзе ад уласнага жыццёвага вопыту. Нібы адчуваючы, што яго можа не хапіць на поўную карціну часу, прапушчаную праз уласнае сэрца, яна часам звяртаецца да вопыту старэйшых, тых, хто прайшоў праз пекла нядаўняй вайны. Гэта можна бачыць у паэме «Гавораць бессмяротныя» і ў вершы «Палачанка».

У вершы «Палачанка» паэтэса хоча ўзняць свайго лірычнага героя да шырокага абагульнення, надаць яго вобразу эпічны змест:

Я з табою расла,
Ела хлеб травяны і бульбяны,
Я з табою была,
Калі ў лес ты ішла, ў партызаны.
Ты ішла ваяваць,
Хоць ніхто не прыносіў павесткі...

Ці ўдалося аўтару паказаць нам сённяшняга чалавека, перадаць дыханне нашай сучаснасці?

У поўнай меры — так, удалося. Новы зборнік Еўдакіі Лось, як, дарэчы, і першая яе кніга, мае несумненныя вартасці. Мы маем на ўвазе, у прыватнасці, тое, што паэтэса імкнецца суразмяраць вершы з часам, што яна бачыць свет шырока, хоча быць упоравень са сваім часам. Прычым, гэтыя патэнцыяльныя вартасці яе паэтычнай работы часта рэалізуюцца ва ўдала знойдзеных вобразах, праз якія сапраўды прасвечвае час. Возьмем для прыкладу верш «Маскве, 31 снежня 1958 года»:

У гуме святочная ёлка, як вежа,
Пад ёй, каля шара зямнога,
рабяты:
Кружыць пад цёмна-блакітным
бязмежжам
Спрытны бягун, спадарожнік
вусаты!
Кружыць бягун, не стамляецца
смелы, —
Слабаму хіба такую хаду мець?
Колькі вякоў чалавецтву карцела
Цацку такую рабятам прыдумаць!..

Аб тым, пра што пісалі многія і многія паэты, Еўдакія Лось сказала па-свойму, знайшла свой падыход да тэмы. І гэта не адзіны прыклад. Мы сустракаем такое ўменне па-новаму і ўдала сказаць аб людзях і ў другіх вершах.

Не магічная сіла метафарычнага шыфру, а думка, свой свежы падыход да жыцця характарызуе лепшыя творы паэтэсы, сярод якіх

* Еўдакія Лось. Палачанка. Вершы. Дзяржаўнае выдавецтва БССР, Мінск, 1962.

«Мы садзім дрэвы», дзе, на наш погляд, добра сказана пра землякоў паэтэсы, што разам з ёю садзілі дрэвы ў Маскве:

Мы ў гэтым ведаем парадак, —
Мы адтуль, дзе пеняць вішнякі.
Дзе над кожнай клуняю ігруша
Атрасае круглыя лісты,
Дзе, як восень у адведкі рушыць,
Насыпаюць яблыкаў бурты.

І ўвогуле, пішучы аб родным краі, Еўдакія Лось робіць умелыя абагульненні, паказвае свой народ, які на працягу стагоддзяў «вывучаў адну навуку, адно евангелле: рабіць...» і «аднаму маліўся богу — нялёгкай працы мазалю» («Продкі»).

Паэтэса імкнецца мысліць вобразамі, якія дае сённяшняе жыццё, мысліць шырока, не замыкаючыся ў межах сваёй Полаччыны ці нават адной Беларусі. Таму і ўзнікаюць у яе вершы пра сустрэчы з Масквой, з Рыгай, з сябрамі з братніх краін — Румыніі, Балгарыі. Гэта і ёсць адзнака нашага часу, у які нельга ўявіць сябе нават на момант адарваным ад вялікага свету, ад вялікіх спраў нашай савецкай краіны і краін сацыялізма.

У зборніку «Палачанка» можна сустрэць шэраг прыкладаў, дзе адчуваецца, як б'ецца жывая думка аўтара, шукаючы новых вобразаў. Так выглядае верш «Гняздо ластавак» з цёплымі, празрыстымі радкамі:

Крылцы пачысцяць да ўсходу яны,
Неба нап'юцца світальнага,

з пошукамі новай свежай рыфмы, якая можа задаволіць самых прыдзірлівых цаніцеляў (вокал сяла стаўкі — ластаўкі). Або вось радкі з верша «Песня», дзе гаворыцца пра першую сустрэчу з Рыгай:

Ты была мне чужою, Рыга,
«Нечытабельнай»... —

Гэта вельмі трапна сказана пра незнаёмы горад.

І ўсё ж новы зборнік Еўдакіі Лось выклікае супярэчлівае ўражанне. Тое лепшае, пра што гаварылася, на жаль, не стала ў ім асноўным, вызначальным, яно мяжуе з вельмі слабым, не да канца прадуманым і не зусім старанна апрацаваным. Непасрэднасць выяўлення лірычнага героя падмяняецца часам дэкларатыўнасцю, яго жывыя рысы — амаль анкетнымі звесткамі.

Зборніку, на наш погляд, нестае мэтанакіраванасці пошукаў, пэўнага адзінства погляду на свет, якое, напрыклад, у першай кнізе праявілася ва ўзрушана-захопленым яго ўспрыйманні. У «Палачанцы» паэтэса адыходзіць ад эмацыянальнага бачання рэчаіснасці і шукае глыбіні, але не заўсёды яе знаходзіць.

Часам, узяўшы добры жыццёвы матэрыял, паэтэса яўна не спраўляецца з ім, не знаходзіць патрэбнага кампазіцыйнага рашэння тэмы. Ідэйна-эмацыянальны цэнтр верша «Мой дзед» — у яго канцоўцы, але ж паэтэса не падводзіць чытача да актыўнага ўспрыняцця думкі верша. І апошнія радкі, самыя важныя, успрыймаюцца, як нейкі давесак да верша, а не як яго сутнасць.

У зборніку ёсць некалькі паэтычных апрацовак сюжэтаў з замежнага (балгарскага, японскага) фальклору, а таксама пераказ прамовы італьянскага паэта Ін'яца Буціта, які пабываў у Маскве. Лепшым з гэтых твораў будзе, бадай, апошні. Прынамсі, у ім відаць мэтазгоднасць паэтычнай апрацоўкі ўзятага матэрыялу. Што ж датычыць пераказу балгарскай казкі «Слівы за смецце», дык ён, хоць і зроблены не горш, але наводзіць на пытанне — ці патрэбна такая апрацоўка. Сюжэт казкі, на наш погляд, патрабуе не верша, а прозы і толькі прозы. Пададзены вершам, ён страціў натуральнасць і таму яшчэ, што не ўзбагаціўся пад пяром паэтэсы, а так і застаўся пераказам у самым літаральным сэнсе гэтага слова.

Паэтэса часам вельмі залежыць ад інерцыі верша, выяўляе слабую ўладу над ім, да таго ж мала працуе над словам. І ў выніку — многа сырых радкоў, выпадковых і лішніх слоў. Вось прыклады з верша «Прыйдзі, мой госць...»:

Цябе сустрэнуць мурагі ласкава,
Атуліць засень векавечных крон...
Ты не здзіўляйся: тут такое
права

(чаму «права»? — толькі для рыфмы?)
Прымі мой падарунак **весялей** (?!)
або:

Я падару табе
Усё, што **мо** твае прывабіць вочы.

Можа ўсё гэта дробязі? Не! Лішняе або выпадковае слова ў радку не толькі замінае дакладнаму выяўленню думкі, але і стушоўвае выразныя абрысы паэтычнага вобраза, разбураючы яго. Недакладны ў сэнсавых адносінах радок, як правіла, не мае і выразнага рытму, прадуманай гукавой арганізацыі. А гэта — вялікі мінус для верша, бо верш працуе толькі на палову сваёй сілы.

Некаторым вершам зборніка нестае адпаведнага тэме адзінства стылю. Так, у вершы «Рыбак» спачатку размова вядзецца ў празаічна-бытавым ключы:

Салака выліваецца руччамі,
І шлёпаюць бы кашалёвы краты
То судакі з дзіковымі лычамі,
То камбалы пляскатыя, як латы.

І побач, у наступных радках, — такое ўзвышана-рамантычнае:

А вунь і той увішны працаўнік,
Што паланіў імклівых рыб
чароды.

Гэтыя радкі з розных кантэкстаў не могуць даць аднаго паэтычнага сплаву. Такое ж спалучэнне вельмі чужых адзін другому радкоў сустракаем і ў вершы «Валяр'яна»:

Прыйдзі па вымаклай нізіне,
Згані з кустоў прырэчных сон.

Навошта тут побач з першым простым бытавым радком такі напышлівы другі? Такое спалучэнне зусім не вымагаецца задумай верша. Яно — ад непрадуманасці, недапрацаванасці.

Еўдакія Лось — несумненна, здольны ў паэзіі чалавек. Яна ўмее па-свойму, арыгінальна бачыць жыццё і расказаць пра яго. Але хацелася б бачыць паэтэсу і яе лірычнага героя з больш выразным, акрэсленым характарам, з больш ярка выяўленымі рысамі непаўторнай індывідуальнасці.

У вершы «Палачанка», які даў назву зборніку, паэтэса заяўляе аб тым, што яна настойліва шукае гэты непаўторны адзіны характар, гэтую асабістасць. Будзем верыць ёй. Але ў зборніку ёсць і другі верш — «Па вялікім следу», сэнс якога неяк нядобра пярэчыць папярэдняму намеру ісці па нязведаных дарогах, па цаліне жыцця:

Ці раз танула б я ў снягах
палёў,
Каб хтосьці мне слядоў не
вызначаў.

Прыведзеныя радкі сказаны ў іншым сэнсе. Мы на іх не звярнулі б увагі, калі б не тая акалічнасць, што ў зборніку сапраўды многа твораў, якія ідуць па пратаптанаму следу. І таму варта, відаць, паберагчыся, каб гэтыя, мімаходзь кінутыя словы не сталі правілам творчасці.

Міхась ЛАЗАРУК

ПА РОДНАЙ ЗЯМЛІ

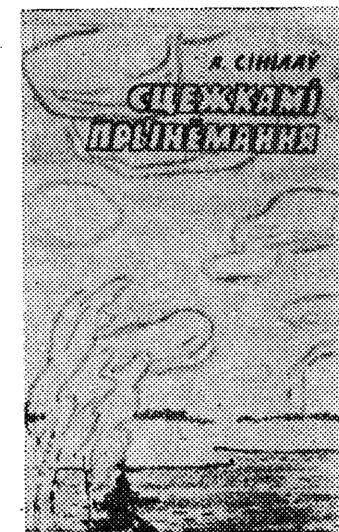

Ад добрага чалавечага пачуцця — любві да роднага краю — нарадзілася кніга Аляксея Сінілава «Сцежкамі Прынёмання» *. Гэта, як зазначае і сам аўтар, дарожныя замалёўкі. Яму, супрацоўніку «Гродзенскай праўды» давялося — і па абавязку службы і па сваёй ахвоце — абхадзіць і аб'ездзіць усю Гродзеншчыну. Уражанняў набралася шмат, захацелася шчодра падзяліцца з людзьмі і ведамі пра родную зямлю, і захапленнем хараством «сінявокага прынёманскага краю», яго прыродай і людзьмі.

Сінілаў проста гаворыць пра тое, што на думку апісаць Прынёманне яго навяла таленавітая кні-

* Аляксей Сінілаў. «Сцежкамі Прынёмання». Дарожныя замалёўкі. Дзяржаўнае выдавецтва БССР, Мінск, 1962.

га рускага пісьменніка У. Салаухіна «Уладзімірскія прасёлкі», у якой паэтычна расказана пра старажытную і маладую уладзімірскую зямлю.

Гродзеншчына таксама старажытная. Яе прырода, побыт, гісторыя тояць у сабе шмат паэзіі, рамантыкі, героікі. І таму зусім натуральнае жаданне чалавека, які шмат пабачыў і валодае пяром, перадаць чытачам, асабліва юнацтву, свае шчырыя пачуцці сыноўняй любві да роднага краю.

Кампазіцыя кнігі простая: кожны раздзел — апісанне аднаго з шаснаццаці дзён падарожжа. Аўтар паведамляе разнастайныя звесткі аб гісторыі і геаграфіі Гродзеншчыны, дзеліцца асабістымі ўражаннямі аб прыродзе і сустрэчах з людзьмі, а часам і ўспамінамі. Адбываецца жывая гутарка аўтара кнігі з чытачом — часам сур'ёзная, а часам і не пазбаўленая гумару.

Вядома, не ўсё, пра што гаворыцца ў замалёўках, «далося» А. Сінілаву менавіта ў час гэтага падарожжа, як ён спрабуе нас пераканаць, каб матываваць выбраную літаратурную форму. Несумненна, большая частка фактаў і ўражанняў адклалася ў свядомасці і памяці аўтара на працягу многіх паездак. Гэтая бяскрыўдная ўмоўнасць зусім не перашкаджае, а нават памагае ўспрыймаць сутнасць таго, пра што расказвае аўтар. У кнізе адбіліся найбольш ярка два захапленні А. Сінілава — прыродай Прынёмання і яго гісторыяй.

На працягу ўсёй кнігі, з першага раздзела і да апошняга — гучыць шчырае «пахвальнае слова» бацьку-Нёману, магутнаму прыгажуну, волату-працаўніку. У мастацкіх адносінах гэта лепшыя старонкі кнігі, бо ў іх выявілася асабістае аўтарскае бачанне прыроды, што нарадзіла свежую вобразнасць. Нёман паўстае ва ўяўленні аўтара жывой істотай, якой нададзены рысы станоўчага народнага ідэалу: «Нёман увесь у руху, у бясконцай цяжкай працы. Мясцінамі яго цела напружваецца, пакрываецца вузламі стальных мускулаў... Не дбае Нёман ні пра адпачынак, ні пра навядзенне харастваа, а, як заўзяты працаўнік, адкладвае гэта на потым, на той час, калі будзе зроблена самая цяжкая работа, і ўсё з новай сілай кідаецца ўперад, сваімі шырокімі дужымі грудзьмі прабіваючы дарогу між высокіх круч і абрываў».

Нёман і лес — магутныя прыродныя сілы, сябры працаўніка. Гаворачы пра іх, пісьменнік не толькі перадае знешняе ўражанне, якое яны робяць на чалавека, але і ўспрынятую з малаком маці любоў беларуса да сваіх спрадвечных карміцеляў і абаронцаў у ліхую гадзіну. У апісаннях прыроды адчуваецца душа чалавека, які любіць і разумее яе, умее бачыць прыгажосць у самым малым і сціплым — кветцы, птушцы, травінцы. Адсюль — тонкія, трапныя назіранні натураліста, вобразныя характарыстыкі, як напрыклад: «... варона, у якой лірыкі няма і на пазногаць», «кожны каласок — званочак», «маладыя, а таму неразумныя бярозкі аказаліся залішне цікаўнымі, зірнулі ў бездань і за гэта былі пакараны: больш ужо не выпрасталіся...» Любоў да прыроды ў Сінілава спалучаецца з руплівым, гаспадарлівым падыходам да яе.

Дарожныя замалёўкі — не падручнік па гісторыі, тут няма сістэматычнага пераказу падзей, якіх багата было на гродзенскай зямлі. Гістарычным экскурсам нададзена форма адвольнага апавядання. Пісьменнік прыводзіць дакументальныя звесткі, разважае сам, строіць здагадкі, успамінае мясцовыя легенды, цытуе вершы і песні. Усё гэта вельмі ажыўляе кнігу.

Яшчэ ва ўступным раздзеле А. Сінілаў прымушае задумацца над картай, над тым, «што ёсць і адкуль пайшло Прынёманне», над геаграфічнымі назвамі, якія ўвасобілі з глыбокай старажытнасці гісторыю і побыт Прынёманскага краю. Гэта ўдалы і плённы прыём для ўзбуджэння цікавасці моладзі да гісторыі і краязнаўства. Добры ён і тым, што абвастрае слых чытача, яго ўвагу да роднай мовы, запрашае разгадваць патаемны сэнс назваў, слоў, якія бытуюць у народзе. Ідучы за аўтарам, мы падарожнічаем ад аднаго памятнага месца да другога, і ў гэтай дарозе ўвесь час нас суправаджае голас аўтара-праведніка. Вось ён пазнаёміў нас з курортам Друскінінкай, і на нас павеяла прыгажосцю, весялосцю, бадзёрасцю гэтага цудоўнага кутка. А праз пару старонак мы журботна схіляем галовы ля падножжа помніка героям «маленькай Брэсцкай крэпасці» — пагранічнай заставы на Чорнай Ганьчы. А потым — Гродна з яго помнікамі старажытнасці, з памяццю Элізы Ажэшка, з летапісам дзён Вялікай Кастрычніцкай рэвалюцыі, з яго непаўторнымі сённяшнімі справамі. Сцяжынкі Прынёмання прыводзяць чытача і ў роднае сяло паэта-рэвалюцыянера Валянціна Таўлая, і народнага героя Міколы Арцюха, і ў памятныя месцы беларускіх пушчаў, дзе некалі змагаліся Кастусь Каліноўскі і Валеры Урублеўскі, а пазней — героі грамадзянскай і Айчыннай войнаў.

Чытач даведваецца ў кнізе і пра эканоміку Прынёмання — пра заводы, калгасы, саўгасы.

Дарожныя замалёўкі А. Сінілава — спалучэнне лірычных мастацкіх эцюдаў-пейзажаў, кароткіх нарысаў гістарычнага зместу з карцінамі сённяшняга дня Прынёманскага краю. І тут трэба сказаць, што паказ людзей Прынёмання — найменш выразная састаўная частка кнігі. Пра людзей, якія яму сустракаліся ў дарозе, аўтар гаворыць часта, але мала хто з іх намаляваны так запамінальна, як старшыня калгаса П. Шчарбакоў — чалавек з цяжкім і прыгожым жыццём барацьбіта і працаўніка. Ствараецца ўражанне, што А. Сінілаў імкнецца расказаць пра кожнага сустрэчнага, незалежна ад таго, глыбокі гэта характар, цікавы ці не.

А. Сінілаў вельмі дакладны ў абазначэнні месца, калі гутарка ідзе пра гістарычныя падзеі мінулага — як жа інакш? А вось калі ён расказвае пра адзін калгас, другі, пра завод, то пераход у яго апавяданні мясцінамі бывае такі няўлоўны, што ў чытача ўсё зліваецца перад вачыма і ў думках, усё роўна, нібы чытаеш тэкст, дзе новая думка не пачынаецца з новага абзаца.

Гэтыя недахопы, вядома, не могуць закрэсліць усяго таго добрага, што ёсць у кнізе. А добрае — гэта яе эмацыянальнасць і багацце фактаў.

Міхаіл СТАЛЯРОЎ

З блакнота падарожніка

ZaH

MIROSLAV
ZIKMUND
A
JIŘÍ
HANZELKA

Іржы ГАНЗЕЛКА, Міраслаў ЗІКМУНД

ПА ДАРОГАХ СВЕТУ

КАЛІ ГЭТУЮ УРНУ РАССТРАЛЯЦЬ...

Наогул кажучы, набацеі яшчэ ў першыя тысячагоддзі да нашай эры асталяваліся на важным стратэгічным скрыжаванні — усе караваны, якія накіроўваліся да Міжземнага мора за дарагімі таварамі Усходу, павінны былі прайсці праз іх тэрыторыю. Пошліну набацеі бралі неміласэрную, а калі купцы адмаўляліся плаціць, іх каралі і «забіралі іх скарбы пад ахову».

Так ладзілі свой дабрабыт набацеі і іх горад. Але дзе стаяў гэты горад? Ніхто аб гэтым не меў ніякага ўяўлення. Можа, ён некуды пад зямлю праваліўся? Ці, можа, набацеі былі чараўнікамі?

Гэткае ж пытанне вы задасцё і сёння, калі пасля двух дзён цяжкой дарогі даберацеся да горада. За Айн-Муса, крыніцай Маісея, дарога некалькімі віткамі спаўзае ў даліну, дзе размясцілася шырокая будыніна паліцэйскага ўчастка, а вакол яе — невялікі пасёлак.

— А Петра?

— Да яе яшчэ каля гадзіны хады. Можаце наняць коней. Мы ахвотна знойдзем вам і коней і праваднікa. Мы гэтым якраз і займаемся.

Выехалі мы ў той жа дзень, пасля абеду.

На наша здзіўленне, дарога і за пасёлкам спускаецца ўсё ўніз, пакуль не мяняецца на вузкую сцяжынку, якая, прабегшы ўздоўж высахлага рэчышча патоку, заварочвае ў скалы. Чым ніжэй бяжыць сцяжынка, тым вышэй вырастаюць скалы. Нарэшце яны ператвараюцца ў высачэнныя стромыя сцены, якія пасунуліся адна да адной, каб паглынуць вандроўніка і раздушыць яго, як чарвяка. Сонца схавалася, цямнее, толькі аднекуль зверху праз вузкую шчыліну прабіваецца водбліск дня. Коні спатыкаюцца аб каменныя глыбы, прынесеныя сюды бурлівымі патокамі, шматразовае рэха адбівае цоканне падкоў і адносіць яго некуды ўгору.

Пачынаеш верыць, што ты ў казачным царстве, адразу маладзееш, вяртаешся ў далёкае дзяцінства, у свет зачараваных замкаў, асілкаў і казачных прынцэс, рука мімаволі цягнецца да кішэні па чароўны клубок шоўку, каб потым па разматанай нітцы знайсці дарогу назад. Увесь гэты казачны свет здзіўляе гамай мяккіх, прыемных колераў: там, дзе зверху прабіваецца святло, скала мядова-жоўтая, крыху далей — пурпурная, а там — аранжавая, пранізаная рэльефнымі жылкамі, якія нагадваюць гарызанталі на геаграфічнай карце...

Раптам, нібы па ўзмаху ўсемагутнай палачкі чараўніка, скалы расступіліся, і перад намі паўстала дзіва: высечаны ў скале храм колеру охры. Сапраўдны храм з усім чысценька — калонамі і пілястрамі, капітэлямі і фрызамі, з прасторнай залай...

Фасад храма глыбока ўразаецца ў скалу, каменны навес аберагае яго зверху, надзейна засланяючы ад вады і сонца. Але людзі! Ніхто не ведае, калі яны пачалі знішчаць храм. Яны ўзялі на прыцэл вялізную каменную урну, якая ўпрыгожвала вяршыню ратонды, высечанай у стылі рымскай архітэктуры. Відаць, тут шукалі скарб, бо храм жа называецца Хазнэ, што азначае Скарбніца. Калі гэтую урну расстраляць, з яе хлыне сапраўдны лівень золата і каштоўнасцей.

Але не хлынуў.

Хоць выстралы падзяўблі Скарбніцу, але яна выстаяла. Вытрымала град куль і каменная статуя на фасадзе. Яна была абстраляна з усіх бакоў, асабліва пацярпелі галава і ногі. Вандалы перабілі і адну з калон каля ўваходу. Але храм пасмяяўся з разбуральнікаў — ён спакойна стаіць, як і стаяў, хоць і без апорнай калоны.

РАХІЯ

Назаўтра мы пакінулі коней у маленькай крэпасці, узялі з сабой толькі двух лашакоў. З намі паехалі Абдул Рахман, Мухамед і Юсуф. З коньмі ўсё роўна далей, чым да Акропаля, не дабярэшся, а там нават лашакі нам не будуць патрэбны. Яшчэ ніводнаму падарожніку не ўдалося ў сядле дабрацца да храма Эд-Дэіра — і ніколі не ўдасца.

Адразу ж за Скарбніцай лагчына, праз якую набацеі праклалі акведук, стала прыкметна шырэйшай. З левага боку насустрач нам цягнецца рад грабніц з дзіўным арнаментам, накшталт шырока расстаўленай літары V, высечаным у пурпурным, ружовым, жоўтым і кармінавым камені. За грабніцамі ўзвышаўся амфітэатр на 2000 гледачоў, а насупраць, на правым беразе лагчыны, размясцілася галерэя двух- і трохпавярховых капліц.

Канец снежня, Новы год ужо стукае ў дзверы, але даліна Вадзі-Муса, схаваная ад непагоды, усцелена родадэндранамі і бледнапунсовымі крокусамі, з зямлі прадзіраюцца на свет дзіды дзікіх цюльпанаў. На тым баку Мёртвага мора, у ваколіцах Іерусаліма і Віфлеема, у гэты час кветкі днём з агнём не знойдзеш, а тут нібы ўзялі верх цуды набацейскіх чараўнікоў...

Да захаду сонца заставалася гадзіны дзве, калі мы, пакінуўшы Юсуфа з лашакамі пад Акропалем, накіраваліся ўгару па гіганцкай лесвіцы на паўночны захад — да Эд-Дэіра. Гэта самая дзікая і найбольш маляўнічая частка ўсёй Петры. Усюды вас чакаюць цудоўныя віды, даліна з амфітэатрам і фасадам храма апускаецца на глыбіню ста, а потым двухсот метраў, над схіламі каньёнаў узнімаюцца хрыбты далёкіх Эдэмскіх гор, нечакана ўзнікаюць перад вамі новыя цуды будаўнічай

Працяг. Гл. № 5.

дасціпнасці набацеяў. І, нарэшце, як заключны акорд урачыстай сімфоніі, з лабірынту скал выплывае Эд-Дэір, храм у сорак два метры вышынёй!

Ён высечаны ў скале, гэтак жа, як і ўся Петра. Калі апошні прамень сонца слізнуў па яго фасадзе, аднекуль з'явілася жанчына, захутаная ў чорнае пакрывала. У руках яна трымала два кубкі і вазачку з вузкім рыльцам, нібыта зробленыя рукамі набацеяў. Яна прапануе нам набыць іх за пяцьдзесят пяць піястраў. Мы абшукалі кішэні — ні піястра, усё пакінулі ўнізе, ля Акропаля.

— Ну, хоць бакшыш за тое, што фатаграфавалі. Мы бедныя, панове.

Гэтага ты магла і не гаварыць, жанчына, гэта відаць па тваіх вачах і далонях, па маршчынах маці, пастарэлай у свае 18 год.

— А ведаеш што, пашлі з намі сваю дачушку, унізе, ля Акропаля, мы заплацім ёй і за набацейскія сувеніры, і за фатаграфаванне.

Яна зразумела. І падштурхнула наперад сваю дачушку год сямі, босую, худзенькую, адзетую таксама ва ўсё чорнае. Палахлівая, як козачка, яна адступілася назад і схавалася за маму, ледзь толькі мы ступілі крок да яе.

— Бяжы, бяжы з імі, Рахія!

Хвілінку яна вагалася, потым пабегла за намі, перасконваючы з каменя на камень, як ласка. За паваротнай сцежкі яна прапускае нас наперад і знікае. Праходзіць чвэрць гадзіны. Відаць, дзяўчынка спалохалася прыцемкаў і вярнулася дадому. Але раптам бачым — стаіць за выгінам скалы, як горны дух, маўклівая, сур'ёзная, без адзінага слова, без усмешкі.

Сарамліва ўзяла грошы, моцна заціснула іх у далоні, у другую ўзяла яблычка — апошняе, якое мы яшчэ вылавілі ў мяшку, ледзь прыкметна ўсміхнулася — і знікла. Толькі маладому Мухамеду, які нешта крыкнуў ёй услед, скалы аднекуль зверху вярнулі рэха яе дзіцячай песенькі.

* * *

Дарогі да вадаспадаў Ігуазу не было, хоць нам яе апісвалі надзвычай падрабязна, з усімі выдатнымі мясцінамі, і заставалася або вярнуцца па свайму следу, даўшы круг больш чым у тысячу кіламетраў, або ўступіць у адзінаборства з дзікай прыродай і прабівацца ў невядомасць.

Цікава, што ў такой сітуацыі выбіраюць пераважна іменна гэтае другое. Відаць, таму, што вяртацца па ўласнаму следу — значыць, прызнаць сваё паражэнне, а яшчэ таму, што чалавека заўсёды вабіць прыгода, хочацца даведацца пра што-небудзь новае.

— Паедзем пустыняй! Горшага пекла, чым тое, што называюць шашой з Тафілы ў Шуабак, ужо не можа быць. Зрэшты, тут жа возяць бензін з Акабскага заліва.

— У дадатак да ўсяго заўтра Новы год, дык хоць установім для наступных трохсот шасцідзесяці шасці дзён даволі цвёрдую норму.

ГЭТА МУСУЛЬМАНСКАГА БРАЦТВА НЕ ДАТЫЧЫЦЬ!

Пустыня зусім не нагадвала пустыню — паветра вільготнае і халоднае, на небе хмары, падобныя на дзівосныя замкі, па дарозе трапляюцца лужыны вады. Рыхлае серабрыстае неба над гарызонтам — злавесна-цёмнае. На хвіліну мільгнула на ім карычневая нітка вячэрняй зары, і на пустыню адразу ж апусцілася ноч. Апошняя ноч года. Якраз такой мы і ўяўлялі яе за многа тыдняў наперад. Мы амаль радаваліся ёй — будзем адны, учатырох, далёка ад людскога жылля, толькі з успамінамі аб сваім доме... Мы нават не будзем чакаць, калі надыдзе поўнач...

Праз адчыненыя дзверы агеньчык нашай газніцы ўразаецца ў начную цемру, але на адлегласці дваццаці метраў ужо зусім цёмна і ціха, толькі аднекуль з невымернай далечыні, подых ветруданясе часам гул матораў.

Праз гадзіну, калі мы якраз селі вячэраць, матор загуў зусім блізка, потым святло фар лізнула левы бок нашай машыны, а праз хвіліну з цемры вынырнуў каржакаваты мужчына ў клетчатай хустцы на галаве — шафёр цыстэрны.

— Я думаў, у вас нешта зламалася, — сказаў ён, зазірнуўшы ў машыну. — А тут зусім іншая справа. Але паслухайце, я параіў бы вам ехаць, не спыняючыся. Па ўсім відаць, будзе дождж. А калі ў гэтай праклятай пустыні пачнецца дождж, значыць — канец. Вы да Амана не даедзеце.

У руцэ ён трымаў янтарны тасбіх — арабскі ружанец, і машынальна перабіраў пальцамі пацерку за пацеркай. На развітанне ён закурыў прапанаваную намі папяросу і паехаў у цемру.

У 1910 годзе тут, у пустыні, правялі чыгуначную лінію, якая канчалася аж у Эджазе. Чыгунка павінна была палегчыць мусульманам Атаманскай імперыі і ўсяго Бліжняга Усходу падарожжа ў святую Меку. Навошта брысці пехатой або трэсціся на вярблюдах, калі пара можа гэта зрабіць хутчэй і зручней!

Аднак сёння, калі толькі вандроўнік не паляціць паветраным волатам, ён павінен зноў спадзявацца толькі на вярблюдаў або на ўласныя ногі. Цягнікі да Эджазу ўжо не ходзяць, канечная станцыя цяпер у Маане, далёка ад Акабскага заліва. Рэйкі, якія праляглі далей на поўдзень, у час першай сусветнай вайны былі разабраны англічанамі — гэтая аперацыя была састаўной часткай усёй сістэмы ваенных дзеянняў супраць імперыі султана.

Сёння за гэта расплачваецца не Турцыя, а Іярданія. Яна заціснута, як абцугамі, — з часу палесцінскай вайны краіна не мае доступу да Міжземнага мора, а з усходу цягнецца фронт другой блакады, іракскай. У ліпені 1958 года, калі Хусейн страціў свайго багдадскага кузена — караля Фейсалу, дыпламатычныя зносіны паміж краінамі былі перарваны, засталіся толькі вельмі абмежаваныя эканамічныя адносіны. Дарога, якая віецца побач з нафтаправодамі, амаль зусім мёртвая, гады ў рады пройдзе па ёй калона сірыйскіх грузавікоў, якія перапраўляюць транзітам у Багдад ліванскую садавіну.

У выніку ўсяго гэтага краіна, на тэрыторыі якой цякуць дзве з самых багатых нафтавых «рэк» на свеце, павінна ўвозіць бензін з Бейрута або з акабскага порта — за вялікія грошы і з вялікімі цяжкасцямі. Калі мы наглядалі за іярданскімі цыстэрнамі, якія караскаліся праз нагор'і Ліван і Антыліван, нам здавалася, што больш бессэнсоўнай працы нельга прыдумаць...

— А чаму бензін не вазіць чыгункай? Гэта ж было б значна дзешавей!

Чыноўнік міністэрства замежных спраў, якому мы задалі гэтае пытанне пасля прыезду ў Аман, некаторы час рабіў выгляд, што не разумее нас.

— Лёгка сказаць, дзешавей. Спачатку трэба купіць чыгуначныя цыстэрны, а гэта нешта каштуе. Потым, чыгунка належыць мусульманскаму брацтву, якога такія рэчы не датычаць. А ўрэшце, што б рабілі ўсе гэтыя шафёры, калі б у іх адабралі адзіны заработак?

У КРАІНУ ГАРУНА АЛЬ-РАШЫДА

269 кіламетраў, якія аддзяляюць Петру ад Амана, мы адольвалі два з паловай дні. Едучы ад світання да ночы, «набіралі» каля 100 кіламетраў у дзень. Калі ўлічыць, што больш паловы гэтай адлегласці, дакладней кажучы, 141 кіламетр, ужо заасфальтавана, дык баланс атрымаецца сумны. Па дарозе, аднак, мы сустрэлі некалькі інвалідаў, якія падводзілі рахункі з яшчэ больш сумным вынікам: у аднаго зламана каробка перадач, у другога лопнула задняя вось, трэці парваў карданны вал. Яны стаялі ў пустыні і чакалі, калі сябры прывязуць запасныя часткі. Калі ж? Усё гэта залежыць ад надвор'я. Цяпер, пасля таго, як нядаўні лівень ператварыў пустыню ў непралазную багну, чакаць можна вельмі доўга.

На пачатак асфальтавай дарогі, якую пракладваюць з Амана на поўдзень, мы ўзбіліся толькі ў дванаццаць, без пяці мінут. Апошнія чатыры кіламетры да шашы мы рухаліся, як кот па лёдзе. Буксавалі раз за разам. Добра яшчэ, што тут, калі цябе слухаецца

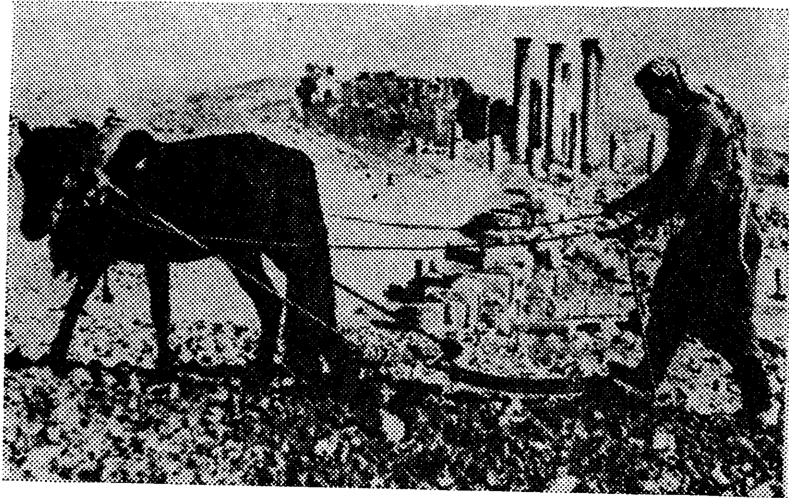

Адзіны яго скарб — гэта зерне, якое ўзыдзе на рымскіх чарапках.

руль, можна выбраць дзесяць або дваццаць розных дарог, каб не наляцець на сустрэчную машыну.

Пра Іярданію гавораць, што яе ўлада жыве толькі з турысцкага руху. І калі б турысты перасталі наведваць вартыя ўвагі месцы, то краіна, якая большую частку свайго дзяржаўнага бюджэту павінна пакрываць замежнымі пазыкамі і падачкамі рознага тыпу, вымушана была б зачыніць свае пасольствы і консульствы.

Вартых увагі мясцін у Іярданіі не так ужо і многа.

З класічных да іх належыць Петра і Джараш. Потым нованабытыя пасля палесцінскай вайны паўночна-заходнія берагі Мёртвага мора і біблейскія гарады, якія некалі знаходзіліся ў Палесціне: Эрыха, Віфлеем, Іерусалім. Не дзіўна, што значную частку замежных пазык і «дарункаў» Іярданія адпускае на пабудову новых дарог.

Знаёмства з Джарашам — антычнай Герасай — узбагаціць вас адной цікавай з'явай. У Іярданіі таксама захаваўся доказ таго, якой прыгожай была краіна да таго часу, пакуль яе пакрывалі лясы. Кіламетраў за трыццаць перад Джарашам вы нечакана саслізгваеце ў глыбокі яр, які носіць тую ж назву, што і канъён на поўдзень ад Амана — Зарка. Сюрпрыз надзвычайны: схілы параслі соснамі так, што люба глянуць...

Нечаканую радасць нам сапсаваў нейкі вандал. Ён сядзеў на перадку двухколкі-арбы, за якой цягнулася пышная веймутава сасна, метраў у пяць даўжынёй, толькі што ссечаная. Відаць, вандал высушыць яе і пусціць на апал. Ці, можа, у Амане зноў будуюць нейкую ўрачыстую браму?

Джараш сустрэў нас цудоўным надвор'ем. На вуліцах не было ні душы, толькі купка дзяцей гуляла ў цяню старога рымскага храма ды араты на палетку перад храмам Артэміды пракладваў баразну за баразной. Хвіліну мы назіралі за ім і дзівіліся гэтаму палетку, які хутчэй нагадваў склад разбітых ваз і гаршкоў — чарапок на чарапку. У самым літаральным сэнсе — сметнік гісторыі. Можа, зачапіўшы матыкай крыху глыбей, удалося б адкапаць і скарб.

Пра гэта араты не клапоціцца. Яго адзіны скарб — гэта зерне, якое ўзыдзе на рымскіх чарапках...

Гаспадар бензакалонкі ў Мафраку прывітаў нас, як старых знаёмых.

— Ну, ці не гаварыў я вам, што мяне вы не абмінеце, усё роўна, ці едзеце вы ў Дамаск ці ў Багдад! Як вам шанцавала ў Петры?

Ён параіў нам набраць поўныя бакі бензіну, «гэта аплоціцца».

— Тут вы плаціце па 36 філсаў, а ў пасёлку перад іракскай граніцай будзеце даваць 45.

— А ў Іраку?

Ён хітравата ўсміхнуўся.

— Што там гаварыць пра Ірак! Там бензін не каштуе ні граша. Толькі пераедзеце граніцу, і ў Ратбе ўжо напалову дзешавей — 20 філсаў за літр.

Дык вось яно што! Недзе ўсё ж павінны былі праявіцца вынікі той анамаліі, што Іярданія цягае бензін праз горы і долы, хоць у яе пад носам цякуць рэкі нафты. Іменна тут, у Мафраку, непадалёк ад чыгункі, цягнецца амерыканскі нафтаправод з Эз-Захрама ў напрамку Сірыі і Лівана. Калісьці працякала тут яшчэ адна «рака» — з Кіркуку ў Хайфу. За час палесцінскай вайны яна высахла — ніводзін літр не прайшоў пасля таго праз трубы. Краіны Арабскай лігі аб'явілі блакаду Ізраіля.

Кожны кій мае, аднак, два канцы. Гэтым другім канцом ён б'е па іярданцах — у іх няма доступу да Міжземнага мора.

Яшчэ за дзве гадзіны да выезду з Амана мы не ведалі, ці трапім у Багдад. Не ведалі гэтага і ў міністэрстве замежных спраў. Трэба было званіць спачатку ў міністэрства абароны, потым турбаваць упраўленне паліцыі. Усё таму, што іракска-іярданскія граніцы закрыты, сякія-такія выключэнні захаваліся толькі для замежных турыстаў.

— Прасцей кажучы, для неіярданцаў, — паправіў нас чыноўнік, паведамляючы вынікі мытнага агляду. — Можаце ехаць, але пры дзвюх умовах: вы не маеце права карыстацца машынамі з іярданскім нумарным знакам і браць з сабой у спадарожнікі іярданскага падданага. Дарога праходзіць праз Мафрак і Ратбу. Шчаслівага падарожжа!..

... Дарога праходзіць праз Ратбу... У памяці ўсплывае вядомая па старых часопісах караванная сцежка, якая спрадвеку злучала каралеўства Гаруна аль-Рашыда з астатнім светам. Дарога, у канцы якой ззяюць мінарэты багдадскай Залатой мячэці...

* * *

Англійскае слова curfew азначае — званок. Без яго не абыходзілася ні адна карэспандэнцыя ў друку Бліжняга Усходу пасля замаху на Абдэль Керым Касема ў кастрычніку 1959 года. Званок азначаў забарону выходзіць на вуліцу з 19 да 5 гадзін. Пазней «званок» быў перасунут да 21-й гадзіны, бо рабочыя не маглі трапіць на начную змену. На дні каляд была аб'яўлена новая ільгота — дазвалялася вяртацца дамоў за гадзіну да поўначы...

Але, праводзячы сваю першую ноч на тэрыторыі Ірака, мы маглі не зважаць на гэтую пастанову. Куды ні кінь вокам — на цэлыя дзесяткі кіламетраў ніводнай жывой душы... Сярэбранае святло поўні залівала пустыню, над краем навісла дзівосная цішыня. Бясконцая прастора, у якой гублялася лінія гарызонту, давала прастор фантазіі, абуджала самыя нечаканыя ўяўленні аб краіне, якая зусім яшчэ нядаўна была так герметычна закрыта для ўсяго свету. Пасля замаху на старшыню савета міністраў трывога яшчэ не ўлеглася, таму «званка» строга прытрымліваюцца, ноччу ўзброеныя патрулі абшукваюць машыны, не робячы скідкі нават сваім уласным міністрам, — і яны павінны выйсці з машыны і адчыніць багажнік... Як тут не ўспомніць пра неспакойныя пытанні ў мытніцы — што рабіць з нашымі пісталетамі і малакаліберкамі. «Так, мы ведаем, што вы едзеце з дружалюбнай краіны, мы рады вітаць вас, але зразумейце — у вас зброя, а вы ведаеце, якія пакаранні аб'яўлены ў нас за яе хаванне...»

Усе ў мытніцы з палёгкай уздыхнулі, калі мы прапанавалі апячатаць зброю і здаць яе ў цэнтральную мытніцу на час нашага знаходжання ў Багдадзе. Потым доўга пісалі нейкія пратаколы і паперы, урэшце нам далі чатыры запячатаныя канверты з адрасамі на арабскай мове і растлумачылі, каму і дзе іх аддаваць. Першы — паліцэйскаму пасту ў дваццаці кіламетрах за Ратбай, другі — абласному паліцэйскаму ўпраўленню ў Рамадзі, трэці — паліцэйскаму ўпраўленню ў Багдадзе, апошні — багдадскай мытніцы. Першы канверт ужо адвеў у бок бочкі з-пад асфальту на забарыкадаванай шашы, і вось цяпер мы ляжым у халоднай студзенскай пустыні паміж граніцай і Багдадам...

НА ДАЛЯГЛЯДЗЕ — БАГДАД

За Рамадзі пачынаецца бездакорная сучасная шаша, роўная, як кухонны стол. Гэткі ж роўны пейзаж з левага боку, затое справа — гліняныя ўзгоркі адзін на адным. Гэта ўрадлівыя наносы, якія многа тысяч год назад прыцягнуў з турэцкіх гор Еўфрат, праточваючы сабе рэчышча на некалькі метраў ніжэй. З аднаго боку дарогі пасвяцца невялікія статкі авечак, на другі бок пастухоў не пускаюць, там, паміж двайнымі агарожамі з гліны струменіць вада Еўфрата. Таму палеткі каля агарож такія зялёныя, таму яны даюць ураджай круглы год, таму весялейшыя і людзі, якія іх апрацоўваюць. Там, дзе няма жыватворнага струменьчыка, няма і

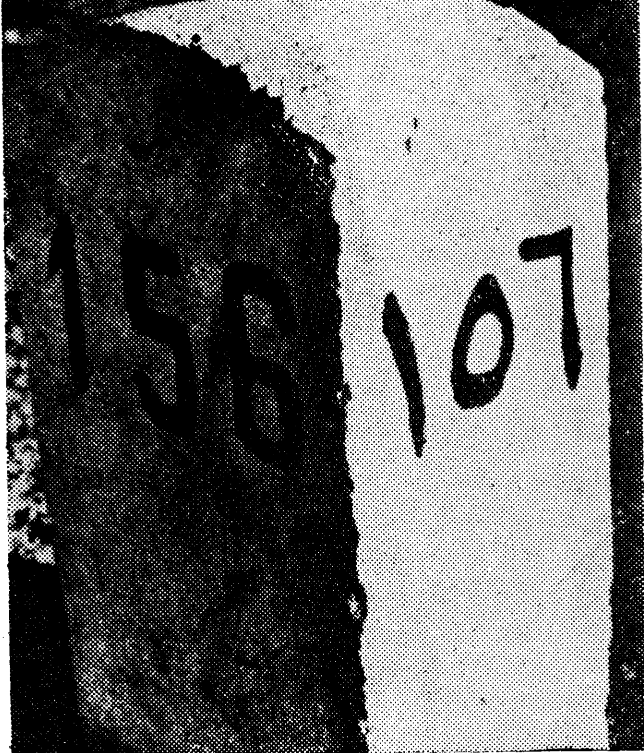

Якая з гэтых лічбаў правільная? Аказваецца, 156, бо на правым баку слупа цыфра, што нагадвае наш нуль,—гэта пяцёрка, а сем — гэта не што іншае, як шэсць!

жыцця. Глеба, як скура хворага праказай, спярэшчана шэра-белымі плямамі...

У некалькіх кіламетрах ад Рамадзі хаваецца за ўзгоркамі возера Хабанія. Амаль трыццаць год з гэтай назвай быў звязан лёс англічан у Іраку. Па дагавору яны аб'явілі возера экстэрытарыяльным і пабудавалі тут не толькі значную ваенную базу, але клубы і купальні, куды іракцам заходзіць не дазвалялася.

Ліпеньская рэвалюцыя Касема скасавала падзел англійскай Хабаніі. Авіяцыйнай базы тут ужо няма, іракцы зноў могуць купацца ў возеры, якое напаўняюць вадой з Еўфрата. З няўтоенай радасцю яны расказвалі нам, якая паніка ахапіла англічан, калі паляцеў да д'ябла іх апякун Нуры-Саід. Куды толькі дзеўся хвалёны брытанскі спакой! Галоўнае было ў тым, каб выбрацца адсюль, захаваўшы цэлай скуру, і як мага хутчэй прадаць усё, што можна. Багатыя аўтамашыны «заганяліся» за 150 дзінараў; калі ж купец не знаходзіўся, аблівалі іх бензінам і кідалі ў сярэдзіну запалены факел.

Не адзін удзельнік гэтага адыходу ад улады, ад славы спачывае і сёння на дне возера.

Ад Аль-Фалуджы, дзе дарога адыходзіць ад Еўфрата, да Цікрыта каля пяцідзесяці кіламетраў, і нідзе не падыходзяць Вялікія рэкі так блізка адна да адной — аж да самага зліцця ў адну раку Шат Эль-Араб. Можна было думаць, што на гэтых пяцідзесяці кіламетрах будзе сапраўдны зямны рай. Але дзе там! Абапал дарогі зноў пустыня, зноў стаіш перад адвечнай праблемай гэтай краіны: дзе вада, там жыццё.

Пакуль што зямлю тут захапілі цагельні, рабочыя знялі ўрадлівы верхні пласт глебы і ператвараюць глеевыя наносы ў будаўнічы матэрыял для горада, які расце на вачах. Дзесяткі такіх цагельняў рассыпаны вакол Багдада, ужо здалёк яны заяўляюць аб сабе чорнымі слупамі дыму. Рабочыя складваюць свае новаспечаныя вырабы штабялямі, каб іх высушыла сонца, а потым зносяць іх да канічных печаў, каля якіх завіхаюцца хлапчукі — самая дзяшовая рабочая сіла. З ранку да вечара не выпускаюць яны з рук вялікага апалоніка — палівам тут служыць не вугаль, не дровы, а нафта. Прывязе яе цыстэрна, выпусціць у чорную сажалку. Вось табе, замурзаны качагар, новая порцыя смярдзючай брагі, кармі вечны агонь да таго часу, пакуль тыгрскі і еўфрацкі глей не ператворыцца ў шэра-жоўтыя цагліны.

З цэглы пабудаваны ўвесь Багдад, горад Гаруна аль-Рашыда, горад «Тысячы і адной ночы», горад, які ўзнік перад намі, як з-пад зямлі. Відаць, гэта найменш выразная па рэльефу сталіца з усіх, якую мы бачылі на сваіх дарогах.

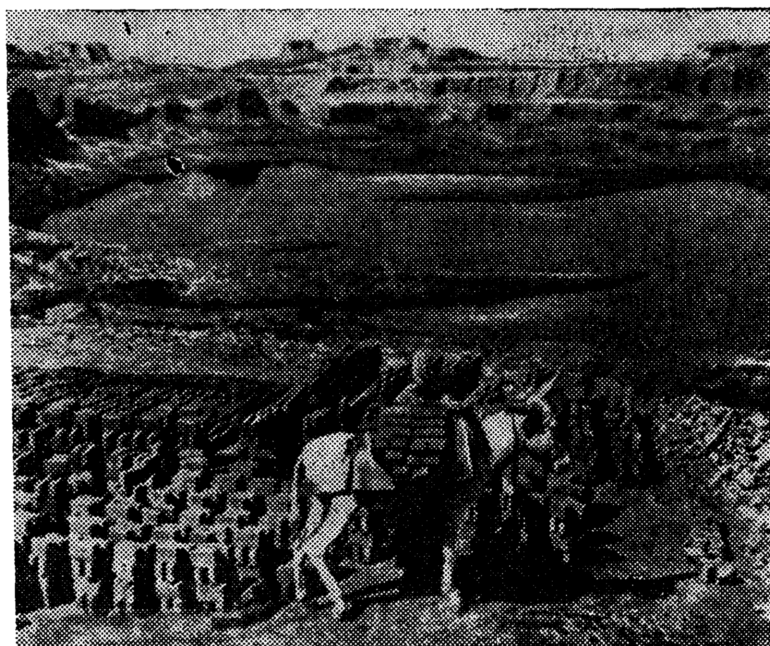

Адна з незлічонага мноства цагельняў, якія абступілі Багдад з усіх бакоў.

Механізацыя...

Бензін у Іраку дзяшовы. У гэтым няма нічога дзіўнага, дзе ж яму быць дзяшовым, як не ў краіне, з зямлі якой б'юць такія магутныя крыніцы нафты! Таму ў Іраку шафёры таксі не прывыклі эканоміць бензін, яны бесперапынна лётаюць па вуліцах, прапануючы прахожым падвезці іх. Асабліва дзівакоў з Еўропы, калі тыя выйдуць на прагулку па сталіцы. Бо хто ж калі бачыў, каб белы хадзіў пехатой, пры англічанах такога не здаралася...

І ўсё ж мы ў Багдадзе былі сведкамі такіх хвілін, калі ўсе таксісты як скрозь зямлю праваліліся. Яны не толькі не лавілі прахожых, іх нават і на стаянках не відаць было. Усе сядзелі ў кафэ і рэстаранах, тулячыся да экранаў тэлевізараў,—цяпер ім і не заікайцеся пра якую-небудзь паездку, хіба вы не ведаеце, што вось-вось пачнецца працэс?

Тэлевізары раскупліваліся нарасхват.

БІСМІ АШ-ШААБ!

Калі вечарам 7 кастрычніка 1959 года па Багдадзе разнеслася вестка, што на старшыню савета міністраў быў зроблены замах, людзі разгубіліся. Што будзе далей? Канец рэспубліцы? Паварот да ненавісных старых часоў? На вуліцах збіраліся натоўпы людзей, усюды чуліся крыкі:

— Дзе ты, Фадэль Абас? Скажы нам, што будзе з намі!

Фадэль Абас — гэта палкоўнік Махдаві, другая пасля Касема папулярная фігура ў Іраку.

Можна без перабольшання сказаць, што з таго часу папулярнасць яго яшчэ больш вырасла. У значнай меры гэтаму садзейнічала яго функцыя старшыні народнага суда, які судзіў першых арганізатараў змовы супраць маладой рэспублікі.

Махдаві — выдатны, прыроджаны прамоўца. Ён гаворыць без лістка перад сабой, без папярэдняй падрыхтоўкі, умее імгненна рэагаваць на паводзіны залы, добра арыентуецца ў сусветнай літаратуры. Яго здольнасцям мог бы пазайздросціць любы акцёр. Калі Махдаві з'яўляецца на экранах, людзі або сціхаюць, або, сціснуўшы кулакі, пагражаюць разбіць экран. Усё ў залежнасці ад таго, выступае Махдаві ў абарону рэспублікі ці дапытвае яе праціўнікаў.

Са спецыяльнымі журналісцкімі білетамі паехалі мы на вячэрняе пасяджэнне суда — праз дзень пасля таго, як адзін з тых, каго дапытвалі, нейкі Азаві, заявіў, што ў падрыхтоўцы замаху

Багдадскі ганчар.

ўдзельнічалі «некаторыя высокапастаўленыя асобы з кіраўніцтва дзяржавай» і назваў генерал-губернатара Абдзі. Хоць у друку не з'явілася ні радка, ні слова, увесь Багдад гаварыў пра гэта, бо допыт перадаваўся непасрэдна з залы суда па радыё і тэлебачанню.

Праз некалькі дзён Махдаві прыняў карэспандэнта лонданскай «Дэйлі тэлеграф» Яна Кальвіна. На пытанне, ці праўда тое, што сказаў Азаві, Махдаві адказаў:

— Я ўжо заяўляў публічна, што гэта не што іншае, як непрыкрытае імкненне імперыялістаў убіць клін паміж нашым правадыром і адданымі яму людзьмі. На шчасце, Касем не такі наіўны, каб увесці сябе ў зман дэмагогіяй!

Вуліцы вакол суда застаўлены моцнымі кардонамі, у салдат — вінтоўкі з прымкнутымі штыкамі, у афіцэраў — кароткія аўтаматы. Сям-там стаяць браневікі. Каля ўваходу ў будынак салдаты абшукваюць усіх, хто праходзіць у залу, звыклым жэстам праязджаючыся па рукавах, спіне, кішэнях штаноў. Нават адкручваюць аўтаручкі, каб упэўніцца, ці не схавана ў іх што-небудзь іншае...

У зале стаіць трыбуна з пяццю крэсламі, пад ёй стол для стэнаграфістаў, па баках лаўкі для прадстаўнікоў друку, на балконе і пад ім крэслы для гасцей. Усяго каля трохсот месц. Найцікавейшай была публіка пад балконам. Справа — мужчыны, рабочыя ў камбінезонах, людзі ў еўрапейскіх касцюмах і арабскіх хустках або круглых вышываных шапачках. Злева — жанчыны, большасць у чорных абах, некаторыя нават з прыкрытым тварам. Але заднія рады ззялі самымі стракатымі колерамі - гэта маладыя іракскія студэнткі прыйшлі ў элегантных касцюмах, каб прадэманстраваць не толькі адданасць рэспубліцы, але і свой новы стыль мыслення, каб даць зразумець, што іх месца не ў затхлых каморках.

Роўна ў васемнаццаць гадзін, разам з апошнім ударам гадзінніка, у залу ўвайшлі члены суда — усе ў ваенных мундзірах. Апошнім увайшоў, усміхаючыся, Фадэль Абас аль-Махдаві, палкоўнік з трыма зоркамі на пагонах. Разнесліся гучныя воплескі, людзі ўсталі і стаялі, пакуль суд не заняў свае месцы.

* * *

КАЛЯРОВЫ ТУМАН

«Што? Вы кажаце, у Багдадзе цёпла? Скажыце гэта каму-небудзь іншаму!»

Прыблізна так скажа кожны, хто прыедзе ў Багдад у студзені. Чалавек, які жыве на пяцідзесятай паралелі, глыбока перакананы, што варта яму спусціцца на дзесяць-пятнаццаць градусаў на поўдзень, як ён ужо апынецца ў царстве вечнага сонца, дзе трэба будзе асцерагацца невыноснай гарачыні.

— Мы таксама гэтак жа думалі, — сказалі нам багдадскія «старажылы». — Прыехалі сюды летась на каляды і не паспелі купіць ні світараў, ні цёплай бялізны.

Багдадскія дамы не прыстасаваны да холаду. У іх няма печаў, а пра цэнтральнае ацяпленне і гаварыць не прыходзіцца. Там, дзе архітэктар выконваў патрабаванні англійскага заказчыка, у дамах праектаваліся каміны, якія служаць хутчэй для дэкарацыі. А калі б у вас узнікла жаданне пагрэцца каля такога каміна, дык трэба было б спаліць процьму дарагіх дроў, якія завозяцца ў бязлесныя ваколіцы Багдада аж з паўночнага Ірака, з Курдзістана, — і ўсё роўна вам было б холадна, бо ўсё цяпло вылятае ў комін.

Але горш за ўсё даводзіцца жыхарам гліняных хацін. Захутаўшыся ў тонкія коўдры, яны туляцца бліжэй да ачага, дзе чадзяць «каровячыя брыкеты» — высушаныя лепякі гною. Там, дзе гаспадар можа патраціць некалькі дзінараў на ацяпленне, можна пагрэць скачанелыя рукі і ногі каля печак. У іх паляць не вугаль, і не дровы, а нафту.

* * *

Кажуць, што за ўвесь 1959 год дождж у Багдадзе ішоў толькі сем разоў. Можаце сабе ўявіць, як прагна чакаюць дажджу людзі, у якіх няма грошай, каб купіць вады палівацъ поле, або збудаваць дарагую абвадняльную сістэму.

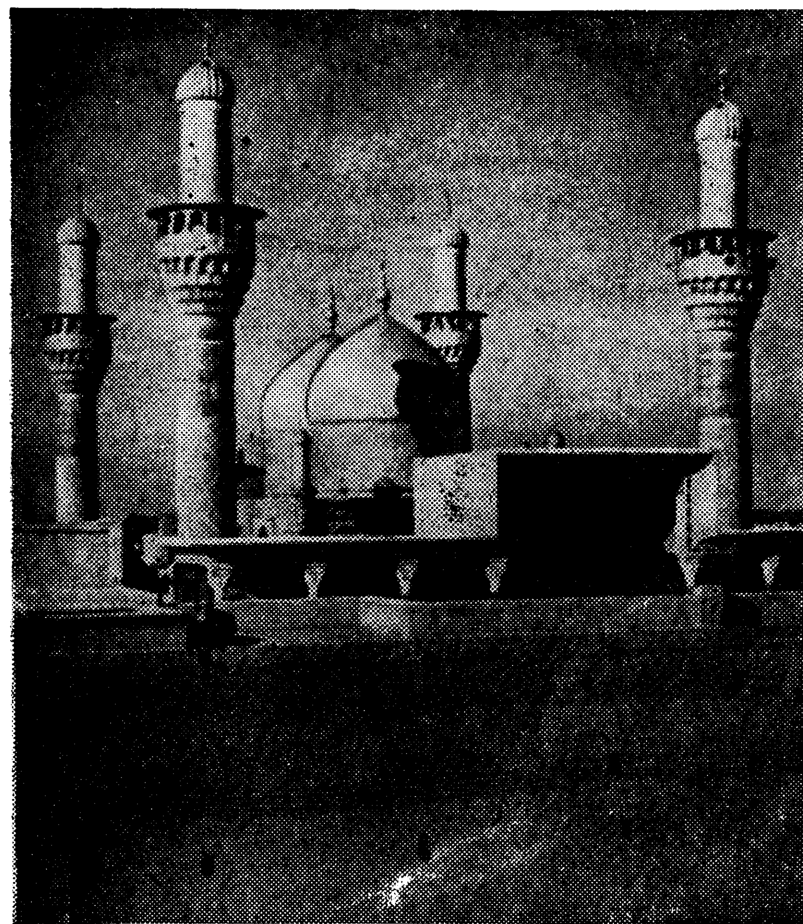

Залатая мячэць у Багдадзе...

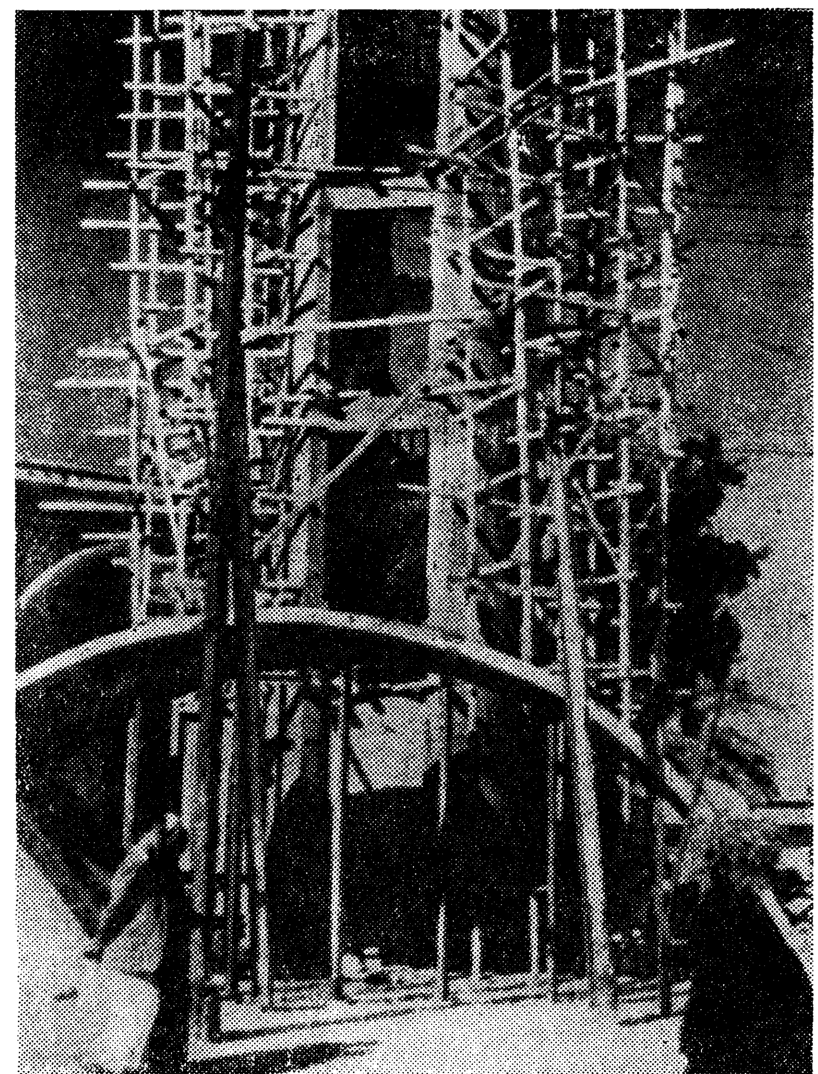

...але сёння тут будуюць і новыя мячэці — жалезабетонныя.

Тут лічыцца святам, калі хмары завалакуць неба і на зямлю пальецца лавіна вады. Яна прыб'е пыл, вымые вуліцы, прынясе радасць не толькі дзецям, якія адразу ж пачнуць плюхацца ў сажалках і лужынах, але нават жабам, якія крэкчуць па начах у абвадняльных каналах.

Але потым лужыны высыхаюць, і горад зноў дыхае гліняным пылам з пустыні. Пыл — гэта самая характэрная рыса Багдада. Вецер збірае яго над Сірыйскай пустыняй і кідае ў твар безабароннаму гораду. Праз няшчыльна прычыненыя дзверы і праз вокны пыл забіваецца ў пакоі, у шафы, у страву. Бываюць дні, калі ўсё пакрыта карычневым пластам пылу. Сатрэш яго, і ён тут жа з'яўляецца зноў на посудзе і абрусах.

У пачатку сакавіка нам давялося ўбачыць у Багдадзе... каляровы туман. Раніцай раптам пачало цямнець, хоць на небе не было ні хмурынкі. Дзесьці ў вышыні паветра было напоўнена лёгкім гліняным пылам. Не паспеўшы асесці ўніз, ён стварыў над горадам фантастычную атмасферу аранжава-ружовага колеру. Здавалася, быццам нейкія звышмагутныя помпы высмакталі з верхавін фінікавых пальмаў іх свежую зеляніну, пальмы пажоўклі і ў адзін момант пастарэлі на цэлы век. Яшчэ большыя дзівы рабіліся на вуліцах: за сто крокаў ужо нельга было нічога разгледзець, машыны ездзілі з запаленымі фарамі, але святло іх выдавала сінім. Жоўтыя падфарнікі адкідвалі праменні светла-зялёнага колеру.

Мы тут жа выцягнулі фотаапараты, зарадзілі іх каляровай плёнкай. Але экспанометры нібы аслеплі, паказвалі куды меней святла, чым звычайна ў гэтую пару дня.

Калі нам пазней вярнулі праяўленыя здымкі, да іх была далучана заўвага:

«Маглі б быць цікавыя здымкі, калі б вы знялі з аб'ектыва аранжавы фільтр...»

У дзесяць гадзін раніцы ўжо нічога не было відаць за пяцьдзесят крокаў, цемра была такая, як пры зацьменні сонца. Пясчаны дар пустыні пачаў асядаць на горад.

(Працяг будзе)

Пераклад з чэшскай мовы
А. МАЖЭЙКІ.

Шахматы

Пад рэдакцыяй міжнароднага майстра
А. СУЭЦІНА

ШАХМАТНЫЯ КУР'ЁЗЫ

З блакнота майстра

ПРАВЕРКА НЕ ЎДАЛАСЬ

Адзін малады, схільны да арыгінальнічання першаразраднік паставіў сабе за мэту знайсці нешта сваё, асаблівае ў такім вывучаным дэбюце, як іспанская партыя. І вось ён прыдумаў пасля 1. е4 е5, 2. Кf3 Кс6, 3. Сb5 ход 3. ...а5??! Гуляючы ў сеансе адначасовай гульні супраць вопытнага майстра і тэарэтыка В. Панова, малады шахматыст вырашыў праверыць сваё вынаходніцтва.

Праверка дала нечаканы вынік: ход 3. ... а5 здаўся майстру такой бязглуздзіцай (і гэта сапраўды так), што ён вырашыў — з яго хочуць пасмяяцца. Майстар спыніў гульню і павучальна сказаў: «Перш чым гуляць з майстрам, вывучыце правілы!». І праверка не змагла адбыцца. Праўду кажуць: «Першы блін камяком».

НАЙВЫШЭЙШАЯ БЛЫТАНІНА

Цэйтнот — самы злы вораг шахматыста. Колькі хваляванняў, перажыванняў бывае ў шахматыста, калі ён трапляе ў цэйтнот! Мускулы твару сутаргава перакошваюцца, твар то чырванее, то бялее. Шахматыст знаходзіцца ў своеасаблівым экстазе. Не выпадкова, будучы ў жорсткім цэйтноце, адзін шахматыст дайшоў да таго, што крыкнуў на ўсю залу: «Якімі я гуляю?»

ПРА САМАЎПЭЎНЕНАСЦЬ

Упэўненасць — вельмі неабходная шахматысту якасць. Але ўсё мае мяжу... Адзін, скажам сціпла, упэўнены ў сабе шахматыст гуляў з больш моцным партнёрам. Прайграўшы першую партыю, ён сказаў: «Якая неразумная нечаканасць!» Прайграўшы другую: «Так, вы зусім кепска гуляеце!» Прайграўшы трэцюю: «Калі б я быў у форме, я зусім мог бы даць вам фору!» І нарэшце пасля чацвёртай прайгранай партыі: «Калі вы будзеце ўзмоцнена трэніравацца, дык з часам дасягнеце майго ўзроўню гульні!»

Пакідаем самому чытачу зрабіць адпаведныя вывады.

ПАДРЫХТОЎКА НА ВЫСОКІМ УЗРОЎНІ

Грузінскі майстар А. Эбралідзе ніяк не мог вырашыць праблему гульні чорнымі. Як хутка і ясна адказаць на асноўныя хады белых: 1. е4 і 1. d4? Да хода 1. е4 ён сяк-так падрыхтаваўся, а вось ход 1. d4 зрабіўся ў нейкі момант для майстра загадкай. У хвіліну яго сумнення адзін з партнёраў, які раней заўсёды пры гульні з ім рабіў 1. е4, на гэты раз, паслухаўшы сяброў, вырашыў зрабіць нечаканасць ходам d2 — d4. Рэакцыя пераўзышла ўсё, што можна было чакаць — Эбралідзе праседзеў над адказам паўгадзіны, нечакана працягнуў руку і сказаў: «Здаюся, супраць гэтага ходу я ў гэты момант не ведаю абароны!»

ДЫПЛАМАТЫЧНЫ АДКАЗ

У шахматнай партыі дзейнічае аксіёма, правіла: узяўся за фігуру — рабі ход. На студэнцкім першынстве свету ў г. Ліёне (1955 г.) у партыі з аўтарам гэтых радкоў фінскі майстар Ватэра зрабіў сутаргавы рух адной з фігур, але, заўважыўшы, што гэта прывядзе да хуткага паражэння, збянтэжыўся і паставіў фігуру назад, потым зрабіў другі ход. Прыйшлося звярнуцца да перакладчыка. Адказ Ватэра быў вельмі дыпламатычны: «Я не перакананы, што мог зрабіць такі кепскі ход». Гульня ішла далей.

ПАСПЯШЫЎ НА СВАЮ ГАЛАВУ

Цікавы выпадак у партыі двух украінскіх майстроў — Ю. Сахарава і А. Замыхоўскага.

Замыхоўскі вельмі няўпэўнена гуляў у цэйтноце, нягледзячы на тое, што меў вялікую перавагу. І вось яго партнёр прыняў рашэнне — ахвяраваўшы фігуру, напаў на караля Замыхоўскага, сказаўшы: «Вам, здаецца, мат!». А. Замыхоўскі інстынктыўна спыніў гадзіннік і распісаўся на бланку. І толькі тут ён заўважыў, што мата ж зусім няма! На яго пратэст Сахараў запярэчыў: «Я ж і сам не быў перакананы, што гэта мат!».

ПАПАЎСЯ НА СЛОВЕ

У паўфінале першынства СССР у г. Таліне (1959 г.) гросмайстар Б. Спаскі гуляў з кандыдатам у майстры М. Гаўбіндарам. Гросмайстар абвастрыў гульню і пачаў складаную камбінацыю. Яго партнёр заўзята абараняўся. Здавалася, што нічыя ўжо блізка.

«Прапаную вам...» — пачаў Спаскі. «Дзякую», — перапыніў яго партнёр, падаўшы руку. «...здацца», — закончыў гросмайстар.

Спаскі разлічыў фарсіраваны варыянт, які дакладна вёў да перамогі, і тут жа яго ажыццявіў.

У ГАРАЧЦЫ БОЮ

Аўтар гэтых радкоў наглядаў на адным з жаночых турніраў такі вось выпадак.

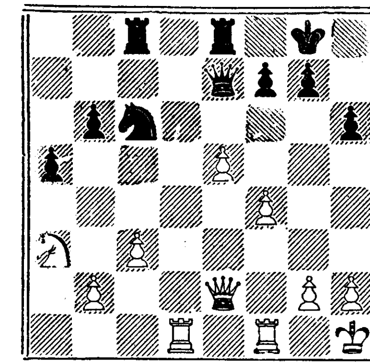

Жадаючы ўмацаваць сваё становішча, белыя зрабілі актыўны ход 1. Лd6?

Чорныя тут жа адказалі: 1. ... Ф:d6! Пачуўся літасцівы вокліч «Ой!..» І толькі тады белыя заўважылі, што нельга 2. ed з-за 2. ... Л:е2, бо чорныя застаюцца з лішняй фігурай.

Пасля некаторага роздуму белыя сыгралі 2. Кс4 Фе7, і тут было сыграна: 3. Кd6?? Ф:d6! Зноў прагучалі на тым жа полі! І зноў поўны жалю вокліч. Вяршыня шахматнага непрадбачання!

З ЗАМЕЖНАГА ГУМАРУ

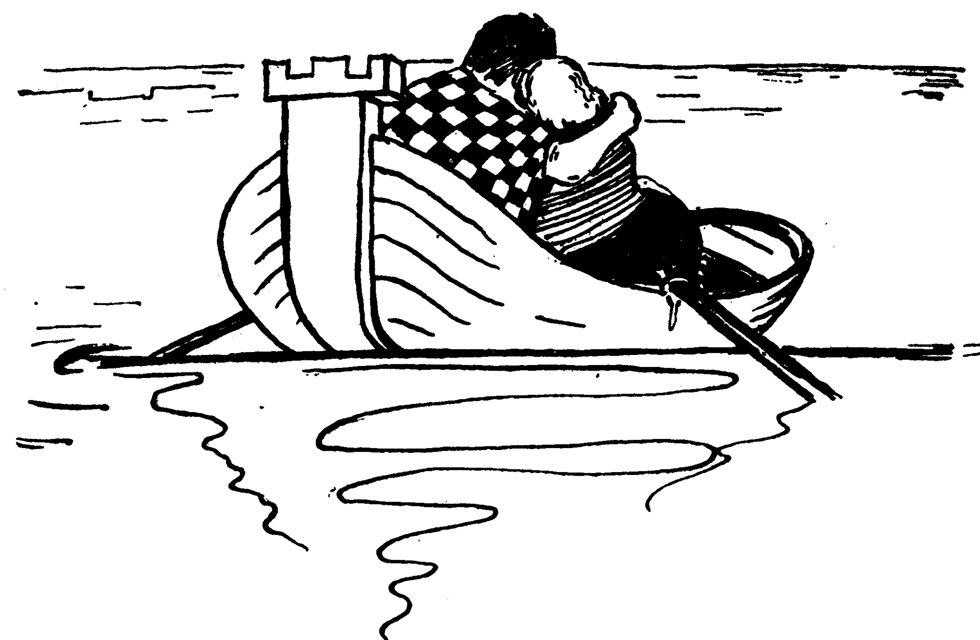

«Ладзейны эндшпіль».

«Страшэнная помста».

ЗМЕСТ

Да нумара прыкладаецца бясплатны дадатак «А гармонік грае, грае...»

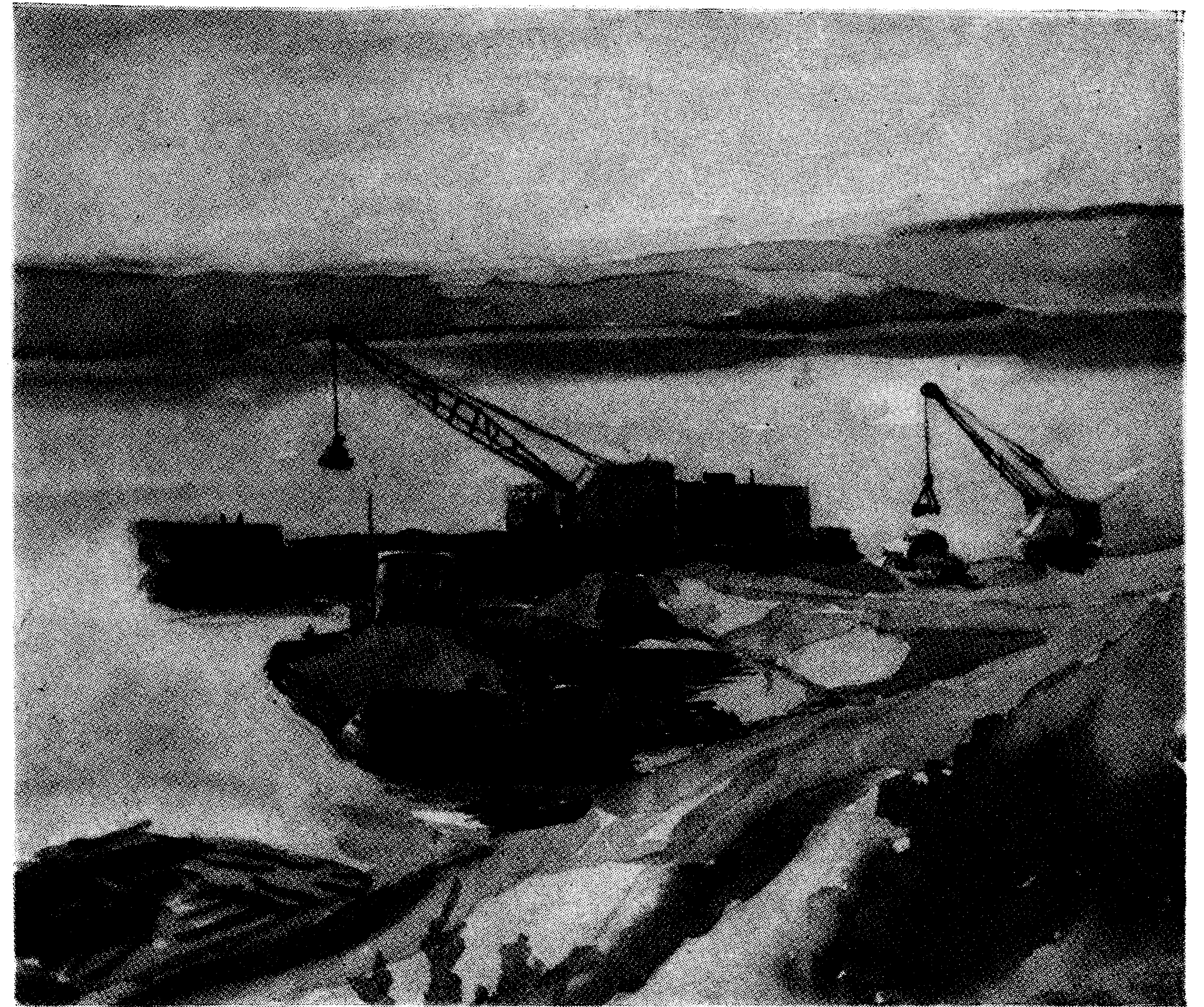

М. Гвоздзікаў. На Заходняй Дзвіне. Акварэль.
Віцебскі абласны дом народнай творчасці.

В. Савіцкі. Ударнік камуністычнай працы будаўнік М. Ярашэвіч.

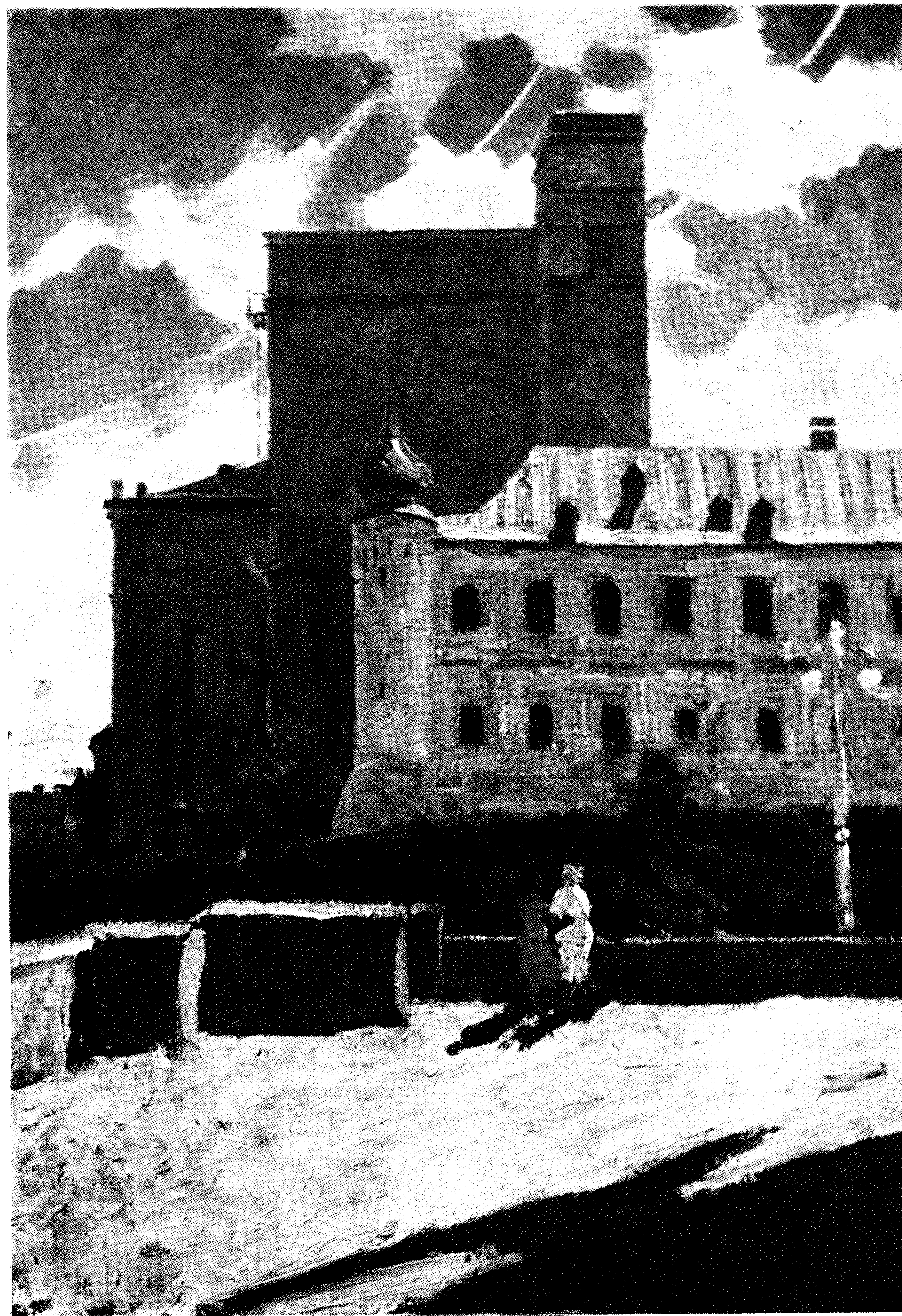

М. Данцыг. Стары і новы Мінск.

З веснавой выстаўкі мастакоў Беларусі. 1962 г.

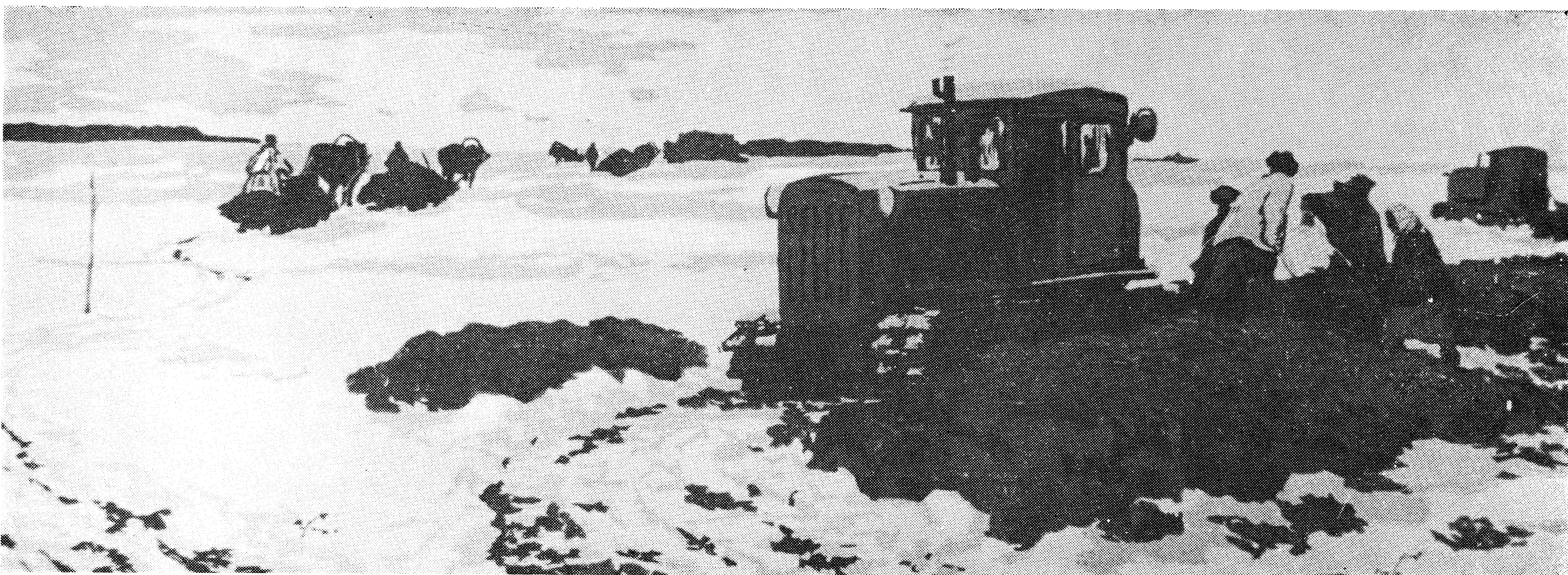

Л. Шакінка. **Напрадвесні.** З серыі лінагравюр: **«Поры года».**

М. Моўчан. **Праца!** З серыі літаграфій: **«У пошуках лепшага жыцця».**